પ્રસ્તાવના

[illegible] વિવિધ [illegible] દમન અને [illegible] છે, [illegible] પ્રકાર [illegible] આવે છે [illegible] સમાગમનું [illegible] [illegible] આર્યોના [illegible] પ્રાચીન તથા અર્વાચીન [illegible]

અને આ આક્ષેપ સ્વીકારવો જેટલો સહજ છે તેટલું જ તેમના કહેવા પ્રમાણે તપાસ કરવાનું કામ વિકટ છે. હાલના સમયમાં અનાર્યથી આર્યજન કેવા અંશમાં કેટલા પ્રમાણમાં જુદા છે એ વિષે જ વિદ્વાનોમાં વાદવિવાદ છે, ત્યાં પછી કેવા આચારો વિચારોને અનાર્ય તરીકે ગણવા કયા ન ગણવા એ નક્કી કરવું કેટલું મુશ્કેલ છે? વળી બીજી રીતે આપણે જ જ્યારે આર્ય નથી ત્યારે અનાર્યથી આવેલા તત્ત્વોનું આપણને શું પ્રયોજન છે? આપણું રહેણ કરણી મિશ્રિત જ છે અને તે આપણે શુદ્ધ કરી શકીએ એમ નથી તો આપણાં તત્ત્વો પણ આર્ય અને અનાર્યના મિશ્રણથી ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો તેમને આપણે આપણાં જ માની ફક્ત કરી શકીએ નહિ. અથવા આ જેમ અનિશ્ચિત તત્ત્વોનું વિવેચન છે તેમ જ કહ્યું તેટલું આવશ્યક ઉપરાંત કરી શકાય એમ છે. ખાસ વાત એ છે કે પ્રાચીન રોમન લોકોએ ભિન્ન ભિન્ન દેશોમાંથી તે તે લોકોના દેવતાઓ અને તત્ત્વોને પોતાના દેવોના પંચાયતનમાં તથા પંચાંગમાં સ્થાન આપી લોકસમૂહના તત્ત્વને માન આપ્યા માટે પાશ્ચાત્ય ઇતિહાસકાર રોમન લોકોની બુદ્ધિમત્તાની પ્રશંસા કરે છે તો એવો જ પ્રકાર અનાર્ય-જાતિના સંબંધમાં આપણા આર્ય પૂર્વજોએ કર્યો હોય તો તે માટે તેમની દૂર દૃષ્ટિને માન આપવાનું છોડી તેમના તે ધોરણથી અત્યંત વિરુદ્ધ એવું ભિન્નતાનું ધોરણ તેમના વંશ જ થઇ આપણે શા માટે રાખવું જોઈએ?

પ્રસ્તુત પુસ્તકના વિવેચનમાં ઇતિહાસકથન અને યુક્તિવાદ એવાં બે ભિન્ન અંગો છે, એમાંથી પહેલું એટલે કે ઐતિહાસિક માહિતી ના સંબંધમાં અહીં એટલું જણાવવાની જરૂર છે કે માહિતી મેળવવાના કામમાં લેખકે અત્યંત પરિશ્રમ કર્યો છે.

વિચારશક્તિની તથા પ્રતિભાનો આરંભ સ્વીકારી તેના પાયા ઉપર નવીન સુધારાની ઇમારત ઉભી કરવાની ઇચ્છાનો પુરાવો આપનારો તથા તેને ઉત્તેજીત કરનારો ભાગ આ જ છે. આ ભાગ તરફ સમાજનું, વિશેષત: ભગિનીવર્ગનું જેટલું ધ્યાન અધિક થશે તેટલું સમાજ સુધારણાનું પગલું આગળ પડશે.

સારાંશ એ કે જ્ઞાનસંવર્ધન તથા સમાજની પ્રગતિ આ બન્ને દૃષ્ટિએ આ પુસ્તકની ઉપયોગિતા મોટી છે તથા તેનો જન્મ પણ અત્યંત સમયોચિત થયો છે એમ મને લાગે છે. આ મારો મત આ પ્રસ્તાવના દ્વારા જણાવવાનો સુયોગ મને આપવા બદલ તથા આવા ઉપયુક્ત અને પરિશ્રમ પૂર્વક લખેલા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાનું માન આપવા બદલ ના. ભર્મર્દનો આભાર માની સુજ્ઞ વાચકોના હાથમાં આ પુસ્તક મોટા આનંદથી અર્પણ કરું છું.

આનંદમંદિર
ડહાણુ તા. ૨૮-૩-૧૬ — વાસુદેવ ગોવિન્દ આપટે

અવસ્થાથી થતી ભિન્નતી વય અવસ્થામાં મનને શાન્ત કરી પ્રજા આપનાર કેવળ ધર્મ જ છે એવી ખાતરી મારી માન્યતા કેવળથી મેં તે સંબંધી કેટલાક પ્રાચીન અને અર્વાચીન ગ્રંથ પરિશીલન શરૂ કર્યું. દરમ્યાનમાં નવીન જ પ્રસિદ્ધ થયે શ્રુતિનિબંધે મારું ધ્યાન વેદ દર્શન ઋષિમુનિઓ તરફ આકર્ષ્યું. ત્યાર બાદ વર્ષોમાં કેટલાક અન્યાન્ય ગ્રંથોમાંથી આવેલી આદિની તથા ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં રહેનાર પ્રાચીન વૈદિક સંબંધી મળ્યું અને સ્થાન મેં નોંધપ કરી રાખ્યું. કેટલાક વખત એક સુધીર અભ્યાસ તરફ કામ કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થવાથી તેમના પ્રેરણા એ આદિની વર્તન ઉપયોગી થઈ પડે એ હેતુથી પુ 'આર્ય ધર્મ વિચારક મંડળી' તરફથી મહારાષ્ટ્ર જ્ઞાનમિનારીઓના કરકમળમાં સાદર કરું છું.

આ પુસ્તક વિદ્વાનોને માટે લખવામાં આ કારણ તેમના જ વિચારો તથા તેમના કર હોય. તેમાં તેમને કામ પણ નવીન મળશે લાગતું નથી. તેમના પરિશ્રમનો લાભ મેં ગ્રહણ કરું તેમનો ઋણી છું. આ ગ્રંથમાં મેં સર્વ કોઈને સરખી રીતે જ માન્ય થશે એમ 'ભક્તિ તેટલી પ્રકૃતિ' એ ન્યાયે પ્રત્યેક દૃષ્ટિથી જગતને નિહાળે છે. તથાપિ મહારાષ્ટ્રીય મારા ગ્રંથનો સત્કાર કરેલો હોય હું ખ.રી માનું છું. પ્રત્યેક વ્યક્તિના વિચારમાં સ્વતંત્ર બુદ્ધિ વિના નવીન

અનુક્રમણિકા

અનુક્રમણિકા

વિષયપ્રવેશ

ॐ सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै ।
तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

—कठोपनिषद् ।

"અમે બધા એકત્ર રહીએ; એકત્ર ભોગ કરીએ; એકત્ર સામર્થ્ય ઉપાર્જન કરીએ; આપણું અધ્યયન અમને તેજસ્વી બનાવે, અને એકબીજાનો દ્વેષ ન કરીએ."

ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः ।
स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभिर्व्यशेम देवहितं यदायुः ।

—मुण्डकोपनिषद् ।

"હે દેવતાઓ, અમારા કાન કલ્યાણકર સુણે. અમારું હે યજનીય દેવતાઓ, અમારાં ચક્ષુ કલ્યાણકારક ભાળ

[illegible]

[illegible] આ મન્વન્તરો [illegible] છે. આ પછી [illegible] ત્રેતા [illegible] મહાયુગ [illegible] આ રીતે મહાયુગનાના કુલ (૧૨,૯૮,૦૦૦૩૪)

જાણવામાં આવેલું હતું. ઋગ્વેદમાં સૂર્યને 'सप्त रश्मय' ની ઉપમા આપેલી છે. આ ઉપરથી સૂર્યનાં કિરણો સાત પ્રકારનાં છે એવો જે બોધ થાય છે તે સૂર્યનાં કિરણોમાં સાત રંગ હોવા બાબતના આધુનિક સિદ્ધાન્તને મળતો આવે છે એમ કહી શકાય. સૂર્યનો ઉદય અને તેનો અસ્ત એ બાબત પ્રાચીન લોકોએ જે મત દર્શાવ્યો છે તે પણ ઘણો મહત્ત્વનો છે. ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૧૪-૬) માં કહેલું છે કે:

स वा एष न कदाचनास्तमेति नोदेति तं यदस्तमेतीति मन्यन्तेऽह्न एव तदन्तमित्वाथात्मानं विपर्यस्यते रात्रीमेवावस्तात् कुरुतेऽहः परस्तादथ यदेनं प्रातरुदेतीति मन्यन्ते रात्रेरेव तदन्तमित्वाथात्मानं विपर्यस्यतेऽहरेवावस्तात् कुरुते रात्रीं परस्तात् स वा एष न कदाचन निम्रोचति ॥

“આ સૂર્યનો કોઇ દિવસ પણ અસ્ત થતો નથી, કે ઉદય થતો નથી. અસ્ત એટલે સૂર્ય દિવસને છેડે જઈને પોતાને ઉલટો ફેરવે છે; એક બાજુએ રાત અને બીજી બાજુએ દિવસ કરે છે. ઉદયનો અર્થ એટલો જ કે રાતનો અંત લાવીને પોતાને ઉલટો ફેરવે છે. આ તરફ દિવસ અને પેલી તરફ રાત કરે છે. ખરી રીતે સૂર્ય કોઇપણ દિવસ અસ્ત પામતો નથી.” સૂર્યને અને ચન્દ્રને લીધે પૃથ્વી ઉપર પ્રકાશ અને અંધકાર એમનું નિયમન થઈને ધાનિષ્પન્નતાથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોની સ્થિતિમાં ફેરફાર થયા કરે છે. વેદકાળમાં જ જ્યોતિષશાસ્ત્રીઓએ કાળમાનનું માપ કરાવી વર્ષ, ઋતુ, માસ, દિવસ એ પ્રમાણે તેના મુખ્ય ભાગ પાડ્યા છે. સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વીની એક પ્રદક્ષિણા પુરી થવાને જે વખત લાગે છે તેને સૌરવર્ષ કહે છે. ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક,

(અથવા બાર્હસ્પત્ય વર્ષનો) એટલે ૬૦ સંવત્સરનો એક યુગ એમ ગણતરી થવા લાગી. પંચવાર્ષિક યુગનાં વર્ષોનાં નામ સંવત્સર, પરિવત્સર, ઇદાવત્સર, અનુવત્સર અને ઇદ્વત્સર, એમ હતાં. ૬૦ સૌરમાસ અથવા ૬૨ ચાન્દ્રમાસના આ યુગ હતા; અને સંવત્સરના ૩૬૬, પરિવત્સરના ૩૫૪, ઇદાવત્સરના ૩૮૪, અનુવત્સરના ૩૫૪ અને ઇદ્વત્સરના ૩૮૩, એ પ્રમાણે દિવસ ગણવામાં આવતા. એમના પ્રીત્યર્થ દરેક વર્ષે યજ્ઞમાં આહુતિ આપવામાં આવતી. હાલમાં આ યુગો પ્રચારમાં નથી. બૃહસ્પતિને સૂર્યની આસપાસ ફરતાં આશરે બાર વર્ષ લાગે છે; અર્થાત્ બાર્હસ્પત્ય અથવા ગુરુવર્ષ ૧૨ વર્ષનું થયું. એવાં પ ગુરુવર્ષમાં ૬૦ સંવત્સરનો સમાવેશ થાય છે અને દરેકને નામ આપવામાં આવેલું છે. પ્રભવથી ક્ષય સુધીના ૬૦ સંવત્સર આજ સુધી પણ પ્રચારમાં છે.

સૂર્યના કિરણોના યોગથી શીતોષ્ણતાનું પ્રમાણ નિયમસર બદલાઈ જઈ પૃથ્વી ઉપરના ચરાચર પદાર્થ ઉપર જે પરિણામ થાય છે તેનું પણ સૂક્ષ્મ રીતે નિરીક્ષણ કરી આ સ્થિતિમાં ફેરફાર કરનાર કાળના વખતને ઋતુ એ નામ આપવામાં આવ્યું. અર્થાત્ સૂર્ય પોતે જ

ઋતુ હોવાનું કારણ

છે એ પ્રાચીન આર્યોની જાણમાં હતું. માટે જ તેમણે કહેલું છે કે

पूर्वामनु प्रदिशं पार्थिवानामृतून् प्रशासद्विदधावनुष्ठु ॥

—ऋ० १-९५-३

"અર્થ ઋતુઓનું નિયમન કરીને પૃથ્વીની પૂર્વાદિ દિશાઓને એક પછી એક એમ નિર્માણ કરે છે." દરેક બે મહિનાની

એક ઋતુ, એમ ગણીને તૈત્તિરીય સંહિતામાં વસંત, ગ્રીષ્મ, વર્ષા, શરદ, હેમંત અને શિશિર, એ પ્રમાણે છ ઋતુનાં નામ આપેલાં છે. કોઇક જ ઠેકાણે હેમંત અને શિશિર એ બેનું એકીકરણ કરીને ૫ ઋતુ માનેલી જોવામાં આવે છે. આ ૭ ઋતુમાંની

वसंतो ग्रीष्मो वर्षाः । ते देवा ऋतवः शरध्देमंतः शिशिरस्ते पितरो × × स यत्रोदगावर्तते । देवेषु तर्हि भवति × × यत्र दक्षिणावर्तते पितृषु तर्हि भवति— —शत ब्राह्मण २-१

વસંતાદિ પહેલી ત્રણ ઋતુઓ દેવતાઓની છે અને છેવટની ત્રણ પિતરોની છે. આ પ્રકારની કલ્પના સમાજમાં અત્યંત માનીતી થઇ હતી, માટે જ મહાભારતકાલમાં ઇચ્છા-મરણી ભીષ્મપિતામહે પિતરોની ઋતુમાં પ્રાણત્યાગ કરવાનું બંધ કર્યું. વિષુવનું જ્ઞાન પ્રાચીન કાલમાં ઘણું જ થયું હતું. તૈત્તરિય સંહિતામાં

आदित्यः षण्मासो दक्षिणेनैति षडुत्तरेण ।

એમ કહેલું છે. આ સર્વ ઋતુમાં 'तस्य ते वसंतः शिरः' એમ કહીને વસંતને અગ્રમાન આપ્યું તે પણ યોગ્ય છે. ચન્દ્રકલાનું નિરીક્ષણ કરીને નક્ષત્રમાર્ગની ચન્દ્રની ગતિ ઋગ્વેદના કાલમાં જાણવામાં આવી હતી. (ऋ० मं. ૮-૩ અને मं. १०-८-५) રામાયણ-મહાભારત કાલમાં આ સંબંધમાં વિશેષ શોધ કરવામાં આવી અને ચન્દ્રમાના માર્ગમાંહેના ૨૭ નક્ષત્રોનાં નામ આપવામાં આવ્યાં. જ્યોતિષનો અભ્યાસ કરનારો અને તેના સંબંધની શોધ કરનારો એક જુદો વર્ગ આગળ આવ્યો. તેનું નક્ષત્રદર્શ અથવા ગણક એ નામ પડ્યું. (शुक्लयजुर्वेद

૨૦-૧૦-૨૨) યજ્ઞયાગાદિક કરવા તે અમુક નક્ષત્ર ઉદય પામે ત્યારે કરવા એવું બ્રાહ્મણકારોએ ઠરાવ્યું. કૃત્તિકા, રોહિણી, મૃગશિર્ષ, ફલ્ગુની, હસ્ત, ચિત્રા એ નક્ષત્રના દર્શન થયા પછી ક્યા ક્યા યજ્ઞ કરવા એ વિષે શતપથ બ્રાહ્મણમા કહેલું છે. (૨-૧૨) સૂર્યનો પ્રકાશ ઋતુપરત્વે દિવસના અધિક ઓછા ભાગમાં પ્રાપ્ત થાય છે, એ બારીકીથી ઠરાવી તેને મળતા એવા યજ્ઞવિધિ ઐતરેય બ્રાહ્મણમાં કહેલા છે. નક્ષત્રના માર્ગને અનુસરીને ચન્દ્રની ગતિ ઠરાવી તે પહેલાં વર્ણના

બાર મહિનાનાં પ્રાચીન નામ

નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે હતાઃ—૧ મધુ, ૨ માધવ, ૩ શુક્ર, ૪ શુચિ, ૫ નભસ, ૬ નભસ્ય, ૭ ઈષ, ૮ ઊર્જ ૯ સહસ્ ૧૦ સહસ્ય, ૧૧ તપસ્ અને ૧૨ તપસ્ય. આ સિવાય સૌરમાન પ્રમાણે ચાન્દ્રમાસની ગણત્રી કરવાથી જે એક માસનો ફેર પડતો હતો તેને યોગ્ય વખતે અધિક માસમાં ગણીને "સંસર્પ" એ નામથી સંબોધતા હતા. ઋગ્વેદના પહેલા મંડળમાં (સૂક્ત ૨૫-૮) એમ કહેલું છે કે

वेदमासो धृतव्रतो द्वादश प्रजावतः वेदा य उपजायते ।

"(વરુણ) પોતાની આજ્ઞાઓ બધા પાસે માન્ય કરે છે અને તેને દ્વાદશ માસનું જ્ઞાન હોય છે." તે પેઠે દરેકમાં લોકસંખ્યાની વૃદ્ધિ એકસરખી થતી જાય છે. સિવાય તેને લાગીને જે એક મહિનો કોઈ કોઈ વખત આવે છે તેની માહિતી પણ તેને હોય છે. આ ઉપરથી જણાઇ આવશે કે અધિકમાસનું પૂર્ણ જ્ઞાન તે વખતે હતું અને સૌરમાસ ન ગણતાં ચાન્દ્રમાસ જ ગણાતો હતો.

અધિકમાસ

પૃથ્વીની આસપાસ ચન્દ્રની એક પ્રદક્ષિણા પુરી થવ
જે વખત લાગે છે તેને ચાન્દ્રમાસ કહે છે. આ પ્રમાણે તે
૧૨ પ્રદક્ષિણા થવાને લગભગ ૩૫૪ દિવસ લાગે છે. પૃથ્વી
સૂર્યની આસપાસ એક પ્રદક્ષિણા પુરી થઈ એટલે ૧
પુરૂં થયું. એને ૩૬૫ દિવસ, ૫ કલાક, ૪૮ મિનિટ અને ૪
સેકંડ જેટલો વખત લાગતો હોવાથી દર સાલ ચાન્દ્રમાન
સૌરમાન વર્ષમા લગભગ ૧૧ દિવસનું અંતર પડે છે.
અંતર વધવા નહિ દેતાં દરેક ત્રીજે વર્ષે એક મહિનો વ
સૌરમાન વર્ષ સાથે ચાન્દ્રમાન વર્ષનો મેળ મેળવી લે
આવે છે. આ વધારેલા મહિનાને જ અધિકમાસ કહ
દરેક મહિનામાં સૂર્ય એક રાશિમાંથી બીજી રાશિમાં
એમ લાગે છે. આ આસમાન સૂર્યની ગતિને સંક્રમણ
એવા સંક્રમણ અથવા સંક્રાંતિ ૧૨ છે. ચૈત્ર મહિનામ
વૈશાખમાં વૃષભ, આ પ્રમાણે એક વર્ષમાં મીન સુ
રાશિનો સૂર્ય ઉપભોગ લે છે. અર્થાત્ ૧૨ સુર્યસંક્રાં
છે. (મકરસંક્રમણનો તહેવાર જુઓ) પરંતુ ચાન્દ્રમાસ
કોઇ કોઇ વખત એવું બને છે કે એકાદ મહિનામાં સં
બનતું નથી; એટલે બે સંક્રાંતિની વચમાં બે અમાવ
છે. આવા મહિનાને અધિકમાસ માને છે. ચૈત્ર મહિના
મહિના સુધી માત્ર અધિકમાસ આવે છે. કારતક, માગ
મહા એ ચાર મહિનામાં કોઇ પણ વખત અધિકમ
નથી; અને ફાગણમાં પણ કોઇક જ વખતે અધિકમાસ

આ ઉપરથી ધ્યાનમાં આવશે કે જે મહિન
સંક્રાંતિ હોતી નથી તે મહિનો અધિકમાસ હોય છે.

[illegible] સંવેદનમાં એ સુસંગતિ આવે છે. તેને [illegible] છે. પરંતુ [illegible] અભિધાન પછી [illegible]. અભિધાન [illegible] છે. એટલે [illegible] છે. તે [illegible] અને [illegible] છે તે [illegible] અભિધાન આવે [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] નહિ એમ [illegible] અને [illegible] છે. [illegible] છે. આ [illegible]

ઉપર કહેલા મહિનાઓનાં નામ કાળે કરીને ક્રમ થઈને નવા નામ પ્રચારમાં આવ્યાં. હિન્દુધર્મશાસ્ત્રમાંનાં ઘણાખરાં ધર્મકૃત્યોનો સંબંધ તિથિઓ સાથે અર્થાત્ ચાન્દ્રમાન સાથે છે. સંક્રાતિ સંબંધીના કૃત્યો માત્ર સૌરમાનના માસ ઉપર આધાર રાખે છે. બંગાલ અને મદ્રાસ ઇલાકામાંના તામિલપ્રદેશ અને મલબારપ્રાંત સિવાય બીજે ઠેકાણે ચાન્દ્રમાન પ્રમાણે જ વર્ષ ગણે છે. મહિનાનો પ્રારંભ માનવાની રીત પણ એક જ પ્રકારની નથી: તોપણ સાધારણ રીતે પડવો જે દિવસે સૂર્યોદય વખતે હોય તે દિવસે ચાન્દ્રમાસનો પ્રારંભ થયો એમ માને છે. સૂર્ય અને ચન્દ્ર એક ઠેકાણે આવે ત્યારે અમાવાસ્યાનો અંત આવીને માસ પૂર્ણ થાય છે. કોઇ ઠેકાણે ચાન્દ્રમાસ પૌર્ણિમાંત અને કોઇ ઠેકાણે અમાવાસ્યાંત કિંવા અમાંત હોય છે. સૂર્યની આસપાસ પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા પૂરી થવાને જે વખત લાગે છે તેનો બારમો ભાગ તે સૌરમાસ. પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ ફરે છે, તથાપિ સૂર્ય જ દરેક સૌરમાસમાં સ્થાન બદલે છે એવો ભાસ થાય છે. આ બાર મહિનાનાં બાર સ્થાનને આકાશમાંના નક્ષત્રપુંજની નિશાનીઓ ઉપરથી નામ આપવામાં આવેલાં છે. તેમને રાશિ કહે છે. મેષ, વૃષભ વગેરે બાર રાશિઓ છે. ચન્દ્રની સાવત્સરિક ગતિમાં જે ૨૭ નક્ષત્ર ઠરાવવામાં આવ્યાં તે પૈકી કેટલાએક નક્ષત્રનો ઉદય દરેક દરેક મહિનાની પૂનમે થાય છે અને તે નક્ષત્ર ઉપરથી ચાન્દ્રમાસને નામ આપવામાં આવ્યાં છે. દાખલા તરીકે ચિત્રાનક્ષત્રયુક્ત પૌર્ણિમા ચૈત્રી એ નામથી ઓળખાઇ જઇને ચૈત્રી જે મહિનામાં છે તે ચૈત્ર. આવી રીતે કૃત્તિકા, મૃગશીર્ષ, પુષ્ય, મઘા, ફલ્ગુની, ચિત્રા, વિશાખા, જ્યેષ્ઠા, આષાઢા, શ્રવણ, ભાદ્રપદા અને અશ્વિની,

આ નક્ષત્રો અનુક્રમે [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

સાત દિવસ અથવા સાત વારે

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥

[illegible]

સામ્ય, વગેરે બાબતો ધ્યાનમાં લઈ વારનાં નામ હિન્દુઓએ પારસી નામપદ્ધતિને અનુસરીને લીધાં એવો જ્યોતિષશાસ્ત્ર-વિશારદોનો મત છે.

હાલમાં જે પંચાગની પદ્ધતિ પ્રચારમાં છે તેને માટે હવે વિચાર કરીયે. જેને પાચ અંગ છે તે

પંચાંગ.

આ પાચ અંગ એટલે તિથિ, વાર, નક્ષત્ર, યોગ અને કરણ. અમાસને દિવસે સૂર્ય અને ચન્દ્ર એક ઠેકાણે આવે છે. પરંતુ ચન્દ્ર પોર્ણિમા સુધી પૃથ્વીની બીજી બાજુએ જાય છે; અને ફરીથી સૂર્યની બાજુએ વળી અમાસને દિવસે તેની પાસેની રેષામાં આવે છે. આ પ્રમાણે એક ચાન્દ્રમાસમાં તેની ૩૬૦ અંશ ગતિ હોય છે. આ ૩૬૦ અંશની ૩૦ તિથિ ગણાય છે. એટલે એક તિથિએ ચન્દ્ર અને સૂર્યની વચમાં ૧૨ અંશનું અંતર પડે છે; અથવા એમ પણ કહી શકાય કે ચન્દ્ર અને સૂર્યની વચમા ૧૨-૧૨ અંશનું અંતર પડવાને જે કાળ લાગે છે તેને તિથિ કહે છે. ૬૩.૯ (આશરે ૬૪) દિવસમાં ૧ તિથિનો, એ પ્રમાણે ૧૨ ચાન્દ્રમાસમાં ૫-૬ તિથિનો લોપ થાય છે. સૂર્યોદય વખતે જે તિથિ હોય તે જ ગણાય છે. બે દિવસ સૂર્યોદય વખતે તિથિ હોય તો તિથિવૃદ્ધિ અને સૂર્યોદય વખતે એકાદી તિથિ ન હોય તો તિથિક્ષય એમ કહે છે. તિથિથી અરધુ અંતર પડવાને જે કાલ લાગે છે તેને જ કરણ કહે છે. એક સૂર્યોદયથી બીજા દિવસના સૂર્યોદય સુધીના કાલને વાર કહે છે. એક એક ભાગ ૮૦૦ કળાનો, એવા નક્ષત્ર-મંડળના ૨૭ ભાગ કરીયે તો તે દરેક ભાગને, અને તેના ક્રમણમાં ચંદ્રનો જે કાળ જાય છે તેને નક્ષત્ર કહે છે. ચન્દ્ર-

સૂર્યના ભોગનો સરવાળો (યોગ) કરીને તેના ઉપરથી ૮૦૦
કળાનો સરવાળો થવાને જે કાલ લાગે છે તેને યોગ કહે છે.
પંચાંગમાં યોગનાં અંગનો સમાવેશ કરવાની પદ્ધતિ વરાહ-
[illegible] જ્યોતિષ-

કાળે કરીને ખગોળશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પાછળ પડી જ્યોતિષ આગળ આવ્યું. સૂર્ય, ચન્દ્ર અને તેમનાથી લાખોગણા મોટા નક્ષત્ર એ નામથી ઓળખનારા સૂર્ય, અને આપણાથી વાંધા કોશ દૂરના પડલા પર ફરનારા ગુરુ, શનિ વગેરે ગ્રહો અથવા પૃથ્વીઓ, એમની નજર આપણ ક્ષુદ્ર માનવો ઉપર કોઈને તે આપણા ભવાંકુરના કર્તા છે કે કેમ, પૂર્વકર્માનુસાર વગોપવગની પ્રાપ્તિ થાય છે એમ કામ સમજનારા આપણે હિન્દુઓએ જ્યોતિષશાસ્ત્ર ઉપરથી કરનારાં ફળોનો વિચાર કરવામાં અર્થ છે કે નહિ, એ સ્વતંત્ર અને વાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન છે. પરંતુ એટલી વાત તો ખરી છે કે, મનુષ્યપ્રાણી પોતાનાં ભવિષ્યત્કાલીન સુખદુઃખનું જ્ઞાન મેળવવા માટે સદા ઉત્સુક હોય છે. માટે ફલજ્યોતિષનું મહત્ત્વ ઓછું વધતા પ્રમાણમાં પૃથ્વીની ઉપરના સર્વ દેશોમાં છે. આ દેશમાં કદાચ તે વિશેષ પ્રમાણમાં બનાવું હશે એટલું જ. આ દેશના લોકોને ભાગે અનેક પ્રકારની રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક ક્રાંતિઓ થવાને લીધે સહેજે જ તેમની પ્રવૃત્તિ દૈવ ઉપર હવાલો નાખવાની થઇ, અને તેથી ફલજ્યોતિષનું મહત્ત્વ આ દેશમાં વધ્યું હશે. આ સંબંધમાં પણ અહીંના લોકોએ ઘણો પરિશ્રમ કરવાથી તત્સંબંધી વાઙ્મય અસ્તિત્વમાં આવ્યું. મુહૂર્તમાર્તંડ, રત્નકોશ, મુહૂર્તચિંતામણિ, મુહૂર્તસિંધુ, જ્યોતિર્વિદાભરણ વગેરે કેટલા બધા ગ્રંથ આજ ઉપલબ્ધ છે. દરેક વર્ષની શરૂઆતમાં હોનારા ગ્રહ ઉપરથી

સંવત્સરફલ

કહેવાની જે પદ્ધતિ છે, તે સંબંધના કલ્પલતા, રાજવમિ-ભા-નોદન, નરેન્દ્રવાણી, સમયસિદ્ધાંત વગેરે ગ્રંથ છે. સ્વરોદય

અને સારોદ્ધાર એ એક પ્રાચીન જૈન લેખકના શકુન સંબંધીના ગ્રંથો છે. મુહૂર્ત, શકુન, યોગ, પુષ્યરાગ વગેરે જોઈને કાર્યનો આરંભ કરનારાઓને તુકારામ બુવાએ કરેલો ઉપદેશ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. તુકારામ બુવા કહે છે કે

विठ्ठलाचें नाम घ्यावें । पुढें पाऊल टाकावें ॥
अवघा मुहूर्त शकुन । हृदयीं विठ्ठलाचें ध्यान ॥
ऐसा पाहिजे हा योग । काळा हाणें लाथ मग ॥
तुका म्हणे हरिच्या दासा । शुभ काळ सर्व दिशा ॥

"ઈશ્વરનું નામ લઈને પગલું આગળ ભરવું એ જ મોટું મુહૂર્ત અને શકુન છે. હૃદયમાં ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરવાનો યોગ હોય તો પછી કાળને મારવામાં શી ખામી રહે? તુકારામ કહે છે કે હરિના દાસને માટે સર્વ દિશા અને કાળ શુભ જ છે." એ જ ખરો પ્રગતિનો માર્ગ છે એમ કોણ કબુલ નહિ કરે?

ઉપલા વિવેચન ઉપરથી સમજાશે કે કાળની ગતિ વગેરે સંબંધી પ્રાચીન કાળમાં ઘણી શોધ કરવામાં આવી હતી. ગુરુત્વાકર્ષણ જેવી મહત્ત્વની બાબતનો પણ પ્રાચીન કાળમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. બ્રહ્મસિદ્ધાન્તના લેખક બ્રહ્મગુપ્તે કહ્યું છે કે પદાર્થનું આકર્ષણ કરવું એ પૃથ્વીનો નૈસર્ગિક ધર્મ છે. એ નિયમાનુસાર સર્વ પદાર્થ પૃથ્વી ઉપર પડે છે. ભાસ્કરાચાર્યે પણ એ સંબંધમાં કહેલું છે કે

आकृष्टिशक्तिश्च मही तया यत्
खस्थं गुरुः स्वाभिमुखं स्वशक्त्या
आकृष्यते तत्पततीव भाति ॥

गोलाध्याय—भुवनकोश ।

અને સારોદ્ધાર એ એક પ્રાચીન જૈન લેખકના શકુન સંબંધીના ગ્રંથો છે. મુહૂર્ત, શકુન, યોગ, પુષ્યરાગ વગેરે જોઈને કાર્યનો આરંભ કરનારાઓને તુકારામ બુવાએ કરેલો ઉપદેશ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે. તુકારામ બુવા કહે છે કે

विठ्ठलाचें नाम घ्यावें । पुढें पाऊल टाकावें ॥
अवघा मुहूर्त शकुन । हृदयीं विठ्ठलाचें ध्यान ॥
ऐसा पाहिजे हा योग । लाभा उणें काय मग ॥
तुका म्हणे हरिच्या दासा । शुभ काळ सर्व दिशा ॥

"ઈશ્વરનું નામ લઈને પગલું આગળ ભરવું એ જ ખરું મુહૂર્ત અને શકુન છે. હૃદયમાં ઈશ્વરનું ધ્યાન ધરવાનો યોગ હોય તો પછી ફાયદો મળવામાં શી ખામી રહે? તુકારામ કહે છે કે હરિના દાસને માટે સર્વ દિશા અને કાળ શુભ જ છે." એ જ ખરો પ્રગતિનો માર્ગ છે એમ કોણ કબુલ નહિ કરે?

ઉપરના વિવેચન ઉપરથી સમજાશે કે કાલની ગતિ વગેરે સંબંધી પ્રાચીન કાળમાં ઘણી શોધ કરવામાં આવી હતી. ગુરુત્વાકર્ષણ જેવી મહત્ત્વની બાબતનો પણ પ્રાચીન કાળમાં વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. બ્રહ્મસિદ્ધાન્તના લેખક બ્રહ્મગુપ્તે કહ્યું છે કે પદાર્થનું આકર્ષણ કરવું એ પૃથ્વીનો નૈસર્ગિક ધર્મ છે. પ્રકૃતિનિયમાનુસાર સર્વ પદાર્થ પૃથ્વી ઉપર પડે છે. ભાસ્કરાચાર્યે પણ એ સંબંધમાં કહેલું છે કે

आकृष्टिशक्तिश्च मही तया यत्
खस्थं गुरु स्वाभिमुखं स्वशक्त्या
आकृष्यते तत्पततीव भाति ॥

गोलाध्याय—भुवनकोश ।

હિજરી સન, ફસલી સન, સૂર સન, મગી સન, ઇલાહી અથવા અકબરનો કાળ, બંગાળી સન, કલચુરિ કાળ, ગુપ્ત શક, વિક્રમની સન અને ખ્રિસ્તી સન એ મુખ્ય છે. તેમ જ વિક્રમ કાળ, શાલિવાહન કાળ અને ખ્રિસ્તી સન એ અત્યંત મહત્ત્વના છે.

સપ્તર્ષિ કાળ

કાશ્મીર અને આજુબાજુના પ્રાંતમાં સપ્તર્ષિ કાળ વપરાતો હતો અથવા છે. એને 'લૌકિક કાળ' અથવા 'શાસ્ત્ર કાળ' પણ કહે છે. ધ્રુવ નક્ષત્રની આસપાસ સપ્તર્ષિ ૧૦૦ વર્ષે એક નક્ષત્ર આગળ ફરે છે. એ પ્રમાણે ૨૭૦૦ વર્ષે એમનું એક પરિભ્રમણ પૂરું થાય છે. એ ગણતરી ઉપર આ કાળની ગણના છે. દરેક ૧૦૦ વર્ષ પૂરું થયા પછી ફરીથી પહેલું વર્ષ ગણવા માંડે છે. ચૈત્ર શુદ ૧ એ સપ્તર્ષિ કાળનો વર્ષારંભ છે.

વિક્રમ કાળ

ગુજરાત, વિહાર આદિ ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં વિક્રમ કાળ અથવા વિક્રમ સંવત ચાલુ છે. ખ્રિસ્તી સનના ૫૬ વર્ષ પહેલાંના કાળ વખતે પ્રત્યેક વર્ષ, એનું આરંભ થાય છે. તેમજ તે પહેલાં ૯૦૦ વર્ષ સુધી આ સંવતનો ઉલ્લેખ ક્યાંય દેખાતો નથી તે આશ્ચર્ય છે. એ પ્રાચીન શિલાલેખો તથા ઉત્કીર્ણલેખો વગેરે ઉપર એ નામથી આ શક ચાલુ હતો. સંભવ છે કે, શિલાલેખો વગેરે લેખોની મદદથી ઘણી વધી દેખીતી આ કાળ ગણવાની રીત પછી અને એનું ચિહ્ન આ-સ્વીકૃત નથી. ખ્રિસ્તી સનથી ૫૬ વર્ષ પૂર્વે માલવગણ આધાર આ કાળનો વિક્રમ નામ કરી સંબંધ

જોડવામાં આવ્યો, એવું તજ્જ્ઞોનું કહેવું છે. ગુપ્ત રાજાના વખતના લેખો ઉપરથી મિ૦ ફ્લીટે એવો મત દર્શાવ્યો છે કે, મૂળમાં માલવ કુળના લોકમાં આ સંવત્કાલ રૂઢ હતો. વિક્રમાદિત્યની કારકિર્દીમાં માલવ કુળની ઉન્નતિ થઇ, માટે એના નામથી આ જુદો કાળ ચાલુ કરવામાં આવ્યો. આ વર્ષની શરૂઆત જુદા જુદા ભાગોમાં જુદે જુદે વખતે થાય છે. ગુજરાતમાં લોકોને અમાન્ત માસના કાર્તિક શુદ ૧થી થાય છે, કાઠિયાવાડમાં આષાડ શુદ ૩થી થાય છે અને રજપુતાનામાં પૌર્ણિમાન્ત ચૈત્ર શુદ ૧થી થાય છે.

શાલિવાહન શક

શાલિવાહન નામના એક કુંભારના છોકરાએ માટીનું સૈન્ય તૈયાર કરીને તેમાં જીવ ભર્યો અને તેની મદદથી તેણે શક લોકોનો પરાભવ કર્યો. આ ૭૮ ખ્રિ૰વર્ષે શાલિવાહન નૃપ શક ચાલુ થયો, એવી સામાન્યત ધર્મમાન્યતા છે. આ જ શક જ્યોતિષગ્રંથમાં લીધો છે. આ શક મલબાર અને તિનેવલ્લી પ્રાંતો સિવાય દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં બીજે બધે રૂઢ છે. આનાં વર્ષ ચાન્દ્ર અને સૌર છે. હિન્દુસ્તાનના ઉત્તર અને પૂર્વ તરફના કેટલાએક પ્રાંતોમાં સ્થાનિક કાળ સાથે શક કાળને પણ ગણવામાં આવે છે. નર્મદાના ઉત્તર ભાગમાં આના મહિના પૌર્ણિમા પછી શરૂ થાય છે અને દક્ષિણ ભાગમાં અમાસ પછી શરૂ થાય છે. આનો પ્રારંભ ખ્રિસ્તી શકના ૭૮મા વર્ષમાં છે. ઐતિહાસિક સાધનો ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ખ્રિસ્તી શકના પહેલા સૈકામાં શક રાજા કનિષ્કના નામથી આ શક શરૂ કરવામાં આવ્યો. અર્થાત્, બૌદ્ધધર્મી રાજાના નામનો આ કાળ છે.

ઇલાહી સન

આ સન અકબરે પ્રચારમાં મુક્યો. અકબર ઈ. સ. ૧૫૫૬માં ગાદી પર બેઠો. તે વખતથી આ સન અમલમાં આવ્યો. મુસલમાનના મહોરમ ૨૬ ૨ના [illegible] ૯૬૩ હિજરીથી વર્ષનો આરંભ થાય છે. ખ્રિસ્તી સન અને ફસલી સનમાં ૫૯૨–૫૯૩ વર્ષનું અંતર છે. બંગાળા મદ્રાસના ફસલી, વિલાયતી અને અમલી સનનો આંક એક જ હોય છે. આ વર્ષ પાકના હંગામનું હોય છે.

શૂર સન અથવા શાહૂર સન

આ સન ખ્રિસ્તી સન કરતાં ૫૯૯–૬૦૦ વર્ષ ઓછો છે. સૂર્ય મૃગ નક્ષત્રમાં આવે છે ત્યારે આનો આરંભ થાય છે. વર્ષ સૌર છે. મહિના મોહરમ વગેરે ચાન્દ્ર છે. મરાઠાઓની કારકીર્દીમાં શૂર સન પણ પ્રચારમાં હતો.

મઘી સન

આ સન ચિતાગોંગ પ્રાન્તમાં ચાલુ છે. બંગાળી સન કરતાં આ ૪૫ વર્ષ ઓછો છે અને મહિના બંગાળી સનના જેવા એક જ છે. આ કાલ [illegible] દેશમાં એટલે બ્રહ્મદેશમાં ચાલુ છે.

કોલ્લમ અથવા પરશુરામ કાલ

માંગલોરથી કુમારી સુધી, અને તિનવેલી પ્રાન્તમાં કોલ્લમ કાલ ચાલુ છે. મહિનાનાં નામ મેષ, વૃષભ વગેરે [illegible] રાશિ ઉપરથી પડેલાં છે. [illegible] ., મિથુન, વગેરે નામો [illegible], [illegible] અથવા [illegible] છે. [illegible] (ભાસ્કરાબ્દ) વર્ષારંભ [illegible] સિંહ [illegible] સર્વ [illegible]

આ સન અકબરે પ્રચારમાં મૂક્યો. અકબર ઈ. સ. ૧૫૫૬માં ગાદી પર બેઠો. તે વખતથી

ફસલી સન

આ સન આખામાં આસો પૂર્ણિમાન્તમાસના આસો વદ ૧ના રોજ ફસલી વર્ષનો આરંભ થાય છે. હિજરી સન અને ફસલી સનમાં ૫૯૨-૫૯૩ વર્ષનું અંતર છે. બંગાળા મદ્રાસના ફસલી, વિલાયતી અને અમલી સનનો આંક એક જ હોય છે. આ વર્ષ પાકના હિસાબનું હોય છે.

સૂર સન અથવા શાહૂર સન

આ સન હિજરી સન કરતા ૫૯૯-૬૦૦ વર્ષ ઓછો છે. સૂર્ય જ્યારે મૃગ નક્ષત્રમાં જાય છે ત્યારે આનો આરંભ થાય છે. વર્ષ સૌર છે, મહિના મોહરમ વગેરે ચાન્દ્ર છે. મરાઠાઓના કાગળોમાં આ સન પણ પ્રચારમાં હતો.

મગી સન

આ સન ચિતાગોંગ પ્રાન્તમાં ચાલુ છે. બંગાળી સન કરતા આ. ૪૫ વર્ષ ઓછો છે અને મહિના વગેરે બાબતમાં બન્ને એક જ છે. આ. ૬.૫ રેખ રેડમાં એટલે અધમાસમાં ચાલુ છે.

કોલ્લમ અથવા પરશુરામ શક

મલબારથી કુમારી સુધી, અને તિનવેલી પ્રાન્તમાં કોલ્લમ શક ચાલુ છે. મહિનાનાં નામ મેષ, વૃષભ વગેરે રાશિ ઉપરથી પાડેલાં છે. દક્ષિણ નરીથી, કન્યા, સિંહ, વગેરે નામે કન્યા, સિંહ, મેષમાં આરંભ છે. ઉત્તર મલબારમાં કન્યા સંક્રાન્તિમાં સૂર્ય આવતાં જ (ઓગસ્ટ માં) વર્ષારંભ થાય છે. અને બીજે બધે ઠેકાણે સિંહ સંક્રાન્તિમાં સૂર્ય આવતાં

(શ્રાવણમાં) વર્ષ શરૂ થાય છે. ૧૦૦૦ વર્ષોનું એક ચક્ર એ પ્રમાણે ત્યાં ચોથું ચક્ર હાલમાં ચાલે છે, એમ ત્યાંના લોકો માને છે. પણ હજાર ઉપર જ ન ગણતાં હાલમાં તેના ઉપરાંત કોલ્લમ વર્ષ ચાલે છે. ઇ. સ. કરતાં ૮૨૪-૨૫ વર્ષ આ સન કમી છે. કેરલ કે સમુદ્ર પાસેથી પરશુરામે મુક્ત કર્યો ત્યારથી આ શક ચાલુ થયો એમ ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે.

રાજ શક — આ શિવાજી મહારાજે જેઠ શુદ ૧૩ આનંદ નામ સંવત્સર શકે ૧૫૯૬ની સાલમાં શરૂ કર્યો. એનું વર્ષ તે જ તિથિએ બદલાય છે. બધી બાબતોમાં એની પદ્ધતિ દક્ષિણમાંના ચાન્દ્રસૌર અમાન્ત શક વર્ષ પ્રમાણે છે. હાલમાં આ શક ચાલુ નથી.

ખ્રિસ્તિ સન — અંગ્રેજી રાજ્યસત્તા આ દેશમાં સ્થાપન થઇ ત્યારથી આ સન આ દેશમાં પ્રચારમાં આવ્યો. સુપ્રસિદ્ધ ધર્મસંસ્થાપક ઇશુ ખ્રિસ્તના જન્મકાલનો આ શક છે. આ સનનું વર્ષ સૌર છે. પ્રારંભ જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે થાય છે. દરેક મહિનાના દિવસ ઠરાવવામાં આવેલા છે અને દરેક ચાર વર્ષે એક દિવસ વધારાનો લઇને સૌરવર્ષની સાથે એનો મેળ મેળવી લેવામાં આવે છે. તોપણ એક સો વર્ષ પછી આ ગણત્રી પ્રમાણે એક દિવસનો ફેર પડે છે. માટે દર ૧૦૦મે વર્ષે ફેબ્રુઆરી મહિનાના ૨૮ દિવસ ગણે છે. ત્રીજા જ્યોર્જના વખતમાં વર્ષમાંથી એકદમ ૧૧ દિવસ કમી કરીને સૌરમાન સાથે વર્ષની મેળવણી કરવામાં આવી.

આ પ્રમાણે કાલ સંબંધીની આ માહિતી છે, અને તહેવારોનો ઇતિહાસ આપતાં પહેલાં એ આપવાનું કારણ એટલું જ છે કે

હિન્દુઓના સર્વ મહત્ત્વના તહેવારો, નક્ષત્રો, માસ, ઋતુ વગેરે ઉપર આધાર રાખીને રહેલા છે. હાલમાં આ સંબંધીની માહિતી કેટલાએક સુશિક્ષિત ગણાતા લોકોને પણ હોતી નથી. તેથી સ્હેજે તેમનાં કુટુંબ માંહેના છોકરા છોકરીઓને અને સ્ત્રીઓને પણ હિન્દુ પદ્ધતિના માસનું, તિથિઓનું અને બીજી બાબતોનું જ્ઞાન હોતું નથી. આગળ આપેલા જુદા જુદા તહેવારોનો ઇતિહાસ વાંચનારાઓ વાંચતાં પહેલાં ઉપલી માહિતી બરાબર ધ્યાનમાં લેવાની આવશ્યક્તા છે. હિંદુઓના જે જુદા જુદા તહેવારો છે તે નીચે આપ્યા પ્રમાણે કરી શકાય એવી વિનંતિ છે. હિંદુઓના જે જુદા જુદા તહેવારો છે તે ઉપરથી મુખ્ય તહેવારોનું વર્ગીકરણ નીચે આપ્યા પ્રમાણે કરી શકાય.

ઋતુ ઉપરથી પ્રચારમાં આવેલા તહેવારો : સંવત્સર પ્રતિપદા, અક્ષય તૃતીયા (અખાત્રીજ), ચાતુર્માસ, શ્રાવણી, નારળીપૂનેમ, વિજયાદશમી (દશેરા), દીપાવલી (દીવાળી), મકર સંક્રાંતિ, વસંતપંચમી, હોળી (હુતાશની).

ઐતિહાસિક તહેવારો : શ્રી રામનવમી, પરશુરામ જયન્તિ, દશેરા, કૃષ્ણ જન્માષ્ટમી, વામનદ્વાદશી (?).

શૈવ : (ધાર્મિક) ત્રિપુરીપૌર્ણિમા, મહાશિવરાત્રિ.

વૈષ્ણવ : નૃસિંહજયન્તિ, મહાએકાદશી (અગીયારસ), અનંતચતુર્દશી (ચૌદશ), વૈકુંઠચતુર્દશી (હીંડોળા).

કૌટુંબિક : વટસાવિત્રી, મંગળાગૌરી, દીવાસો, પિઠોરી અમાવાસ્યા (અમાસ), હરિતાલિકા, ઋષિપંચમી (સામાપાંચમ), સંવત્સરી.

શાક્ત : ગૌરીવ્રત, જયાપાર્વતી, લલિતાપંચમી, ગણેશપૂજન, દેવીનવરાત્ર (નોરતાં), ચંપાષષ્ઠી (?).

સૌર : રથસપ્તમી.

મૂળપક્ષ : ગણેશ ચતુર્થી (ગણેશ ચોથ).

પૂર્વજોના દૂરદર્શીપણાને લીધે આપણા જે કેટલાએક તહેવારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા તે મૂળમાં સામાજિક સ્વરૂપના હતા, પણ વખત જતાં તેમને બધી રીતે ધાર્મિક સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થયું. આપણા દેશના જુદા જુદા પ્રાંતોના લોકોની ધર્મવૃત્તિનો વિચાર કરીયે તો એમ જણાશે કે સાધારણ રીતે વિંધ્યપર્વતની દક્ષિણ તરફના લોક જેટલા ધર્મક છે તેટલા ઉત્તર તરફના લોકો નથી. આપણા મહારાષ્ટ્રી ભાઇઓ અને બ્હેનો ધર્મવિધિનું શાસ્ત્રોક્ત નિયમ પ્રમાણે જેવી રીતે પાલન કરે છે તે પ્રમાણે ગુજરાતના લોકો કરતા નથી. તોપણ ધર્મ, પ્રેમ અને ભક્તિભાવ, જે ધર્મનાં મુખ્ય અંગો છે તે મહારાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણ તરફના બીજા પ્રાંતો કરતા તેમનામાં તીવ્રતર દેખાય છે. તે દેશનાં નાનાંમોટાં બધાં ઉપર ભક્તિનું સામ્રાજ્ય પૂર્ણ રીતે સ્થાપિત થયેલું છે. વાણીઆ, કણબી વગેરેમાં વિવાહ જેવા મોટા સંસ્કારની વખતે પણ મુહૂર્ત જોવાનો રિવાજ નથી. તે જ પ્રમાણે બીજા ઘણા વિધિ શાસ્ત્ર પ્રમાણે પાળવામાં આવતા નથી. જ્યાં પુણ્ય સંસ્કારની આ હકીકત છે, ત્યા જે એચ્છિવો તહેવારોમાં ગણાયેલા છે તેમાં શાસ્ત્રોક્તપદ્ધતિ નજરે ન પડે તેમાં શી નવાઈ? તોપણ એકંદર-રીતે ગુજરાતમા ધર્મ તરફ લાગણી સારી છે. ચારે વર્ણના લોકો એટલા બધા આસ્થાવાળા છે કે તેમાંના કેટલાએક તો દેવનાં દર્શન વગર એક દિવસ પણ દોકટ જવા દેતા નથી. આટલી આસ્થા હિન્દુસ્તાનના બીજા કોઈ પણ ભાગમાં જોવામા આવતી નથી. બધા તહેવારો અને વ્રતોનું મૂળ સ્વરૂપ અને ઇતિહાસ સમજીને તે પાળવામાં આવે તો ધાર્મિક ઉપયોગ વિશેષ થાય, પરંતુ હાલમાં આમજનો માફક ધર્મનું શિક્ષણ

[illegible] રહેલ નથી. તેથી જ, [illegible] પ્રમાણ [illegible] અને [illegible] કે આપણુ [illegible] [illegible] સમજાય. [illegible] હશે તો [illegible]

મુસલમાન હિન્દુ [illegible] વર્ષોના [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] મુસલમાન [illegible] [illegible]

(૧) [illegible] (૨) [illegible] (૩) [illegible] અને [illegible]

[illegible] મુસલમાન [illegible]

[illegible]

ચૈત્ર માસથી ચાર મહિના સુધી પ્રાણીમાત્રને પાણીની પરબ રખાવી તે માણસને જલદાન કરવું એને પ્રપાદાન કહે છે ચાર મહિના સુધી પાણીની પરબ રાખવાની જેની શક્તિ ન હોય તેણે દરરોજ બ્રાહ્મણને ઘેર કુંભ આપવો. ચૈત્ર સુદ પ્રતિપદાએ મત્સ્ય જયન્તિ છે, એમ કેટલાએક માને છે. ચૈત્ર મહિનામાં દહીં, દૂધ, ઘી અને મધ એનો ત્યાગ કરીને દંપત્યપૂજનાદિક એવું ગૌરીનું વ્રત કરવું. ચૈત્ર સુદ બીજને દિવસે પ્રદોષ સમયે બાલેન્દુનું પૂજન કરીને ચડવત કરવું અને તેજ દિવસે શિવગૌરીના પૂજન કરવી. ચૈત્ર સુદ ત્રીજથી એક મહિના સુધી શિવગૌરીનું આંદોલનવ્રત કરવું. એ જ દિવસે રામચન્દ્રના દોલોત્સવનો આરંભ કરીને તે એક મહિના સુધી ચલાવવો. બીજા દેવ.એ.નો પણ આંદોલનોત્સવ કરવો. ચૈત્ર સુદ ત્રીજને દિવસે મત્સ્ય જયન્તિ અને નોમને દિવસે શ્રી રામજયન્તિ, એ પ્રમાણે જયન્તિ ઉત્સવ કરવા. ચૈત્ર સુદ ૧૧ને દિવસે શ્રી કૃષ્ણનો આંદોલનોત્સવ કરવો અને સુદ ૧૨ને દિવસે દમનોત્સવ કરવો. તેરશને દિવસે અનંગપૂજનવ્રત કરવું અને ૧૪ને દિવસે નૃસિંહનો દોલોત્સવ કરવો. ચિત્રા નક્ષત્રવાળી એવી ચૈત્રી પુનેમને દિવસે ચિત્રવસ્ત્રનું દાન કરવું એ સૌભાગ્યદાયક છે; અને રવિ, બૃહસ્પતિ અને શનિવાર એ દિવસે જો ચૈત્રી પુનેમ આવે અને અશ્વાદિક નક્ષત્રો આવે તો અશ્વમેધનું પુણ્ય થાય છે એવું ધર્મસિંધુનું મત છે. ચૈત્ર સુદ અગીઆરસ, પુનમ અથવા મેષ સંક્રાન્તિ એ મહિના કોઈપણ દિવસે વૈશાખસ્નાનનો આરંભ કરવો. દિવસ ઉગતી વખતે જ કુવા પાણીનું સ્નાન એક મહિના સુધી કરવાથી પુણ્યપ્રાપ્તિ થાય છે એવો ધર્મસિંધુનો મત છે અને કેટલીએક બાઈઓ (ઘણે ભાગે વિધવા) વૈશાખ સ્નાનનું પુણ્ય

મેળવવામાં કસર કરતી નથી. આ પ્રમાણે ચૈત્ર માસનાં ધર્મકૃત્ય છે. ચૈત્ર મહિનામાં નીચે પ્રમાણેનાં ધર્મકૃત્ય કરવાં એમ શાસ્ત્રમા કહેલું છે:

૧ સંવત્સરારંભ, ૨ દેવી નવરાત્રોત્સવ, ૩ રામજન્મોત્સવ, ૪ પ્રપાદાન, ૫ વિદ્યાવ્રત, ૬ આલેન્દુવ્રત, ૭ મત્સ્ય જયન્તિ, ૮ દમનકોત્સવ, ૯ આંદોલનોત્સવ, ૧૦ નાગપૂજા, ૧૧ હયવ્રત, ૧૨ અનંગવ્રત, ૧૩ હનુમાન જયન્તિ, ૧૪ વૈશાખ સ્નાનારંભ, ૧૫ મન્વાદિ, ૧૬ કલ્પાદિ.

ગુજરાતમાં રામનવમીનો જન્મોત્સવ પાળવામાં આવે છે. દોલોત્સવ, ગૌરી ઉત્સવ (હળદર કંકુ) અને હનુમાન જયન્તિ ત્યાં પાળવામાં આવતાં નથી. મંદિર હોય તો પ્રસંગોપાત હનુમાન જયંતિ પાળવામાં આવે છે. ગુજરાત દેશમાં ચૈત્ર મહિનામાં ત્રિપિંડી કરવાનો રિવાજ છે. એ મહિનામાં દેવીનો વાર જોઇ તે દિવસે ત્રણ બ્રાહ્મણ, અગર ત્રણ સુવાસિનીને જમાડવામાં આવે છે. ભૂતપિશાચની બાધા હોય એવે ઠેકાણે આ રિવાજ પાળવામાં આવે છે.

સંવત્સરપ્રતિપદા

સર્વેઽત્ર સુખિનઃ સન્તુ સર્વે સન્તુ નિરામયાઃ ।
સર્વે ભદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિદ્ દુઃખમાપ્નુયાત્ ॥

"આ જગતમાં સર્વ લોકોને સુખ પ્રાપ્ત થાઓ; સર્વ લોક આરોગ્યનો ઉપભોગ લો; સર્વની દૃષ્ટિએ કલ્યાણપ્રદ પ્રસંગ પડો; કોઇના ઉપર પણ દુઃખનો પ્રસંગ ન આવો."

દરેક ધર્મના લોક વર્ષારંભના દિવસને ઘણા મહત્ત્વનો માને છે. મુળમાં જ્યોતિઃશાસ્ત્ર ઉપરથી વર્ષનો પહેલો દિવસ ઠરેલો હોય છે; તોપણ તેને ધાર્મિક મહત્ત્વ પ્રાપ્ત થયું છે. હિન્દુ લોક આ દિવસ પુણ્યકાલ છે એમ માને છે. બધા હિન્દુ લોક ચૈત્રારંભ એ જ વર્ષારંભ છે એમ માનતા નથી. કેટલાએક ચન્દ્રની, તો કેટલાએક સૂર્યની ગતિ ઉપરથી વર્ષારંભ ઠરાવે છે. કેટલાએક ચાન્દ્રમાસ અને સૌરવર્ષ પાળે છે. તામિલ પ્રદેશમાં સૌરમાન વર્ષ ચાલુ છે. તેલુગુ અને કાનડી

પ્રાંત માંહેના લોકો ચાન્દ્રમાન પ્રમાણે મહિનો અને સૌરમાન પ્રમાણે વર્ષ ગણે છે. મલ્યાળી લોક તામિલ લોક માફક જ વર્ષ ગણે છે. * પ્રાચીન કાળમાં મકરસંક્રાંતિ એ જ વર્ષારંભ હતો, એવું હાલમા અવશિષ્ટ રહેલી ધર્મવિધિ ઉપરથી દેખાય છે. પરંતુ આ દિવસ શિશિર ઋતુની શરૂઆતનો હોવાને લીધે વસંત કાલ એ જ યોગ્ય ગણીને એ મહિના ઉપર વર્ષારંભનો દિવસ ધકેલ્યો હશે. સુમારે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં કાશ્મીર પ્રાંતમાં ચૈત્ર મહિનો જ પ્રથમ માસ તરીકે ગણાતો, એવું આલ્બેરૂનીના લેખ ઉપરથી જણાય છે. ચત્ર શુદ ૧ નો દિવસ ત્યાંના લોકો મોટા આનંદથી પાળતા અને રાજાએ પરશત્રુને પાછો હઠાવ્યાનો આ દિવસ છે એમ ગણતા. આ તહેવારને અગદુસ (?) એમ નામ હોવાનું પણ આલ્બેરૂનીએ લખેલું છે. કાનડી પ્રાંતમાં વર્ષારંભના દિવસને ' ઇગાદિ ' કહે છે. અગદુસ, ઇગાદિ અને યુગાદિ એ શબ્દનો એકબીજા સાથે સંબંધ છે કે કેમ એનો ઇતિહાસસંશોધકોએ વિચાર કરવા જેવું છે. શ્રુતિ, સ્મૃતિ, પુરાણ, વેદાંગ, જ્યોતિષગ્રંથ અને ધર્મશાસ્ત્રનો વિચાર કરીયે અને વસંત ઋતુનો પ્રારંભ પણ ચૈત્ર મહિનામાં થાય છે એ વાત ધ્યાનમાં લઈયે તો ચૈત્ર એ જ પ્રથમનો મહિનો ઠરે છે, અને ચૈત્ર શુદ પડવો એ જ વર્ષારંભનો યોગ્ય દિવસ છે. ગુપ્ત રાજાની સત્તા એક વખતે ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં બધે ફેલાયેલી હતી, ત્યારે ચૈત્રની શરૂઆતમાં વર્ષારંભ થતો હતો, એવું પ્રાચીન લેખો ઉપરથી દેખાય છે. ચૈત્રની પછી જે મહિનાને અગ્રમાન મળ્યો તે કારતક માસ છે અને

* આ સંબંધીની ખુલાસાવાર હકીકત આ પુસ્તકની શરૂઆતમાં ' વિષય પ્રવેશ 'ના મથાળા નીચે જોવી.

કારતક શુદ ૧ ને વર્ષારંભ

આનયનો સંપ્રદાય ઉત્તર હિન્દુસ્તાનના કેટલાએક ભાગમાં છે. વિક્રમ સંવતને માનનારા ઘણેભાગે કારતક શુદ પડવાને વર્ષારંભ ગણે છે. નક્ષત્ર માલિકામાં કૃત્તિકા નક્ષત્ર પહેલું ર્હ્યું તેથી કારતક પહેલો મહિનો ગણાયો હશે. પરંતુ મહાભારતમાં માર્ગશીર્ષ (માગશર) એ જ પહેલો મહિનો છે એમ કહેલું છે. આજે-કાલીના વખત સુધી પણ માગશર જ પહેલો મહિનો ગણવામાં આવતો હોય એવું દેખાય છે. મૃગ નક્ષત્રને અગ્રહાયણી પણ કહે છે. ' અગ્ર ' એટલે મથાળું અને ' હાયન ' એટલે વર્ષ. અર્થાત્ જે નક્ષત્રના રાત્રિના અગ્ર ભાગમાં વર્ષ છે તે નક્ષત્ર અગ્રહાયણી (કિંવા મૃગશીર્ષ) છે. પૂર્વ ફલ્ગુની એ સંવત્સરની છેલ્લી રાત અને ઉત્તર ફલ્ગુની એ પહેલી રાત છે, એવાં વાક્ય વેદાન્તમાં મળે છે. આ ઉપરથી મૃગશીર્ષ નક્ષત્રમાં ચન્દ્ર હોય ત્યારે બીજે દિવસે વર્ષ શરૂ કરવાનું પ્રચારમાં હતું એમ દેખાય છે. પંચવિંશત્ બ્રાહ્મણમાં ફાલ્ગુન મહિનાને ' मुखं वा एतत् संवत्सरस्य यत्फाल्गुनः ' એટલે ફાલ્ગુન એ જ સંવત્સરનું મુખ છે એમ કહેલું છે. આ ઉપરથી વર્ષારંભ માઘ વદ ૧ અથવા ફાલ્ગુન શુદ ૧ નો હોવો જોઈએ. હાલમાં ફાલ્ગુનથી કિંચિત્ આગળ ચૈત્રની શરૂઆતમાં વર્ષારંભ માને છે. આ સિવાય બીજા મહિનામાં પણ જુદા જુદા પ્રાંતમાં સૌરમાન પ્રમાણે સૂર્યના રાશિ સંક્રમણ ઉપરથી વર્ષારંભ મનાય છે, તોપણ સર્વમાં ચૈત્રને અધિક માન આપવામાં આવ્યું છે અને એ જ શરૂઆતનો મહિનો છે એમ સાધારણ રીતે હિન્દુ સમાજ માને છે. પોતાને હિન્દુ કહેવડાવનારો દરેક જણ શુભાશુભ કૃત્ય કરતી વખતે

સમાજને માથે મારીને તેને કર્તવ્યશૂન્ય કરી નાંખવામાં આવ્યો એવો મુસ્લિમિનોનો મત થતો જાય છે, અને તેથી હિન્દુ ધર્મને ઉતરતી કળા લાગીને તે નામશેષ થશે કે કેમ એવી દહેશત કેટલાએક પુરાણમતવાદી લોક અંતઃકરણપૂર્વક પ્રગટ કરે છે. પરંતુ એ લોકોને એટલું જ કહેવાનું છે કે, વેદ અને ઉપનિષદના ઉપર અધિષ્ઠિત એવો હિન્દુધર્મ કદાપિ નાબુદ થશે નહિ. એનું સ્વરૂપ માત્ર વિશેષ ઉજ્જ્વલ બનીને તે સનાતન, સાર્વલૌકિક અને શાશ્વત એવો ધર્મ બનશે. તેને તેવો બનાવવા માટે સર્વ મતના લોકોએ માત્ર ખરા અંતઃકરણથી મહેનત કરવાને તૈયાર થવું જોઇએ.

કાળના જુદા જુદા ભાગ કિંવા યુગ, એમનો વિચાર કરતાં, દરેક યુગમાં વિવક્ષિત કાર્ય કરવા માટે સત્પુરૂષ ઉત્પન્ન થવાનું જરૂરાઇ આવે છે (આ સંબધીનું વિવેચન નૃસિંહજયન્તિ, રામનવમી, મહાએકાદશી, એ મથાળા નીચે જોવું.) કાપરયુગમાં કૃષ્ણ, યુધિષ્ઠિર, ભીષ્મ વગેરે સત્પુરૂષોએ અન્યાયનું દુષ્પરિણામ શું આવે છે તે બતાવ્યું. ત્રેતાયુગમાં રામ, વૈદેહી જનક વગેરે આર્યોએ સંસારનું રહસ્ય શું છે, સંસારમાં રહીને પરમાર્થ કેવી રીતે સાધવો, નિષ્કામ કર્મ અને સ્વાર્થત્યાગ એની આવશ્યકતા કેટલી છે વગેરે પોતાના દાખલા ઉપરથી સિદ્ધ કર્યું છે. કૃતયુગમાં અનેક ઋષિઓએ મનુષ્યનું ધ્યેય શું હોવું જોઇએ તેનો ખુલાસો કર્યો. સનત્કુમાર, નારદ, યાજ્ઞવલ્ક્ય, વસિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, અત્રિ, અનસૂયા, ગાર્ગી, વાચક્નવી વગેરે વિચારવંત જ્ઞાની સત્પુરૂષોએ અને આર્ય મહિલાઓએ હિન્દુ ધર્મરૂપી પ્રાસાદના શિલ્પકાર બનીને તેને અત્યંત રમણીય સ્વરૂપ આપ્યું. કલિયુગમાં બુદ્ધ, શંકરાચાર્ય, વગેરે

ગુડી એ આનંદોત્સવ નિદર્શક છે. આ ગુડીની ગંધપુષ્પ કુંકુમથી પૂજા કરવી, શ્રીફળ અને બાજોઠે ઉત્તમ કપડાં પહેરવાં. મંગલસ્નાનાદિ વિધિ પૂરો થયા બાદ નિંબભક્ષણ કરવું. મહાન ઋષિઓ નિંબભક્ષણ કરીને કેટલાએક વર્ષ સતેજ રહેતા હતા એવું પુરાણમાં કહેલું છે, માટે નિંબભક્ષણ વિધિને શાસ્ત્રનો આધાર મળ્યો. નિંબના (લીંબડાના) પ્રફુલ્લ અંકુર લાવીને તીખાં, હીંગ, મીઠું, જીરૂં અને અજમા સાથે તેનું ભક્ષણ કરવું. આરોગ્ય, બલ, બુદ્ધિ અને તેજ એની વૃદ્ધિ કરવાને નિંબભક્ષણ કારણ થાય છે એવું આર્યવૈદ્યનું મત છે. આ દિવસે સહકુટુંબ સહપરિવાર દેવનું દર્શન કરવું. જોશી પાસે પંચાંગ વંચાવી ને શ્રવણ કરીને તેને સિધુ આપવું. જોશી આગામી સાલનું ભવિષ્ય વર્ણવે છે એવી ભાવના સાધારણ રીતે લોકોમાં હોવાથી વરસાદ, ધાન્યસમૃદ્ધિ, રાજ્યખર્ચ વગેરે બાબતોનો વિચાર બાહ્યિક લોક કરે છે. શાસ્ત્રોક્ત વિધિ પ્રમાણે સર્વ લોક જો કે ચાલતા નથી, તોપણ ગુડીસમારંભ ચાલે છે. વર્ષ પ્રતિપદાનો દિવસ વર્ષ માહેના સાડાત્રણ મુહૂર્ત પૈકી એક છે, અને તે દિવસે આરોગ્યપ્રતિપદ્વ્રત (આરોગ્યપ્રાપ્તિને માટે), વિદ્યાવ્રત (વિદ્યાનો લાભ થવા માટે) અને તિલકવ્રત (ઐશ્વર્યપ્રાપ્તિને માટે) કરવાં એમ ભવિષ્યોત્તર અને બીજાં પુરાણોમાં કહેલું છે. તોપણ આ વ્રતનો હાલમાં પ્રચાર નથી. નવા વર્ષની પ્રતિપદા પ્રાપ્ત થતાંની

લાકડું] બાંધી તેના ઉપર એક લોટો (પિત્તળનો ચાંદીનો કે તાંબાનો) બાંધે છે. તે લોટા ઉપર કંકુના ટીલા કરે છે અને સાકરનો હારડો પહેરાવે છે અને તેને ઘરના આંગણામાં ઉભી કરે છે તેને ગુડી કહે છે. ગુજરાતમાં ગુડી કરવાનો રિવાજ પ્રચારમાં નથી.

સાથે કુટુંબનાં સર્વ માણસો મંગલસ્નાનાદિ આટોપી મિષ્ટાન્ન ભોજન કરી દેવદર્શન કરે છે. કેટલેક ઠેકાણે તે દિવસે સ્ત્રીઓને અને છોકરાઓને નવાં કપડાં આપવાનો રિવાજ છે. પંચાંગ-શ્રવણ પછી નિમંત્રિત મંડળીને અત્તર, ગુલાબ, પાનસોપારી આપવાનો રિવાજ છે. કોઈ વખત પૈસાદાર લોકોને ત્યાં ગાયનવાદનથી આ દિવસ બહુ જ ખુશાલીમાં ગુજારવામાં આવે છે. ગરીબ સગાંવહાલાંઓને ભોજનને માટે નિમંત્રણ કરવાનો ચાલ પણ ઘણે ઠેકાણે જોવામાં આવે છે.

મહારાષ્ટ્રમાં વર્ષારંભનો તહેવાર મોટા ઠાઠમાં પાળવામાં આવે છે. સંવત્સરપ્રતિપદાને આગલે દિવસે ઘર માંહેના દરદાગીના, હીરા, પાચ વગેરે રત્ન, પૂજાદ્રવ્યાદિ અને બીજી અનેક શોભાયમાન ચીજો દેવગૃહમાં વ્યવસ્થિતરીતે દેવના આસનની સામે ગોઠવવામાં આવે છે. પછી સંવત્સરપ્રતિપદાને દિવસે પરોઢિયામાં એટલે સુમારે એક પહોર રાત બાકી રહે ઘરનો યજમાન દેવગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે અને તે ચીજોની દિવાળી (આરતી) ઉતારે છે. ત્યાર પછી તેના કુટુંબ માંહેના નાનામોટા સર્વ માણસો (સ્ત્રીઓ અને પુરુષો) એક પછી એક આંખો બંધ કરી તે ઓરડીમાં જાય છે અને તે ચીજોની પાસે જઈ જ આંખો ઉઘાડી તેમના પર નજર નાખે છે. પછી ઘરનો યજમાન દરેક જણને તેમાંથી એક સાકરિયો, ફળ, ફૂલ વગેરે આપે છે. તે પ્રમાણે હિન્દુ લોકો આરંભને દિવસે સવારે ઊઠીને ઉત્તમ અને શુભ મનાતા પદાર્થો ઉપર પહેલી નજર પડે તો આખું [illegible] છે [illegible] નથી. [illegible] છે. આનું વર્ણન તે તહેવાર સંબંધી કરેલા વિવેચનમાં આવેલું છે.

ચૈત્ર શુદ પડવો એ વર્ષારંભનો દિવસ છે એમ ગુજરાતમાં માનવામાં આવતું નથી. મહારાષ્ટ્રમાં 'ગુડી' ઊભી કરીને તેની પૂજા કરવામાં આવે છે તેવી રીતે ત્યાં નથી. ચૈત્ર શુદ પ્રતિપદાને દિવસે વેપારી લોકો પંચાંગશ્રવણ કરે છે, અને વર્ષફળ સાંભળે છે. પ્રતિપદાના લીમડો, તીખા અને હીંગ ભેગા કરીને તેનો નિવેદ ધરાવે છે, અને પછી તે ખાવામાં આવે છે. ઘેર ઘેર લીમડો ખાવાનો રિવાજ નથી.

હેતુ અને બોધ

અમે તે કારણને લીધે આ વર્ષારંભ ચૈત્ર શુદ ૧ને દિવસે કરેલો હશે પણ એ મહત્ત્વનો છે એમાં સંદેહ નથી. એકબીજાની પ્રેમથી મુબારકબાદ લઇ નવું વર્ષ સર્વને સુખમય નીવડે તે માટે જગન્નિયંતાની પ્રાર્થના કરવી અને અનેક આધિવ્યાધિમાંથી અને સંકટમાંથી ગત સાલમાં આપણું રક્ષણ કરવા માટે અંતઃકરણપૂર્વક તેનો આભાર માનવો. ગત સાલમાં આપણે જે સારાંનરસાં કામો કર્યાં હોય તેનો આપણા મન સાથે તારીજ કાઢવો અને નવા વર્ષમાં આપણું વર્તન વિશેષ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક અને પ્રેમળ કરવાનો નિશ્ચય કરવો. દરેક માણસ જે સારાંનરસાં કામ કરે છે તેની રોજનિશિ મરણ પછી જમરાજ સામે વાંચી બતાવવા માટે ચિત્રગુપ્ત રાખે છે એવું હિન્દુઓ માને છે. આપણે જ આપણા ચિત્રગુપ્ત બનીને એ કૃત્ય નોંધવાની જો પદ્ધતિ રાખીએ તો ઘણો ફાયદો થશે. તરુણ માણસને વ્યવહારમાં અનેક કામ કરવાનાં હોય છે. યોગ્ય ઉંમર પ્રાપ્ત થતાં જ સમાજના એક ઘટક તરીકે માથે આવી પડેલાં કામ સારી રીતે પાર પાડવાની પાત્રતા મેળવવાને પોતે જ પોતાના ચિત્રગુપ્ત થવાની અત્યંત આવશ્યકતા છે. સાધારણ રીતે

જગ માંહેનું સારૂંનરસું સમજવાની અક્કલ આવી કે તરત જ એક નાની નોંધબુક પોતાના જીવ સાટે સાચવી તેમાં આપણે કરેલાં સારાં અને ખરાબ કામની, અનુભવની, વિચારની અને આકાંક્ષાઓની દરેક નોંધ કરવાની ટેવ પાડવી. આ પ્રમાણે કરવાથી આપણા પર આપણી પોતાની જ નજર રહેશે અને યોગ્ય વખત આવતા જ આપણા અંતઃકરણની અંદર સત્કર્મ માટે ઉમેદ અને દુષ્કર્મ માટે પશ્ચાત્તાપ અને તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયા સિવાય આપણું પગલું કોઈ પણ દિવસ આગળ પડનાર નથી. આપણે માણસ છીએ, તેમાં પણ આર્ય ઋષિઓએ સ્થાપન કરેલા સનાતન હિન્દુધર્મના અનુયાયીઓ છીએ, માટે આપણું વર્તન માણસપણાને અને આર્યત્વને શોભે એવું જ હોવું જોઈએ. દરરોજ સૂર્યાસ્ત થાય છે તેમ આપણું આયુષ્ય ક્ષીણ થતું જાય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. માટે આપણે આ ક્ષણ-ભંગુર અને નિયમિત રીતે નાશ થનારા આયુષ્યનો દુરૂપયોગ ન કરતા તેનો બની શકે તેટલો સદુપયોગ કરતા શીખવું. નવીન વર્ષના ઉદય સાથે અંતઃકરણમાં નવાં આશાંકુર ઉત્પન્ન થઈને નવીન વર્ષ આનંદમાં જાઓ, એવી સદિચ્છા ઉત્પન્ન થવા લાગે છે. આંગ્લ સત્તા સ્થાપન થયા પછી અંગ્રેજી શિરસ્તાનો અમલ જેમના ઉપર બેઠો છે એવા લોક જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે વર્ષારંભ માનીને નવા વરસના મુબારકબાદીના પત્ર દ્વારા પોતાના મિત્રમંડળની મુલાકાત લે છે. આ પદ્ધતિનું અનુકરણ કરીને ચૈત્ર શુદ ૧ને રોજ એવા હિન્દુ પદ્ધતિના પત્રો મોકલવાની રૂઢી પાડવાનો કેટલાએક લોકો યત્ન કરતા જાય છે. પરંતુ આ ઔપચારિક સદિચ્છાદર્શક પત્રો કરતા દરેક સંવત્સરે આપણા અનાથ બાંધવો તરફ આપણાં તન,

મન અને ધન શક્તિ અનુસાર અર્પણ કરવાનો આપણે નિશ્ચય કરીએ તો વધારે સારું થઈ. આયુષ્યની દોરી ક્યારે તુટશે તે કહી શકાય નહિ, માટે પરમેશ્વર તરફનું તેડું આવતાં જ આ મૃત્યુલોક આદેનો કારભાર એકદમ બંધ કરીને શાંત ચિત્તથી નિજધામ જવા માટે આપણી તૈયારી હોવી જોઈએ. ગયેલી સંપત્તિ ઉદ્યોગથી પ્રાપ્ત કરી શકાશે, નષ્ટ થયેલું આરોગ્ય પણ ઔષધોપચારથી ફરીથી મેળવી શકાશે, ગુમ થયેલું જ્ઞાન અભ્યાસના યોગથી સંપાદન કરી શકાશે, પરંતુ વ્યર્થ ગયેલો કાળ ગયો તે ગયો જ. આ માટે દરેક નિમેષનો સદુપયોગ કરીને દરેક સંવત્સરના આરંભને દિવસે પોતાનું અભિનંદન કરી લેવાની દરેક જણે તૈયારી રાખવી જોઈએ.

आतां तरी पुढें हाचि उपदेश । नका करूं नाश आयुष्याचा ॥
सकळांच्या पायां माझें दंडवत । आपुलालें चित्त शुद्ध करा ॥
हित तें करावें देवाचें चिंतन । करूनियां मन शुद्ध भावें ॥
तुका म्हणे हित होय तों व्यापार । करा काय फार शिकवावें ॥

રામનવમી

ગંગા અને જમના એ નદીઓની વચમાં જે પ્રાંત છે તેમાં પ્રાચીન કાળમાં કોશલ વંશના ક્ષત્રિય રાજા રહેતા હતા. તેઓ પોતાને સૂર્યવંશી કહેતા. દશરથ એ કોશલ દેશનો રાજા હતો અને અયોધ્યા એ તેની રાજધાની હતી. દશરથને કૌશલ્યા, કૈકેયી અને સુમિત્રા એ પ્રમાણે ત્રણ રાણીઓ હતી. કૌશલ્યાને પેટે રામચન્દ્ર, કૈકેયીને પેટે ભરત અને સુમિત્રાને પેટે લક્ષ્મણ તથા શત્રુઘ્ન, એ મુજબ તેને ચાર પુત્ર થયા. એ ચારે જણ ધનુર્વિદ્યામાં નિષ્ણાત, સ્વભાવે પ્રેમળ, સત્યવચની અને નિર્મળ વર્તનના નીકળ્યા, તેથી તેમની સર્વ ઠેકાણે વાહ વાહ થવા લાગી. તેમાં પણ રામચન્દ્ર પોતાના શીલને લીધે સર્વમુખે ધન્ય ધન્ય કહેવાયા. કાળે કરીને આર્યો તેમને વિષ્ણુનો અવતાર માનવા લાગ્યા, અને તેમનો જન્મદિવસ ચૈત્ર શુદ ૯ એ ઉત્સવના દિવસમાં ગણાવા લાગ્યો. શ્રીરામનું ટુંકું ચરિત્ર નીચે પ્રમાણે છે.

[illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] અને તેમને
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એવું [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible]. અર્જુન [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પણ તેની [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
[illegible]. એક વખતે "હું [illegible] કે [illegible]" એવું વચન
આપેલું હતું. આ વચનથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible].
[illegible] એવું [illegible] [illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] પણ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible],
[illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

દશરથ રાજા ટુંક મુદતમાં જ મરણ પામ્યા. ભરત નંદીગ્રામમાં પોતાને મોસાળે હતો. તે પાછો આવ્યો કે તરત જ પોતાની માતાએ રામને અરણ્યમાં મોકલાવ્યાની હકીકતની ખબર તેને પડી. રાજ્યપદારૂઢ થવાને તે પોતે કબૂલ થયો નહિ. પછી તેણે રામની મુલાકાત લીધી અને ચૌદ વર્ષ પૂર્ણ થતાં જ ફરીથી રાજ્યમાં આવવાનું અભિવચન તેની પાસેથી લઇને તે તેમની પાદુકા સાથે અયોધ્યામાં આવ્યો. પાદુકા સિંહાસન પર મુકી ભરત રાજ્યકારભાર ચલાવવા લાગ્યો. વનવાસી રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ સાથે પ્રયાગ (અલ્લાહાબાદ)માં ભારદ્વાજના આશ્રમે આવ્યા. ત્યાંથી ચિત્રકૂટ પર્વત ઉપર વાલ્મીકિના આશ્રમમા જઇને રહ્યા. તે ઠેકાણે ભરત તરફથી તેમને પિતાના મરણની ખબર મળી. પિતાને આપેલ વચનનો ભંગ ન કરવા માટે વનવાસની મુદત પુરી થયા પહેલાં પાછો આવીશ નહિ એમ તેમણે ભરતને કહેવડાવ્યું. ચિત્રકૂટ (બુંદેલખંડ માંહેની એક ટેકરી) થી ગોદાવરીની આસપાસ આવેલા દંડકારણ્યમાં રામ ફરતા હતા ત્યારે શૂર્પણખા નામની રાક્ષસ જાતની સ્ત્રીનું લક્ષ્મણે (તેનું ખરાબ વર્તન જોઇને) નાક કાપ્યું. આ સ્ત્રી લંકાના રાજા રાવણની બેન થતી હતી. તેની સલાહથી રાવણે રામની પત્ની સીતાનું હરણ કરવાનું ઠરાવ્યું. રામ આશ્રમમાં નહોતા તે વખતે રાવણ તેને લઈ ગયો. રામને અત્યંત દુઃખ થયું અને તે તેને શોધી કહાડવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

સીતાને રાવણ લઇ ગયાની બાતમી જટાયુ તરફથી મળતાં જ સુગ્રીવ નામના એક બલિષ્ટ યોદ્ધાને રામે મદદમાં લીધો. તેના બંધુ વાલિએ ઉન્મત્ત થઇને તેનું રાજ્ય જીત્યું હતું અને તેની સ્ત્રીને પણ લઇ ગયો હતો. રામે સુગ્રીવને વાલિ

કરેલા છે, પરંતુ તે હવે પ્રચલિત હોવાનું જણાતું નથી. આ ઉત્સવ રામના અને કૃષ્ણ વિષ્ણુના દેવાલયમાં ઉજવવામાં આવે છે. કેટલાએક લોક પોતાના ઘરમાં પણ રામજન્મોત્સવ ઉજવે છે. ઘણા લોક તે દિવસે ઉપવાસ પણ કરે છે. કેટલાએક લોકો રામજન્મોત્સવ મધ્યાહ્ને સમયે ઉજવાય પછી તરત જ મિષ્ટાન્ન-ભોજન કરે છે. રામનવમિ. પડવાથી તે નવમી સુધી રામાયણનું વાચન, કીર્તન, ભજન વગેરે ચાલે છે. નવમીને દિવસે પારણાનો વરઘોડો નીકળે છે. અયોધ્યા, ત્રિપતિ, રામેશ્વર વગેરે ઠેકાણે આ ઉત્સવ અત્યંત વિશાળકાર હોય છે, તેથી તે જોવા દૂર દેશના હજારો યાત્રાળુઓ તે ઠેકાણે ભેગા થાય છે.

ઐતિહાસિક માહીતી

પંજાબમાં અહીંથી વસાહત કરેલા આર્યોનો વિસ્તાર વધતાં જ સુદાસ નામના (ત્રિત્સુ વંશના) અનાર્યોના આગેવાન સાથે યુદ્ધ કરવામાં થાકેલા ભરતના વંશને પૂર્વ તરફના ભાગમાં વસવા લાગ્યા. તેમણે ગંગા અને યમુના એ નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો, હાલના દિલ્હી પાસેનું હસ્તિનાપુર નામનું રાજધાનીનું શહેર વસાવ્યું અને ચારે તરફ પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. તેઓ કુરુવંશના હોવાને લીધે કૌરવ નામથી ઓળખાયા. તેમની પાછળ આર્યોની બીજી એક શાખાએ ગંગા નદીની પેલી તરફ હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં પ્રયાણ કર્યું. એમણે નવું રાજ્ય સ્થાપન કરીને અયોધ્યા, કાશી અને મિથિલાની આસપાસમાં વસવાટ કર્યો. આ વસવાટવાળા આર્યોમાં વિદેહી, કોસલ અને કાશી એવા ત્રણ વંશ હતા. હવે તે પૈકી અયોધ્યા એ કોસલની અને [illegible] મિથિલામાં [illegible] એ વિદેહીની રાજધાની હતી. વિદેહી

કરેલા છે, પરંતુ તે હવે પ્રચલિત હોવાનું જણાતું નથી. આ ઉત્સવ રામના અને બીજા વિષ્ણુના દેવાલયમાં ઉજવવામાં આવે છે. કેટલાએક લોક પોતાના ઘરમાં પણ રામજન્મોત્સવ ઉજવે છે. ઘણા લોક તે દિવસે ઉપવાસ પણ કરે છે. કેટલાએક લોકો રામજન્મોત્સવ મધ્યાહ્ને સમયે ઉજવ્યા પછી તરત જ મિષ્ટાન્ન-ભોજન કરે છે. રામપ્રતિમા પધરાવી તે નવમી સુધી રામાયણનું વાચન, કીર્તન, ભજન વગેરે થાય છે. નવમીને દિવસે પારણાંનો વરઘોડો નીકળે છે. અયોધ્યા, તિરુપતિ, રામેશ્વર વગેરે ઠેકાણે આ ઉત્સવ અત્યંત જોવાલાયક હોય છે, તથા તે જોવા દૂર દેશના હજારો માણસો તે ઠેકાણે ભેગા થાય છે.

ઐતિહાસિક માહીતી

પંજાબમાં અસલથી વસાહત કરેલા આર્યોનો વિસ્તાર વધતાં જ સુદાસ નામના (દસ્યુ વર્ગના) અનાર્યના આગેવાન સાથે યુદ્ધ કરવામાં રોકાયેલા ભરતના વંશને પૂર્વ તરફના ભાગમાં વસવા લાગ્યા. તેમણે ગંગા અને યમુના એ નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ પોતાના તાબામાં લીધો, હાલના દિલ્હી પાસેનું હસ્તીનાપુર નામનું રાજધાનીનું શહેર વસાવ્યું અને ચારે તરફ પોતાની સત્તા સ્થાપન કરી. તેઓ કુરુવંશના હોવાને લીધે કૌરવ નામથી ઓળખાયા. તેમની માફક આર્યોની બીજી એક શાખાવાળી ગંગા નદીની પેલી તરફ હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં પથરાઇ ગઇ. એમણે નવું રાજ્ય સ્થાપન કરીને અયોધ્યા, કાશી અને મિથિલાની આસપાસમાં વસવાટ કર્યો. આ વસવાટવાળા આર્યોમાં વિદેહી, કોસલ અને કાશી એવા ત્રણ વંશના લોકો હતા. તે પૈકી અયોધ્યા એ કોસલની અને હાલ બિહારમાં મિથિલા એ વિદેહીની રાજધાની હતી. વિદેહી

વંશમાં જનક રાજા અત્યંત પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા. કોસલ કુળમાં રામચન્દ્રની કીર્તિ અજરામર થઈ ગઈ. રામના કાળમાં કોસલ અને વિદેહી એ બન્ને વંશ વિવાહસંબંધથી જોડાયા. જનકની કન્યા સીતા એ જ રામાયણની ચરિત્રનાયિકા છે. રામાયણકાળમાં આર્યોએ જે પ્રાંત કબજે કર્યો તે ફળદ્રુપ હોવાથી, અને સ્વર્નદીના નામથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલી ગંગા નદી આ પ્રાંતમાં થઈને વહેતી હોવાથી તેને કિનારે અનેક તપોવન સ્થાપીને ત્યાં વિદ્વાન ઋષિઓ બ્રહ્મવિદ્યાના મહાન સત્યો વિચારવામાં પોતાનો કાળ ગાળતા હતા. આ પ્રદેશ માંહેના લોકોની સાંપત્તિક સ્થિતિ ઉત્તમ હતી; અને તેઓ તેજસ્વી અને બલવાન હતા એવું રામાયણ ઉપરથી જણાય છે. વાલ્મીકિએ જ્યારે નારદને પોતે કયા વીર સંબંધી કાવ્ય લખવું એવો પ્રશ્ન કર્યો ત્યારે તેણે વાલ્મીકિને ઇક્ષ્વાકુ કુળમાં અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવા રામનું ચરિત્ર લખવાને કહ્યું; તે વખતે રામના સ્વરૂપનું જે વર્ણન કર્યું છે તેમાં તેનું શરીર સંપૂર્ણ ખીલેલું હતું એમ દર્શાવેલું છે. સ્ત્રીઓની માનસિક અને શારીરિક સ્થિતિ પણ ઉત્તમ પ્રકારની હતી. કૈકેયીએ પતિને યુદ્ધની વખતે મદદ કરી. દાનવ-નગરીમાં એકલી હતી તોપણ સીતા રાવણની દુષ્ટ ધમકીઓથી ગભરાઇ નહિ. આ ઉપરથી સ્ત્રીઓમાં ધીરોદાત્તતા પૂર્ણપણે ખીલેલી હતી અને તેઓ ભયથી ડરતી નહોતી એમ દેખાય છે. શારીરિક બળના અભાવે સાહસનાં કામો કરવાનું શક્ય નથી. માત્ર રાજકુળમાં જ શારીરિક સંપત્તિ માલુમ પડતી હતી એમ નથી. કારણ કે જે વખતે રામચન્દ્ર વનવાસને માટે નીકળ્યા તે વખતે તેની પાછળ આવેલો અને તેને નગરની સીમા સુધી પહોંચાડવાને માટે આવેલો સુદૃઢ એવો લોકોનો

સમુદાય જોઈને રામને આનંદ થયો, એવું વાલ્મીકિએ લખેલું છે. તે જ પ્રમાણે રામચન્દ્રના રથને ગાયોનાં ટોળાંને લીધે વારંવાર હરકત થવા લાગી, એવું જે વર્ણન છે તે ઉપરથી તે કાળમાં પુષ્કળ દૂધ આપવા જેટલી ગાયો નગરમાં હતી અને ગોધન અને ધાન્યાદિ સંપત્તિથી યુક્ત એવા લોક સુખમાં દિવસ ગાળતા હતા એવું દેખાય છે.

ક્ષત્રિયોનો મુખ્ય ધર્મ

દુષ્ટ અને ધાતકી શત્રુનો નાશ કરવાનો હોવાથી તેઓ તદ્દન નાની ઉમરમાં જ વેદવિદ્યા સાથે યુદ્ધકળા પણ શીખતા હતા. શબ્દ ઉપરથી જ બાણ મારવા જેટલી કુશળતા ક્ષત્રિય લોકો સંપાદન કરતા હતા. શહેરમાં જે પ્રમાણે તેઓ નિર્ભય ફરતા તે જ પ્રમાણે અરણ્યમાં પણ નિર્ભયપણે ફરીને પોતાના શર-સંધાનના યોગથી વ્યાઘ્રાદિક હિંસ્ર પશુનો અને ઉન્મત્ત નરભક્ષક રાક્ષસાદિકોનો નાશ કરતા. રામલક્ષ્મણે સીતાને કાષ્ઠની નાવડીમાં બેસાડી અને યમુના નદીના વિશાળ પટ ઉપરથી તેને સુરક્ષિતપણે સામે કાંઠે બન્ને જણા તરતા તરતા લઇ ગયા. આ ઉપરથી નદીપ્રવાહમાંથી નિર્ભયપણે જનારી સીતાની જેટલી તારીફ કરીયે તેટલી જ રામ અને લક્ષ્મણના કૌશલ્યની અને શક્તિની તારીફ પણ કરવા જેવી છે. ક્ષત્રિય લોક જેટલા સશક્ત તેટલા જ ધીરજવાન હતા. યુદ્ધમાંથી પલાયન કરવું, શત્રુના બાણથી નાસતી વખતે પીઠમાં ઘા લાગવો, એના જેવી વીરત્વને ન શોભનારી બાબતોનો તેમને અત્યંત ધિક્કાર હતો. અર્થાત્ શરીરસામર્થ્ય, શસ્ત્ર-કૌશલ્ય અને ધૈર્યશૌર્યાદિ ગુણોથી રામાયણકાલિન ક્ષત્રિયો પૂર્ણ હતા એમાં સંશય નથી.

તે કાળના ક્ષત્રિયો ક્ષાત્રધર્મમાં પ્રવીણ હતા એટલું જ નહિ, પણ બ્રહ્મજ્ઞાન અને અધ્યાત્મવિદ્યાના પણ તે પૂર્ણપણે જાણકાર હતા. હિન્દુ ધર્મનો પાયો મજબુત કરવામાં પૂર્વકાળમાં ક્ષત્રિયોએ ઘણી જ મદદ કરી હતી એવું નીચેના વિવેચન ઉપરથી જણાઇ આવશે.

ક્ષત્રિયોની કામગીરી

વેદકાળમાં જે આર્યવસાહતવાળા લોકો આ દેશમાં આવીને રહ્યા તેમનામાં જાતિભેદ નહોતો. તેમનામાં જે મહાન બુદ્ધિશાળી થયા તે વખત જતાં ઋષિના મહાન નામથી ઓળખાયા. તેમણે ધર્મકૃત્ય કરવાની અને ધાર્મિક પ્રાર્થના પર સૂત્ર રચવાની શરૂઆત કરી. તેમના પુત્રો પોતાના પિતાનો જ ધંધો કરતા હતા એવું નહોતું. કેટલાએક યુદ્ધમાં, તો કેટલાએક વેપાર અને ખેતીના ધંધામાં રોકાયેલા હતા. હાલની માફક ધંધા ઉપરથી જાત ઓળખાતી હોત તો ધર્મકૃત્યમાં રોકાયેલો ઋષિ જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણ હતો, તે પ્રમાણે યુદ્ધમાં રોકાયેલા તેના જ પુત્ર ક્ષત્રિય અને બીજા વૈશ્ય હતા એમ કહી શકાશે. ઋગ્વેદના ૯મા મંડળમાં ૧૧૨મા સૂક્તમાં એવા પ્રકારનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં એક ઋષિ કહે છેઃ "જુઓ, હું સૂક્તો રચું છું, મારા પિતા વૈદ્ય છે, મારી મા દળવાનો ધંધો કરે છે. આ પ્રમાણે અમે જુદા જુદા ધંધામાં રોકાયેલા છીયે. જે પ્રમાણે ગોચરમાં ગાયો ચરવા માટે જુદે જુદે રસ્તે જાય છે, તે જ પ્રમાણે અમે પણ હે સોમ, દ્રવ્ય માટે તારી પૂજા કરીયે છીયે." ઋષિઓએ જે અનેક પ્રસંગે પ્રાર્થનાઓ કરી છે તેમાં કોઇ કોઇ

[illegible] મુક્ત [illegible] અને [illegible] [illegible]. એને [illegible] [illegible]
[illegible] મિશ્રયુક્ત [illegible] પ્રાકૃતિક [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] બને છે. પરંતુ [illegible] [illegible] અભિવ્યક્તિ [illegible]
[illegible] [illegible], કવિત અને પ્રેમ મિશ્ર થયું [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible]. પ્રેમ ચરિત્ર અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible]. [illegible] [illegible] તેમનામાં [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] વિશ્વચિત્રને [illegible] [illegible]
કવિત [illegible]. અને [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] કરી એવં [illegible] [illegible]
[illegible] એમ [illegible] છે [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] તે [illegible] [illegible]
[illegible] વિશ્વચિત્ર [illegible] [illegible] [illegible]
અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
તે [illegible] અને વિશ્વચિત્ર [illegible] [illegible]
કરે છે [illegible] [illegible] [illegible]
વિશ્વચિત્ર [illegible] છે [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] હિન્દુઓ
પૂજે છે. આ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] અને [illegible] એ કવિત [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] હિન્દુ [illegible] [illegible] [illegible] છે [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]

પ્રસંગ આવે તોપણ વચનનો શા માટે ભંગ ન કરવો એ ક્ષત્રિય કુલના હરિશ્ચન્દ્ર રાજાએ આપણા સમાજને શીખવ્યું. રામચન્દ્રના સસરા જનક એ વિદેહી હતા એવું રામાયણમાં લખેલું છે. પોતાને બ્રાહ્મણ કહેવડાવનારા યાજ્ઞવલ્ક્ય જેવા અનેક મુનિ જનક રાજાને શરણે ગયા અને તેની પાસેથી તેમણે બ્રહ્મજ્ઞાન મેળવ્યું. છાંદોગ્ય, કૌશીતકી અને બીજાં ઉપનિષદોમાં જુદાજુદા ક્ષત્રિયો સામે બ્રાહ્મણો હાથ જોડીને કેવી રીતે ઊભતા અને તેમની પાસેથી પરમાત્માનું જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવતા એ વર્ણન કરેલું છે. શ્વેતકેતુ, આરુણેય અને ગૌતમ, એ બ્રાહ્મણોએ પ્રવાહણ જૈવાલી અને ચિત્રગાંગાયની નામના ક્ષત્રિયો પાસેથી, બીજા પાંચ બ્રાહ્મણોએ અશ્વપતી કૈકેય પાસેથી, ગાર્ગ્ય બાલાકી મુનિએ કાશિવંશના અજાતશત્રુ રાજા પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરી એવું ઉપનિષદો ઉપરથી જણાય છે. છાંદોગ્ય ઉપનિષદમાં નીચે પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે. જ્યારે પ્રવાહણ અને જૈવાલી પાસે ગૌતમ મુનિ આવ્યા ત્યારે તેને પ્રવાહણે કહ્યું :

न प्राक त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान्गच्छति
तस्मादु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूत् ।

"હે ગૌતમ, બ્રહ્મવિદ્યાનો સંસ્કાર તારા પહેલાં બીજા કોઈ પણ બ્રાહ્મણને થયો નથી, અર્થાત્ કે તેઓ જાણતા નહોતા. માત્ર ક્ષત્રિયો જ તે જાણે છે. કારણકે તે તેમને સીધે જ અગ્નિત્વમ આવી." આવી જાતના ઉતારા સંખ્યાબંધ પણ આપી શકાય. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ક્ષત્રિયો જે પ્રમાણે યુદ્ધકળામાં નિષ્ણાત હતા તે જ પ્રમાણે બ્રહ્મવિદ્યામાં

[illegible]

[illegible]

હું માત્ર તમારા અનુચર રહું છું. આપણા બ્રાહ્મણોના સંઘ કરે અને સર્વેનું કલ્યાણ થાય તે માટે જ હું રાજ્યપદનો સ્વીકાર કરું છું, એ તને ઈશ્વર સાન્નિધ્ય જાણી કહું છું. સર્વ જગત ઉપર રાજ્ય મેળવવું એ અસાધ્ય નથી, પરંતુ અધર્મથી અને કપટથી પણ પ્રાપ્ત થાય તો તે મારે જોઈએ નહિ." આ પ્રમાણે રામાયણ-કાળમાં આર્યાવર્તની

સામાજિક નીતિમત્તા

અતિ ઉંચી પાયરીએ પહોંચવાનું કારણ શું હતું એનો વિચાર કરતાં એમ જણાય છે કે, સમાજમાં વખત સત્ય જેને અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત થયું હતું એવા બ્રાહ્મણો પોતાના આચરણથી અતિ શુદ્ધ અને ઉદાત્ત હતા. તેઓ પવિત્ર નિસ્પૃહી હતા. અધ્યયન અને અધ્યાપન—અર્થાત્ પોતે શીખવું અને બીજાને શીખવવું—એ જ માનવજન્મનું મુખ્ય ધ્યેય છે એમ માનીને તે પ્રાપ્ત કરવામાં તેઓ સદા મગ્ન અને તત્પર રહેતા. સંસારસુખમાં ગુંચવાતા અને કેવળ તાત્વિક કાર્યમાં ગુંથાયેલી કોઈપણ પ્રકારે ધર્મ ભુલનાર મનુષ્યોને ધર્મ-કર્મની સત્યજ્ઞાનનો માર્ગ બતાવી આપવામાં તે કોઈ દિવસ પણ ચુકતા નહોતા. તેમના બનાવ સામે રાજા અને રંક સૌ નમતા. એવા એ ઋષિઓને ક્ષત્રિયો આદિ, વગેરેલોક કામધેનુની માફક સૌ પોતાના આધ્યાત્મિક નિત્ય નૈમિત્તિક કર્મને ખલેલ ન પડે એ માટે નમ્રતાથી તત્પર રહેતા. તે કાળના જે અનેક ઋષિમુનિઓનાં નામ આપણે જાણીએ છીએ તેમાં વશિષ્ઠ, વિશ્વામિત્ર, ભારદ્વાજ, વાલ્મીકિ, અગસ્ત્ય, અત્રિ વગેરે ઋષિઓના નામ મુખ્યત્વે આવે છે.

વસિષ્ઠનો આશ્રમ અયોધ્યા નગરીની બહાર હતો. વાલ્મી
તમસા અને ગંગા નદીના સંગમ પર રહેતા હતા. ગૌત
જનક રાજાના ગોર હતા અને મિથિલાની પાસેના એ
આનંદદાયક જંગલમાં રહેતા હતા; વિશ્વામિત્રનો આશ્ર
ગંગાને સામે તીર હતો અને તે સિદ્ધાશ્રમના નામથી પ્રસિ
હતો. ભારદ્વાજ પ્રયાગમાં રહેતા હતા. અત્રિ, સુતીક્ષ્ણ, અગસ્ત
અને બીજા અનેક ઋષિઓ દંડક નામના ભયંકર અરણ્યમ
પર્ણકુટિઓ બાંધી રહેતા હતા. તેમના હાથ નીચે અને
વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન માટે રહીને ગુરુની સેવા કરવામાં આન
માનતા. આવા પ્રકારની પવિત્ર જગ્યામાં અત્યંત ઉદા
વિચારથી પ્રેરિત થયેલા ગુરુના ઉપદેશામૃતનું પાન કર
લઈને પવિત્ર થયેલા બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય વિદ્યાર્થીઓ
વખત જતાં સમાજના આગેવાન બન્યા પછી તેમના ચારિત્ર
અનુકરણ સૌ જ કરવા લાગ્યો અને એમની જ સલાહ મુજ
વર્તવાને ગરીબ અને શ્રીમંત તત્પર રહેવા લાગ્યા. એવા પવિ
સમાજનાયક પૈકી જે કેટલાએક પ્રાચીન કાળમાં પ્રસિદ્ધિમ
આવ્યા, તે માંહેના શ્રીરામ અને શ્રીકૃષ્ણ તો પ્રત્યક્ષ અવતા
તરીકે મનાવા લાગ્યા. નિષ્કામવૃત્તિથી બ્રહ્મકર્મ ચલાવનાર
બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવું, તેમની નાનીમોટી જરૂરીયાતો પૂરી પાડવી
અને ખાસ પ્રસંગે તેમનો સત્કાર કરવો, એમાં જ યુદ્ધકુશળ
ક્ષત્રિય રાજાઓ અને ધનધાન્યાદિકની સમૃદ્ધિ સેવન કરનાર
વૈશ્યોને આનંદ અને અભિમાન થતાં; માટે જ તેઓ ઋષિઓની
સેવા કરવામાં એકપગે તૈયાર રહેતા. વિશેષતઃ

રામાયણકાળમાં ,   ૮

બહુ વધ્યું હતું. રાજ ૨

જણાય આવે છે, તેમ જ તેમનામાં ભીષ્મ અને કૃષ્ણ
ક્ષત્રિયો અધ્યાત્મવિદ્યામાં નિપુણ હોવાનું પણ સિદ્ધ છે
સ્વપક્ષ અને પરપક્ષ તરફથી પણ યોગ્ય માન મળતું. રામ
સમયમાં શૌર્ય કરતાં સાત્ત્વિક ગુણોની મહત્તા વિશેષ વ
માટે જ તે વખતના સમાજનું ચિત્ર આલેખતી વખતે વાલ
સદાચાર, સત્યરક્ષ વૃત્તિ, ભૂતદયા વગેરે ગુણોની મહત્તા
છે અને રામાયણ માંહેનાં મુખ્ય પાત્રો પ્રેમાળ, સદ્
કોમળ અંતઃકરણનાં હોવાનું કહેલું છે. શ્રીરામના સમસા

વિદેહી જનક રાજા

ની તો ઠેકાણે ઠેકાણે સ્તુતિ કરેલી માલુમ પડે છે. જનકરાજા
કહેવાતા હતા. બૃહદારણ્યકોપનિષદમાં એમ કહેલું છે કે,
પાસે બ્રહ્મવિદ્યા પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક વિદ્વાન લોક આ
યાજ્ઞવલ્ક્ય ઋષિ સાથે થયેલો વાદવિવાદ ધ્યાનમાં લઈએ તે
રાજાની યોગ્યતા કેટલી હતી તે સમજાઈ આવશે. મહાભ
એમ લખેલું છે કે જ્યારે વ્યાસ પોતાના પુત્ર શુકને
સંબંધી બરાબર સમજણ પાડી શક્યા નહિ ત્યારે તેમણે
જનક પાસે મોકલ્યો. જનક એ વિદેહી વંશનો હતો. તેની
પૂર્ણપણે નિવૃત્તિ માર્ગ તરફ હોવાથી તેનું વિદેહી એ નામ
હતું. જનક રાજા એમ કહેતો હતો કે મારી સંપત્તિ અ
છે, કારણ 'મારું' એવું કાંઈ નથી. સર્વ મિથિલા નગરી
અગ્નિમુખમાં પડે તોપણ મારું કાંઈ જ બળી જનાર નથી
વખતે અધિપદે પહોંચેલાં એક વિદુષીએ જ્યારે જનક
સંન્યસ્તવૃત્તિની પ્રશંસા કરીને રાજ્યસૂત્ર ચલાવવામાં બ

[illegible] બેઠેલો છે. તેણે કહ્યું: "[illegible]
[illegible] જેવો દેખાઉં છું, તેવળ [illegible] બહુ [illegible]
[illegible] છું. જ્ઞાનના યોગથી મુક્તિ મેળવી [illegible]
[illegible] છે, તેવળ જ્ઞાન નહીં મુક્તિ મેળવવાને [illegible]
"[illegible]" [illegible]
[illegible] છે?" એવો પ્રશ્ન કર્યો, ત્યારે [illegible] કહ્યું
[illegible] વિશ્વનું [illegible] ઉપર [illegible] છે, પરંતુ તે [illegible]
[illegible] અને [illegible] નથી,
[illegible] અને [illegible]
[illegible] વિચારનું [illegible] અને [illegible]
[illegible] નથી, [illegible]
[illegible] નથી [illegible]
[illegible] છું."

[illegible]

સત્કર્મમાં વિઘ્ન નાખનારા શત્રુઓ ઉપર પણ તેમણે [illegible] મેળવ્યો હતો. ધર્મ અને નીતિને રસ્તે ચાલવાનું જ રામે જે વ્રત લીધું હતું, તે જ વ્રત તેની પ્રજાએ પણ પાળ્યું. તે કાળમાં પિતૃભક્ત અને સત્યવચની તરીકે જેની રામની સ્તુતિ થવા લાગી તે જ પ્રમાણે પ્રજાવત્સલ રાજા તરીકે પણ તેમની ખ્યાતિ છે.

રામરાજ્ય

આ શબ્દ જ આદર્શ રાજ્યવ્યવસ્થાનો દ્યોતક છે. સુખ અને સમૃદ્ધિના સાધનથી પ્રજાજન ઉલ્લાસિત રહેતા. વડીલ, માતા, પિતા, ગુરુ તથા બીજા વયોવૃદ્ધ અને જ્ઞાનવૃદ્ધ લોકો માટે સમાજમાં પૂજ્યભાવ હતો. લોકો એકબીજા સાથે પ્રેમથી વર્તતા. કવિની આલંકારિક ભાષામાં કહીએ તો તે વખતે સૃષ્ટિ નિયમાનુસાર અંગમાં વસેલા જે દુર્ગુણ તે પણ લોપ થઈને વાઘ અને ગાય એક જ પાત્રમાં પાણી પીતા. નિયમાનુસાર મેઘવૃષ્ટિ થવાથી અને ઉદ્યમથી ચલાવેલા ધનોત્પાદક વ્યવસાયને લીધે દેશમાં સુખસમૃદ્ધિ હતા અને લોકો તેનો આસ્વાદ દીર્ઘકાળ પર્યત લેતા. એક વખત માત્ર એક બ્રાહ્મણનો પુત્ર અકાળે મરણ પામ્યો ત્યારે તે બાબતની ફરીયાદ રામ પાસે ગઈ. રામે તરત જ તેની તપાસ કરી અને એ અનર્થનું કારણ શંબુક નામના શૂદ્રની તપસ્યા હતી એમ માલમ પડતાં તેને દેહાન્ત પ્રાયશ્ચિત આપ્યું. આ ઉપરથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે ધર્મનું રક્ષણ રાજાથી થતું હતું. બ્રાહ્મણાદિ ચતુર્વર્ણના ધાર્મિક કર્મ ઠરાવેલાં હતાં અને તેમનું ઉલ્લંઘન કરીને બીજે રસ્તે જનારાઓને માટે શિક્ષા ઠરાવેલી હતી તથા તેમની અમલબજાવણી કરવી એ રાજાનું કર્તવ્ય હતું. રાજાના વર્તન ઉપર પ્રજાનું વર્તન અવલંબી રહે છે, એમ રામ સમજતા હતા, માટે જ તેમણે પ્રજા ઉપર

સાથે રાજ્યો બેસાડવા માટે અત્યંત કષ્ટપ્રદ એવા પ્રયત્ન પણ તેના ઉપર વહોરી લીધા. પુત્રકલત્રાદિપરિવારને વખતે સિંહાસનનો ત્યાગ કરીને તેમણે રાજ્યસુખોથી અરણ્યવાસ પસંદ કર્યો. [illegible] સીતાનું હરણ કર્યા પછી એની પ્રાપ્તિ માટે તેમણે [illegible] [illegible] સાથે વાનર સૈન્ય [illegible] લંકાની [illegible] કરી તે [illegible] પ્રજાની એક ક્રૂર [illegible] સમાધાન કરવા માટે તેમણે [illegible] ત્યાગ કર્યો. એ વખતે રામના [illegible] ભારી નાજુક સ્થિતિમાં સીતાના ત્યાગ કરવા [illegible] વ્યવહારદૃષ્ટિથી નિઃસ્પૃહપણું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વિચાર કરીએ તો [illegible] [illegible] સાથ્યથી અને ધર્મથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

જ મારું સ્વર્ગ અને તમારા વિયોગમાં જ મને દુઃખ છે.”

વનવાસનાં કષ્ટો રામ અને સીતાને એકબીજાના સહવાસમાં બીલકુલ જણાયાં નહિ. જ્યારે રાવણ સીતાનું હરણ કરી ગયો ત્યારે રામને અતિશય દુઃખ થયું.

વનવાસમાંથી પાછા આવ્યા પછી જ્યારે રામે સીતાનો ત્યાગ કર્યો, ત્યારે સીતાએ લક્ષ્મણ સાથે જે સંદેશો કહેવડાવ્યો છે, તે ઉપરથી સીતા કેટલી ઉચ્ચ કોટીનાં હતાં તે જણાઈ આવે છે. તેમણે કહ્યું,

“લક્ષ્મણ, મારા ભાગ્યમાં જે હશે તે કોઈથી મિથ્યા
થવાનું નથી. મને જંગલમાં છોડી જવાની રાજાજીની આજ્ઞા
છે તે પાળીને તારો ધર્મ બજાવ. સર્વે સાસુજીને મારા
પ્રણામ કહેજે. અને તે પરમ પૂજ્ય ધર્મનિષ્ઠ આર્યપુત્રને
એવો સંદેશો કહેજે કે ‘અગ્નિમાંથી પસાર કરીને સર્વસમ
મહારાજે મારી પવિત્રતાની ખાતરી કરી છે. જ્યાં લોકાપવાદ
કરીને મહારાજે મારો ત્યાગ કર્યો તો તે પણ હું માથે ચ
છું. કારણ કે મારા ગુરુ, મારા પરમેશ્વર જે કહો તે આપ
છો. રાજા તરીકે આપનો એ પરમ ધર્મ છે કે તમારી સતી
કલંક ન લાગવું જોઈએ. આપની કીર્તિને કલંક ન લા
મારે વાસ્તે સુખના જ સમાચાર છે. એથી તમે મારો ત્યાગ
તેમાં હું તમને દોષ દેતી નથી, કારણ તમારા સુખમાં
સુખ રહેલું છે. આર્યપુત્રના વંશ જે મારા ઉદરમાં છે
પ્રસવ થાય પછી જન્મોજન્મ આપ જ મારા પતિ
વળી અત્યારના જેવો વિયોગ ન પામું એટલા વાસ્તે
તપ કરનાર છું. મારા દેહની મને જરાયે દરકાર નથી.

થાય છે. આપણી સંસ્કારિતા, સહનશીલતા, સત્ય તરફ પ્રેમ, ઉદારતા વગેરે ગુણો હિન્દુસ્તાનના લક્ષણ મનાવા લાગ્યાં. મેગેસ્થિનિસ અને બીજા જે પરદેશી પ્રવાસીઓ આ દેશમાં ફરેલા આવી ગયા, એ સર્વેએ આ બધા ગુણો માટે હિન્દુઓની તારીફ કરેલી છે. હાલમાં જીવનનિર્વાહની મુશ્કેલ પરિસ્થિતિને લીધે આ ગુણોનો કેટલેક દરજ્જે લોપ થયો ગણાય છે. જો આ સમાજની હાલની પ્રગતિ કરવી હોય તો ધૈર્ય, શૌર્ય, સાહસ વગેરે ગુણોની સાથે સત્યનિષ્ઠા, સહનશીલતા, ઇત્યાદિ ગુણોનું સેવન કરવું જોઈએ. અને આ સેવન, સીંચાવટ થાય એટલા માટે રામલીલા વગેરે. જીવનચરિત્રો લોક આગળ હમેશા મુકાવા જોઈએ. રામાયણમાં વસિષ્ઠપત્ની અરૂંધતીને ઘણો પૂજ્ય ગણ્યું છે. જો રામ તરફનો અભાવ બાદ કરીએ તો કૈકેયી પણ બાહોશ બની હતી. ઉત્તમ બુદ્ધિની અને વીર પત્ની હતી એમ જણાય છે.

આપણા કહેવા ઉપરથી દરેક જમાનાના લોકોની સ્ત્રીઓના અંતઃકરણમાં પણ નીતિતત્ત્વો સારી રીતે દાખલ થયા હતા. તત્ત્વજ્ઞાન જેવા ગહન વિષયો સમજવા જેટલી તેમની શક્તિ અને પાત્રતા હતી. તારા, મંદોદરી અને કૌસલ્યા વગેરેનાં રામાયણ-માંના ચરિત્રો વાંચીએ તો તેમની બુદ્ધિ તીવ્ર હતી એમ ચોકખું જણાઈ આવશે. રામાયણકાળમાં સમાજમાંના ચાતુર્વર્ણ્યનાં કર્તવ્યકર્મ ઠરાવેલાં હતાં અને વિચારોની ગતિ અત્યંત પવિત્ર હતી એ જો કે ખરું છે તોપણ

નવીન વિચારોનો ઉદય

તે સમાજમાં થતો હતો એમ માનવાને પણ કારણ છે. વિશ્વામિત્રે વસિષ્ઠની બરોબરી કરીને રાજર્ષિ મટીને બ્રહ્મર્ષિ થવાનો જે

અતિ દુઃખથી અને ભારે સંકટના દબાણ નીચે સારા સારા માણસો પણ પાપપુણ્યના વિચારને કેવી રીતે એક બાજુ મૂકી દે છે તેનો દાખલો લક્ષ્મણ છે. તેણે રામને કહ્યું:—

> शुभे वर्त्मनि तिष्ठन्तं त्वामार्य विजितेन्द्रियम् ।
> अनर्थेभ्यो न शक्नोति त्रातुं धर्मो निरर्थकः ॥
> भूतानां स्थावराणां च जंगमानां च दर्शनम् ।
> यथास्ति न तथा धर्मस्तेन नास्तीति मे मतिः ॥

युद्धकांड ८३, १४-१६

"રામ, તમે ધર્મ ધર્મ કહી તેનું જીવથી વધારે જતન કરો છો, પણ તે ધર્મ તમારું તો રક્ષણ કરતો નથી. મને લાગે છે કે ધર્મ અને અધર્મ માત્ર મનથી ઉપજાવી કાઢેલી વાતો છે. જો ખરેખર ધર્મ અધર્મ જેવી કોઈ વસ્તુ હોય તો રાવણ સીધો નરકમાં ગયો હોત અને તમને આ દુઃખ પડ્યું તે પડ્યું ન હોત. ધર્મ પાળનાર માણસો જ દુઃખ ભોગવે છે અને અધર્મશીલ સમૃદ્ધિ ભોગવે છે; માટે ધર્માધર્મની વાતો જ જૂઠી છે અથવા ધર્મ એ નપુંસક છે, અને તે માત્ર બળને આધારે જ ટકી રહે છે એમ દેખાય છે. કારણકે બળથી અને પરાક્રમથી જ સર્વ પ્રાપ્ત થાય છે. તો પછી તમે બળ અને પરાક્રમનો જ માર્ગ કેમ સ્વીકારતા નથી? મને લાગે છે કે પૈસો એ જ ધર્મનું મૂળ છે. તમે રાજ્ય છોડ્યું તે જ ક્ષણે તમારું બળ નાશ પામ્યું. જેની પાસે પૈસો છે તે જ બુદ્ધિમાન, તે જ પરાક્રમી, સર્વ કંઈ જે કરે તે તે જ છે. પૈસાથી જ આનંદ, વૈભવ, ધર્મ, કામ અને મોક્ષ સાધ્ય થાય છે. જ્યારે તમે પિતાની આજ્ઞાથી આ વલ્કલો ધારણ કર્યા ત્યારે જ તમે છોડી જે સર્વ સાધનનું મૂળ છે તેને

ઘણી રીતે અધ્યાત્મ. રામાયણની રચના કર્યું છે. જ રામચંદ્ર નામ એ દેહ, રાવણ એ જગત્ગુરુ અને હનુમાન પ્રાણ. [illegible] જીવનું [illegible] કર્યું. એનો અર્થ એ છે જીવાત્મા [illegible] કરીને [illegible] ન થાય એ [illegible] કર્યું. અને રામ એટલે દેહ [illegible] કરીને [illegible] કરી [illegible] માર્ગ [illegible] કરે અને આત્માને સુખી કરે.

અધ્યાત્મ ઉપર [illegible] વર્ણન કર્યું છે. તેમાં એમ કહ્યું છે કે દેહ એટલે હર્ષ અને [illegible] એટલે [illegible] એટલે [illegible]. [illegible] સાથે [illegible] રામાયણના [illegible] છે. [illegible] તેમને નામ, [illegible] ની દૃષ્ટિએ નામ આપેલા છે. એને [illegible] એવા [illegible] આત્માનો દેહ રૂપી રથ તે દશરથ, ઉર.આત્મા એ રામ, સદ્બુદ્ધિ એ સીતા, અવિદ્યા એ કૈકેયી, [illegible] એ વન, વિવેક એ લક્ષ્મણ, [illegible] એ [illegible], દેહાભિમાન એ રાવણ, [illegible] એ વિભીષણ, [illegible] એ [illegible], [illegible] એ તેની [illegible], [illegible] એ જ લંકા, [illegible] એ જ અંજનીપુત્ર હનુમાન, નિશ્ચય એ સુગ્રીવ, સંશય એ વાલી, કપિ એટલે [illegible] કરી લેવાનો માર્ગ, વગેરે અર્થ કરીને રામાયણના [illegible] પ્રસંગો સાથે અધ્યાત્મજ્ઞાનનો મેળ બેસાડેલો છે. ગ્રીસ દેશના ઇલીઅડ નામના કાવ્ય ઉપરથી રામાયણ રચવામાં આવ્યું છે, એવો મત થોડા વખત ઉપર યુરોપના એક પંડિતે દર્શાવ્યો હતો. તે મતનો ડૉ. કાશીનાથ ત્ર્યંબકે

ઉચ્છેદ કરીને રામાયણ એ તદ્દન સ્વતંત્ર કાવ્ય છે એમ સાબીત કરેલું છે. પણ આ રીતે રામાયણને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપ આપવાથી રામનું અસ્તિત્વ જ નાકબુલ કર્યા બરોબર થાય છે, અને અવતારમાં બનાવેલો રામાવનાર થયો નથી એમ સાબીત થાય છે, એ વાત ધર્માભિમાનીઓ ભૂલી જાય છે. સંસારમાં ઘણી વખતે અમુક વ્યક્તિમાં આપણે એક ગુણ સ્પષ્ટ રીતે જોઇ શકીયે છીએ. તે ઉપરથી જો આપણે આધ્યાત્મિક અર્થ લગાડીયે તો દરેક માણસ અમુક ગુણ અથવા દોષની મૂર્તિ જ છે એમ કહેવું પડે. એવી રીતે સામાન્ય માણસને અનુસરવાને મુસ્કેલ થાય એવો અર્થ રામાયણનો ન કરતા રામસીતાનું ચરિત્ર તેમની આગળ મુકવું જોઇયે. એથી તેમના સદ્ગુણોનું અનુકરણ કરવાને સમાજ પ્રેરાશે અને દિવસે દિવસે સમાજ ઉંચે ચડતો જશે. આપણા તત્ત્વજ્ઞાનમાં વિશેષ ખુબી તો એ છે કે તેથી આપણને શબ્દોના આડંબરની ટેવ પડી ગઈ છે. આ સ્થિતિ સુધારવાને સાધુસંતોએ વારે વારે એ આડંબરને દુર કરીને શુદ્ધ ધર્મ સમાજની આગળ મુકેલા છે.

રામાયણમાં આવેલો અલંકારીક ભાગ તેમજ અતિશયોક્તિ વાળો ભાગ બાદ કરીને જો આપણે માત્ર રામચરિત્રનો જ વિચાર કરીશું, તો આપણને માલમ પડશે કે

રામ ઐતિહાસિક પુરૂષ

છે. તે કાલ્પનિક નથી. કોસલ અને વિદેહી વંશના લોકો હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ ભાગમાં વસ્યા પછી ઇક્ષ્વાકુ કુળના રાજા દશરથના કુટુમ્બમાં શોક્યોની અદેખાઇથી તેના પુત્ર રામને વનવાસ જવું પડયું.

તે સમયમાં એકપત્નીવ્રતની પ્રથા ચાલુ હતી. એટલે વખતે એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ ભાગ્યે જ કરવામાં આવતી હતી. પણ ખાસ કરીને ક્ષત્રિયોમાં એક કરતાં વધારે સ્ત્રીઓ કરવાનો રિવાજ હશે એમ માલૂમ પડે છે, કારણ કે દશરથ રાજાના અંતઃપુરમાં ત્રણ પટરાણીઓ ઉપરાંત સાડીત્રણસો સ્ત્રીઓ હતી. મુખ્યત્વે કરીને ક્ષત્રિયોમાં અનેક સ્ત્રીઓ કરવાનો ચાલ હતો, છતાં તેમનામાં પણ એકપત્નીવ્રત મહત્ત્વનું ગણાતું એમ માલૂમ પડે છે. કારણ કે રામના એકપત્નીવ્રત માટે તેની પ્રશંસા કરવામાં આવી છે. અનેક સ્ત્રીઓ કરવાથી કુટુંબમાં કલેશ થતો એ આપણે રામાયણમાં કૈકેયીની વાત ઉપરથી જોઈ શકીએ છીએ. કંકાસને લીધે રામને વનવાસ જવું પડ્યું તેનું ફળ એ આવ્યું કે દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં આર્યોનો પ્રવેશ થયો. યમુના નદીના દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી સુધીના પ્રદેશમાં તે સમયમાં ભયંકર અરણ્ય પથરાયેલું હતું. તે અરણ્ય દંડકારણ્ય નામથી સુપ્રસિદ્ધ હતું. તે સમયે અરણ્યમાં વેદકાલીન ઋષિઓના વંશજ રહેતા હતા. તેમના નામ પણ પહેલાના ઋષિઓ જેવાંજ હતા, તે ઉપરથી એમ માલૂમ પડે છે કે ઋષિઓનાં નામ અટક પ્રમાણે પડતા હતા. એમ ન હોય તો વેદકાળના ઋષિઓ રામાયણના સમય સુધી, એટલે લગભગ ૩૦૦૦ વર્ષ સુધી જીવતા હોય એમ માની શકાતું નથી. આ ઋષિઓ દંડકારણ્યમાં ઠેકઠેર આશ્રમો બાંધીને વસેલા. તે સમયમાં પૌરાણિક કાળના દેવતાઓની પૂજા કરવાનો રિવાજ ન હતો, પણ ઇંદ્ર, ચંદ્ર વિષ્ણુ, સોમ, બ્રહ્મ, સૂર્ય, ભગ, કુબેર, વાયુ, આપવી વગેરે વેદમાં વર્ણવેલા દેવતાઓનાં મંદિરો આશ્રમ પાસે બાંધીને તેમના પ્રીત્યર્થે યજ્ઞ કરવામાં આવતા.

ગોદાવરીના બીજા તીરથી લંકા* સુધી અનાર્ય લોકો રહેતા હતા. આ અનાર્યોનો રાવણ નામે રાજા લંકામાં રહેતો હતો. રાવણનુ ખરૂં નામ દશાનન અથવા દશકંઠ હોવું જોઇએ. આ ઉપરથી જ તેનું વર્ણન કરતી વખતે તેને દશ મ્હોઢાં હતાં એમ વર્ણવ્યું હશે. રાવણ તરીકે તેને જે નામ આપવામાં આવ્યું હતુ તે તો તેના બહુ માનદર્શક સાર્વભૌમ નૃપતિનો અર્થ સુચવવાને અપાયેલું હોવું જોઇએ. રાવણના દીકરા તેમજ સગાવહાલા સર્વને એક જ મ્હોડાવાળાં વર્ણવામાં આવ્યા છે. તેના બાપ્ર વિભીષણને પણ એક જ મુખવાળો વર્ણવામા આવ્યો છે. આ રાક્ષસો રંગે કાળા, શરીરે જબરા અને સ્વભાવે સ્વાર્થી અને તામસી વૃત્તિના હતા. તેઓ રૂદ્રને દેવતા તરીકે પૂજન કરતા અને વિષ્ણુનો દ્વેષ કરતા. આર્યોના ધર્મ માટે તેમજ તેમના દેવતાઓ માટે તેમને તિરસ્કાર હતો. આર્યોના યજ્ઞયાગાદિકમા વિઘ્ન લાવવામાં તેઓ ગુંથાયેલા રહેતા. વળી તેઓ નરમાસભક્ષક અને સ્ત્રીઓનું હરણ કરનારા હતા એમ પણ જણાય છે. સ્ત્રીઓનું હરણ કરવાની પ્રથા તેમનામા ચાલતી હશે, માટે જ તેમની વિવાહ-પદ્ધતિને રાક્ષસવિવાહ એ નામ મનુએ આપ્યુ હશે. આવા અનાર્યોનો નાશ કરવાને ક્ષત્રિયો હમેશાં તૈયાર રહેતા હતા. ઋષિઓએ પણ તેમના ઠીક ખબર લીધાનું જણાય છે. અગસ્ત્ય ઋષિએ પ્રથમ રાક્ષસોને સારી પેઠે હાથ બતાવ્યો હતો એવો ઉલ્લેખ રામાયણમાથી મળી આવે છે. રામ અને

* હાલમા જેને સિલોન કહે છે તે જ લંકા છે એમ કેટલાએક સમજે છે કેટલાકાનું એમ માનવું છે કે લંકા જેટ વિધ્યાદ્રિની પાસે જ પશ્ચિમ સમુદ્રમાં હતો અને હાલમાં તે ડુબી ગયો છે.

રામલક્ષ્મણ નાના હતા ત્યારે વિશ્વામિત્રે પોતાના આશ્રમમાં લઈ જઈને તેમને હાથે કેટલાક રાક્ષસોનું નિકંદન કરાવ્યું હતું. રામચંદ્રે વનવાસમાં ભ્રમણ કરી તેમના અનુજ ભરતને દૂર કેટલાક સાત્વિક અને નરમાશવાળા માણસો તેમના લોક થઈ પડ્યા. આખરે જ્યારે તેમનો રાજા રાવણ પોતાના કુટુંબપરિવાર સાથે ધારાતીર્થે નાશ પામ્યો ત્યારે દક્ષિણ દેશમાં રાક્ષસોની સત્તા નાશ પામી અને વિભીષણ માંડલિક રાજા થઈ રહ્યો. આથી જણી રહેલા ઘોરપણા રાક્ષસો ઉપર હદેહદે રામની સત્તા સ્થાપન થઈ અને તેમને વૈભવ દેવી દર્શ આર્યોની સેવા કબૂલ કરવી પડી. રામે જે મોટા અશ્વમેધયજ્ઞ કર્યો તે જોવા માટે અનાર્યો પણ આવ્યા હતા. દક્ષિણ દેશના દુષ્ટ માણસોનો નાશ કરવો એ રામચંદ્રનું મુખ્ય કર્તવ્ય હતું, માટે એ તેમ. અવતારનું મુખ્ય કાર્ય છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. હવે

વાનર એ કોણ

એ પ્રશ્ન રહ્યો. જેમને વાનર કહેવામાં આવ્યા છે તે ખરેખર વાંદરાં હતાં એમ કહેવાય જ નહિ, કારણકે વાનર લોકોએ બળવાન અને સાર્વભૌમ રાજા રાવણના જે કેટલાએક સૈન્ય સાથે બાથ ભીડી તે લોકો યુદ્ધકુશળ હતા એમ સિદ્ધ થાય છે. હનુમાન, વાલી, સુગ્રીવ, નલ, અંગદ એમણે પ્રસંગોપાત્ત પ્રગટ કરેલા ઉદાત્ત વિચારો, એમનાં શુભ કાર્યો, સમયોચિત વર્તન, એ બધાનો વિચાર કરીએ છીએ તો વાનરો એ સાત્વિક વૃત્તિના અને સન્માર્ગે ચાલનારા લોક હતા એમ સાબીત થાય છે. ઘણું કરીને તે લોકો હિન્દુસ્તાનના

અસલના વતની હોવા જોઇએ. તેમનો પહેરવેશ, મોઢાં રંગવાની પદ્ધતિ, મસ્તીખોર અને છોકરવાદી સ્વભાવ, વગેરે કારણોથી તેમને વાનર નામ આપ્યું હશે. જે પ્રમાણે અમેરિકાના અસલના વતનીઓ(રેડ-ઇન્ડીયન્સ) પક્ષીઓનાં પીછાં ધારણ કરતા અને જુદાજુદા રંગથી પોતાનું શરીર રંગતા તે પ્રમાણે અસલના એ વતનીઓમાં વાનર, રીંછ અને પક્ષીઓ જેવો વેષ ધારણ કરવાની રૂઢી હશે એમ લાગે છે. જટાયુ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે કોઇ અસલના વતની માહેનો હશે, અને તેણે રિવાજ પ્રમાણે પોતાના શરીરને પાંખ અને પીછાં લગાડયાં હશે તેથી તેની ગણના પક્ષીમાં કરી હશે. હનુમાન એટલું બધું શુદ્ધ બોલતો હતો અને તેની વાક્યરચના એટલી બધી ઉત્તમ હતી કે તેની વાણી સાંભળીને રામ આશ્ચર્ય પામ્યા હતા.

હનુમાન, અંગદ અને તેમના જાતિભાઇઓમાં ખાસ ગુણ એ હતો કે તેઓ સાહસિક, શૂરવીર અને રાજ્યનિષ્ઠ તેમજ સ્વામિનિષ્ઠ હતા. અંગદે રાવણની સભામાં જઇને જે વિષ્ટિ કરી તેને ધ્યાનમાં લઇએ તો તે વાનર હતો એમ કોણ કહેશે? પોતાને જ મારી નાંખવાની દુશ્મને કરેલી યુક્તિથી તેની જ નગરીને બાળી મુકનાર હનુમાનને કોણ મર્કટ કહી શકે? લંકાના ઘેરાને ફતેહમંદ કરનાર સુગ્રીવ તે સમયનો મહાન યુદ્ધકુશલ સેનાનાયક હોવો જોઇએ. એ સર્વ વાનર ન હતા પણ માણસો જ હતા એનો પુરાવો રામાયણમાં મળે છે. જ્યારે રામે લંકાને ઘેરો ઘાલ્યો ત્યારે તેણે પોતાના સૈનિકોને આજ્ઞા કરી હતી કે તેમણે મનુષ્યનું રૂપ ધારણ ન કરતાં મર્કટ રૂપે જ યુદ્ધ કરવું. પણ ત્યાર પછી તે દેવના અવતાર

હતા એમ સાબીત કરવાને વાસ્તે કેટલાએક તેમના સંબંધમાં અદ્ભુત વાતો જોડી કાઢી, અને તેઓ મોટા મોટા ખડકો અને આખા પર્વતો ઉપાડી જતા હતા એમ લખ્યું. લાકડીઓ અને પથ્થરથી લડનાર આ વાનર જાતિ સાથે આર્યોનો સમાગમ રામની દક્ષિણ તરફની સવારીને લીધે થયો. તેમના જંગલી રહેણીથી તેમને વાનર તરીકે વર્ણવ્યા તેથી પાછળથી પણ તેઓ વાનર તરીકે મનાયા. કાનથી આખું શરીર ઢંકાય એવા મોટા કાનવાળા માણસો છે એવી માન્યતા મેગેસ્થિનિસના સમયમાં હતી, તો તે સમય પહેલાં કેટલાં વર્ષ ઉપરના હનુમાનના જાતિભાઈઓને વાંદરા ગણવામાં આવે તેમાં નવાઈ શી? આ લોકોને રાક્ષસો દુઃખ આપતા હતા તેથી તેમના ઉપર તેમને વેર હતું માટે રામ જેવો આગેવાન મળતાં જ તેઓ બહુ જ આનંદથી લંકા ઉપર સવારી કરવાને નીકળ્યા. એ પ્રમાણે ઇતિહાસમાંથી આપણને સામાન્ય સાર મળી રહે છે.

રામાયણનો સમય

રામ ક્યારે જન્મ્યા, રામાયણ ક્યારે લખવામાં આવ્યું એ બાબતનો પ્રશ્ન સંદિગ્ધ રહેલો છે. હિન્દુઓની એવી માન્યતા છે કે રામચંદ્ર ત્રેતા યુગમાં થઈ ગયા; અને તેમના પહેલાં જ વાલ્મીકિએ રામાયણ લખી મૂકેલું હતું. શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ દ્વાપર યુગમાં થયો. મતલબ કે મહાભારતની રચના રામાયણ પછી થઈ છે. રામનો અવતાર સાતમો છે અને કૃષ્ણનો અવતાર તેના પછી છે. યુગોની ગણતરી પ્રમાણે રામચંદ્ર કૃષ્ણને હજારો વર્ષ થઈ ગયાં છે. યુરોપીયન તેમ જ બીજા

પંડિતોએ રામાયણ માહેનો જ્યોતિષ વગેરેનો કરેલો ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં લઇ રામાયણ ક્યા સમયમાં રચાયું તે ન-કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. રામાયણ લખાયા પછી ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ અને પછીનાં ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ સુધી તેની અંદર જુદા જુદા લેખકોએ વધારો કર્યો એમ સાબીત કરવામાં આવ્યું છે. રામાયણના ૭ કાંડ છે અને તેમાં ૨૪૦૦૦ શ્લોક છે. આ શ્લોકોની રચના મોટે ભાગે અનુષ્ટુપ છંદમાં કરવામાં આવી છે. છેલ્લો સાતમો કાંડ ઉત્તરકાંડના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને તેની રચના વાલ્મીકિએ નથી કરી એમ પંડિતોનુ માનવું છે, કારણ કે છઠ્ઠો કાંડ વાચતાં આપણને રામાયણ સમાપ્ત થએલું હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે. કેટલાક પશ્ચિમના તેમજ પૂર્વના પંડિતોનું એવું માનવું છે કે રામાયણ મહાભારત પહેલાં રચાયું છે અને તેની અંદર ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦ વર્ષના સમયની સામાજિક સ્થિતિનું વર્ણન કરેલું છે, તથા મહાભારતનું યુદ્ધ એની પછી ૨૦૦ વર્ષે થયું. વળી કેટલાકની માન્યતા પ્રમાણે મહાભારતના સમય પછીની સામાજિક સ્થિતિ રામાયણમાં વર્ણવેલી છે. સતલજ નદીથી પૂર્વ તરફ યમુના અને ગંગાનદીના ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં ભરત (કુરુ) વંશના આર્યોએ જે મોટી વસાહત કરી દિલ્હી (હસ્તિનાપુર) નામે શહેર વસાવ્યું તેમના વંશમાં પાછળથી જે યુદ્ધ થયું તેનું વર્ણન મહાભારતમાં કરવામાં આવ્યું છે. મહાભારતમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૧૩૦૦ વર્ષ અગાઉની આર્ય જનતાની માહિતી મળે છે. તે વખતે તેમનામાં ધૈર્ય, નાર્ય વગેરે ગુણોનો વિકાસ વિશેષ પ્રકારે થયો હતો એમ આપણને તેમના યુદ્ધના ઉત્સાહ ઉપરથી માલમ પડી આવે છે. વખત

હતાં ધીમે ધીમે સમાજમાં શાન્તિ પ્રસરવા લાગી અને યુદ્ધનો ઉન્માદ ઓછો થયો. અને જે વખતે સમાજમાં યુદ્ધને બદલે નૈતિક આચરણનું મહત્ત્વ વધારે મનાવા લાગ્યું—મતલબ કે એક-પત્નીવ્રત, બંધુપ્રેમ, મૈત્રીભાવ, પતિવ્રતાધર્મ, સત્યવચન વગેરે નૈતિક ગુણોનું મહત્ત્વ સમાજમાં વધવા લાગ્યું—તે સમયમાં વાલ્મીકિએ રામચરિત લખીને અમરકીર્તિ મેળવી.

બુદ્ધિજીની દૃષ્ટિએ રામરાજ્યના વિસ્તારનો વિચાર કરીએ, અને સામાજિક ક્રાંતિના તત્ત્વ પ્રમાણે સામાજિક અને નૈતિક ઉત્ક્રાંતિનો વિચાર કરીએ તો રામાયણ મહાભારત પછીનું હશે, એમ કેટલાક પ્રતિપાદન કરે છે.

ગમે તેમ હોય તોપણ એટલી વાત તો નિશ્ચિત છે કે ૧૩૦૦-૧૪૦૦ વર્ષ ઉપરની આર્ય જનતાની સ્થિતિ સમજવામાં રામાયણ પણી જ મદદ કરે છે એમાં કોઈથી ના પાડ એમ નથી. હાલે કરીને

રામ એ સાતમો અવતાર

છે, એમ સમજવામાં આવ્યું. ધર્મમાર્ગે ચાલનારને દુ તરફથી દુઃખ આપવામાં આવતું હોય તો તેનો નાશ કરવ પરમેશ્વર અવતાર લે છે એવી તે વખતે સમાજમાં માન્ હશે એમ જણાય છે કારણ કે

યદા ધર્મો ગ્લાનિ યંત્ર દ્વારાણાં તદા કૃષ્ણો જાયતે માનુષેષુ

એવું અનુશાસન પર્વ (૧૫૮-૧૨)માં કહેલું છે. વળી ગી તો આ સંબંધમાં શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને સ્પષ્ટ રીતે કહેલું

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥

[illegible] કહ્યું છે —

[illegible]

[illegible] ॥

[illegible] છે [illegible]

[illegible]

[illegible] છે કે

[illegible]

[illegible] વિષ્ણુ [illegible] ॥

"[illegible] વિષ્ણુ [illegible]" યુધિષ્ઠિર [illegible] છે.

"[illegible] છે, [illegible] છે, [illegible] છે, [illegible] છે, [illegible] છે." [illegible] તમને કહ્યું છે કે " [illegible] વિષ્ણુ [illegible] વિષ્ણુ [illegible] છે" યુધિષ્ઠિર [illegible] કહ્યું કે "મહારાજ, તમારી [illegible] તમને [illegible] ! [illegible] આ [illegible] નથી, [illegible] વિષ્ણુ [illegible] આવ્યા છે." આવી રીતે [illegible] એમ [illegible] છે. [illegible] આવ્યો છે

એમ કેટલાકનું માનવું છે. મહાભારતના શાન્તિપર્વમાં નીચેનો શ્લોક છેઃ-

हंसः कूर्मश्च मत्स्यश्च प्रादुर्भावाद्द्विजोत्तम ॥
वराहो नारसिंहश्च वामनो राम एव च ॥
रामो दाशरथिश्चैव सात्वत कल्किरेव च ॥

આ અવતારોમાં બુદ્ધનું નામ નથી; અને અત્યારે વિષ્ણુ ભગવાનના જે દશ અવતાર મનાય છે તેની અંદર હંસાવતારનું નામ મળતું નથી. રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડમાં (૧૦૯-૩૪) બુદ્ધને ચોર અને નાસ્તિક કહેલા છે.

यथा हि चोरः स तथा हि बुद्धस्तथागतं नास्तिकमत्र विद्धि ॥

પણ આ વાક્યને આગળપાછળ કશો સંબંધ નથી તેથી તે પાછળથી ઉમેરવામાં આવ્યું હશે એમ મનાય છે. ઇ. સ. ની પાંચમી સદીમાં વાયુપુરાણ લખવામાં આવ્યું છે એમ મનાય છે. એ વાયુપુરાણમાં રામ એ વિષ્ણુનો અવતાર છે એમ લખેલું છે. બીજાં પુરાણોમાં પણ રામ એ પરમેશ્વરનો અવતાર હતા એમ લખેલું છે અને તેમને પરમેશ્વર જેવા પૂજ્ય માનેલા છે. ઇ. સ. ૧૦૧૪માં અમિતગતિ થઇ ગયો તેણે રામનાં પુષ્કળ વખાણ કરેલા છે અને તેને સર્વજ્ઞ, સર્વવ્યાપક વગેરે વિશેષણો આપેલાં છે. આ ઉપરથી તે સમયમાં રામ તરફ બહુજ પૂજ્યબુદ્ધિ હશે એમ માલુમ પડે છે. પ્રખ્યાત અમરકોશનો કર્તા અમરસિંહ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં થઇ ગયો, તેણે દેવતાઓના નામ પોતાના કોશમાં આપેલાં છે. તેમાં રામનું નામ આપેલું નથી, પણ તેના જ સમયમાં વરાહમિહિર થઇ ગયો તેણે કૃષ્ણ, સૂર્ય, ધન

વગેરેની મૂર્તિ કઈ રીતે બનાવવી તે કહેલું છે. તેણે રામની મૂર્તિ પણ બનાવવાની રીત બતાવેલી છે. આ ઉપરથી આપણને એમ માનવાને કારણ મળે છે કે તે સમયમાં રામને અવતાર તરીકે માનતા હતા, પણ અત્યારની પેઠે તેનાં પૂજા-પાઠ-ભજન વગેરે તે વખતમા ચાલતાં ન હતાં. ધાર્મિક ક્રિયાઓમાં હિન્દુઓને વિષ્ણુના ૨૪ નામનો ઉચ્ચાર કરવો પડે છે તેની અંદર વામન, નરસિંહ, કૃષ્ણ, વગેરેનાં નામો છે, પણ જે રામનામને અતિશય પવિત્ર માનવામાં આવે છે તે તેમા દેખાતું નથી. આ ઉપરથી રામની ઉપાસનાનો રિવાજ પ્રાચીન કાળમાં હતો એમ માનવાને આપણને સબળ કારણ મળતું નથી. ઇ. સ. ના ૧૩મા સૈકામાં રામની ઉપાસના ચાલુ હતી. મધ્વ ઉર્ફે આનંદતીર્થ રામના બહુ જ ભક્ત હતા. તેમણે દિગ્વિજયી રામની મૂર્તિ બદ્રિકાશ્રમમાંથી આણી અને જગન્નાથપુરીમાંથી રામસીતાની મૂર્તિ લાવવાને ૧૨૬૪ની સાલમાં નરહરતીર્થને મોકલ્યો. એ જ શતકમાં માદ્રિએ લખેલા વ્રતખંડ નામના પુસ્તકમા રામનો જન્મઉત્સવ કેમ ઉજવવો એ લખેલું છે. વૃદ્ધહારિતની સ્મૃતિમા પણ રામ એ અવતાર છે એમ જણાવીને તેની પૂજા કરવી એમ લખેલું છે અને તે તુલસીદાસના રામાયણને વેદ જેટલું માન આપે છે. રામાનન્દની શિષ્ય શાખા રામાનન્દીના નામથી પ્રસિદ્ધ છે. તે રામાનન્દના ૧૨ શિષ્યો પૈકીના પ્રસિદ્ધ જે કબીર તેણે પણ રામભક્તિનો મહિમા વધાર્યો. દક્ષિણ પ્રદેશમાં રામદાસ સ્વામીને લીધે રામની પૂજા કરવાનો ચાલ ૧૭મા સૈકાથી શરૂ થયો અને ઘણે ઠેકાણે રામ, સીતા અને હનુમાનનાં મન્દિરો સ્થપાયા કાલીદાસનો રઘુવંશ, ભવભૂતિનું મહાવીર

ચરિત્ર અને ઉત્તર રામચરિત, એકનાથનું ભાવાર્થ રામાયણ, શ્રીધરનો રામવિજય, મોરોપંતનાં ૧૦૮ રામાયણ, અધ્યાત્મ રામાયણ, રામગીતા એ સર્વ ગ્રન્થને લીધે રામચંદ્રનું મહત્ત્વ વધ્યું અને દરેકના મનમાં રામચંદ્ર વિષે પૂજ્યભાવ ઉદ્ભવ્યો. રામાયણના તરજુમા હિન્દુસ્તાનની જુદી જુદી ભાષામાં તેમ જ યુરોપની ભાષામાં પણ થયા. વાલ્મીકિએ તો રામના શૌર્ય, ધૈર્ય, એકપત્નીવ્રત વગેરે ગુણોનું વર્ણન કરીને ખૂબ આદર્શનાયક બનાવ્યો છે. રામને પણ બીજા માણસોની પેઠે જ દુઃખ, હર્ષ, શોક વગેરે થતા હતા અને પોતાના દૈવ ઉપર વિજય મેળવવા તેને બીજા માણસની મદદ લેવી પડી, એવું જે રામાયણમાં બતાવ્યું છે એ બધાનો વિચાર કરીએ તો રામને પરમેશ્વરના અવતાર ગણવાનો વાલ્મીકિનો વિચાર હોય એમ લાગતું નથી. પણ તુલસીદાસે તો તેને સાક્ષાત્ વિષ્ણુના અવતાર કહ્યા છે. અત્યારે રામનામનો મહિમા ઘેર ઘેર ગવાય છે. ઘણા લોકો એમ માને છે કે રામનામ એ જ મોક્ષનું સાધન છે અને તેથી રામનો જપ ભક્તિબુદ્ધિથી કરવામાં આવે છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં લગભગ દરેક માણસને તુલસીદાસના દુહા આવડે છે અને ત્યાંના અભણ લોકો તે ગાય છે. કેટલાકને તો દરરોજ રામાયણ વાંચવું જ જોઈએ એવો નિયમ હોય છે. શબને જ્યારે સ્મશાનમાં બાળવા લઈ જાય છે ત્યારે રામનામ સત્ય હૈ, એમ બોલવાનો ઘણે ઠેકાણે રિવાજ હોય છે. નમસ્કાર કરતી વખતે પણ રામરામ કહેવામાં આવે છે. રામાયણમાંથી નાટકો બનાવી ને ભજવવામાં આવે છે. દશેરાને દિવસે રામલીલા જોવાને માટે હજારો લોકો એકઠા થાય છે. ઉત્તર હિન્દુસ્તાનમાં આસો મહિના

કેકાણે રામલીલા ભજવાય છે અને તે વખતે શ્રીરામચંદ્રની
ય વગેરે ગર્જનાથી લોકો આકાશને ગજવી મુકે છે. આ
ર્વ બીનાથી રામની તરફ હિન્દુઓનો કેટલો પૂજ્યભાવ છે
જણાઈ આવે છે. કૃષ્ણનાં મન્દિરો માફક રામનાં મન્દિર
વ્ય અને વિશાળ હોતાં નથી. વૃન્દાવન અને બીજાં સ્થળોનાં
ષ્ણમન્દિર ભવ્ય અને સુંદર બાંધેલા હોય છે અને તેમને
ણગારવામાં અઢળક ધન ખર્ચવામા આવે છે; જ્યારે અયોધ્યા
જ્યાં રામનો જન્મ થયો હતો તે ઠેકાણાનું રામજીમન્દિર સાદું છે.
તે રામજીમન્દિર કોઇ પણ ઠેકાણે સુશોભિત રીતે બાંધવામાં
ાવ્યું હોય તો ફક્ત હનુમાન ગઢી ઉપરનું મન્દિર કંઇક અંશે
ુંદર છે એમ કહી શકાય. પણ સ્વાર્થીપણાને લીધે અથવા
િસ્વાર્થીપણે હજારો લોકો પોતાના હૃદય રૂપી મન્દિરમાં
ામચંદ્રની મૂર્તિ પધરાવે છે.

રામચંદ્રના દૈવી ચમત્કાર

ામાયણમા લખેલા છે એ ઉપરથી રામચંદ્ર ઇશ્વરના
વતાર હતા એમ ભાવિક શ્રદ્ધાળુ લોકો માને છે. નાની ઉમરમાં
મણે શિવનું ધનુષ્ય ભાંગ્યુ: ક્ષત્રિયોનો નાશ કરવાની
ને પ્રતિજ્ઞા હતી, અને જેમણે એકવીસ વાર પૃથ્વી નક્ષત્રી
ી હતી એવા પરશુરામનો તેમણે નાની ઉમરમા પરાજય
ર્યો; રામની સાથે પ્રસંગ પાડતાં પહેલાં તેમના બળની પરીક્ષા
રે સુગ્રીવે જણાવ્યું ત્યારે રામચંદ્રજીએ એક જ બાણથી
શાળ અને ઘાડા વનને છેદી નાંખી સુગ્રીવની ખાત્રી કરી
ાપી; ગૌતમ ઋષિના શાપથી તેમની પત્ની અહલ્યા
લા થઇ જંગલમાં પડી હતી તેને પોતાના પાદસ્પર્શથી

કરેલું તે પ્રભુની શક્તિનો પાર પામવો અશક્ય છે. પણ ઇશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલી આ સર્વ વસ્તુઓને વાસ્તે નિયમો હોય છે અને તે નિયમને અનુસરીને જ તેમને વર્તવું પડે છે. તેમની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને નાશ સૌ ઇશ્વરી નિયમો પ્રમાણે થાય છે. જો કે આ નિયમોમાં કોઇથી ફેરફાર થાય એમ નથી, છતાં ઇશ્વર સર્વશક્તિમાન છે એમ આસ્તિક અને શ્રદ્ધાળુ લોકો માને છે, અને તેથી ઇશ્વરને 'कर्तु, अकर्तु अन्यथा कर्तुं समर्थ' (સર્વ કંઇ કરી શકે એવો) માનીને તે સૃષ્ટિના નિયમોથી બહાર જઇ શકે છે એમ સાબીત કર્યું છે. જગતમાં જે જે ઇશ્વરના અવતાર તરીકે મનાયા તે સર્વમાં ઇશ્વરી શક્તિ હતી, એટલે તેઓ 'कर्तुमकर्तुमन्यथाकर्तुं' હતા એમ માનીને તેમને હાથે સૃષ્ટિના નિયમોથી વિરુદ્ધ એવા દૈવી ચમત્કારો બન્યા છે એમ શ્રદ્ધાળુ લોકોએ માનેલું છે. કોઈ માણસ એ ચમત્કારની વાતો માને કે ન માને એના ઉપર કંઇ અવતારનું મહત્ત્વ ટકી રહેતુ નથી. કદાચ એકાદ વ્યક્તિ એવા ચમત્કાર કરી શકે તેથી તે કંઇ પૂજ્ય કે સમાજને આદર્શ બની શકતી નથી. જો તેમ થતુ હોત તો ફોનોગ્રાફ, સીનેમા, તાર વગરના સંદેશા, એક્સ કિરણો વગેરેની શોધોથી જગતને આશ્ચર્ય પમાડનાર સર્વ માણસો ઇશ્વરના અવતાર મનાયા હોત. અવતારનું ખરૂં મહત્ત્વ તો તેના સદ્દવર્તન, ચારિત્ર અને નીતિ ઉપર જ આધાર રાખે છે અને આપણે આ જ દૃષ્ટિબિન્દુથી રામ, કૃષ્ણ અને બુદ્ધ તરફ જોવું જોઇએ. આ મહાન પુરુષોનાં ચારિત્ર અને તેમને હાથે થયેલાં સારાં અને મહાન કાર્યો જોઇને તેમના તરફ જેમને પૂજ્યબુદ્ધિ અને પ્રેમ ઉપજ્યો તેમણે અનેક દૈવી ચમ-

કારોનો તેમનાં જીવનચરિત્રોમાં સમાવેશ કર્યો. વાલ્મીકિ રામાયણ ઉપરથી

દૈવી ચમત્કારોનો ખુલાસો

થાય છે. આ મહાકાવ્ય રચાયા પછીથી તેના અંદર દૈવી ચમત્કારોની વાતો દાખલ કરવામાં આવી. આવી રીતે ખુદ રામાયણમાં તેમજ ત્યાર પછીનાં રામચંદ્ર વિષે લખાયેલાં જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાં કવિઓએ પોતાની કલ્પનાથી જે જે દૈવી ચમત્કારો ઉપજાવી કાઢ્યા તે સર્વ લોકો ખરા માનવા લાગ્યા. દાખલા તરીકે વાલ્મીકિ રામાયણમાં સોનાના મૃગની વાત આવતી નથી. રામ અને લક્ષ્મણ શીકાર માટે ગયા અને સીતાના રક્ષણ માટે જટાયુ પર્ણકુટિમાં હતો તે વખતે રાવણ સંન્યાસીનો વેષ ધારણ કરીને ભિક્ષા માગવા આવ્યો, ત્યારે સીતાજીએ તેને કહ્યું કે

> आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम्।
> रुरून् गोधान् वराहांश्च हत्वादायामिषं बहु॥

"મારા પતિ જંગલમાંથી મૃગો, હરણ, રૂપભ, વરાહ વગેરેનું માંસ લઈને જલદી આવશે ત્યાં સુધી તમે થોભો." જો કંચુકીને વાસ્તે સુવર્ણમૃગનું ચામડું લેવાને રામચંદ્ર ગયા હોત, અને લક્ષ્મણને ઠપકો આપીને સીતાએ રામના બચાવ વાસ્તે મોકલ્યા હોત, તો ઉપર પ્રમાણે શાન્ત રીતે સીતાજી રાવણનો સત્કાર કરત નહિ. તે ઉપરાંત જટાયુએ રામને એમ કહ્યું કે "હું આપની ઇચ્છા પ્રમાણે અહીં સીતાનું રક્ષણ કરીશ, તમે લક્ષ્મણ સાથે જાઓ." મતલબ કે રામ અને લક્ષ્મણ બન્ને જણ સાથે જ શીકાર કરવાને ગયા હતા અને પાછળથી રાવણે

સીતાનું હરણ કર્યું એમ વાલ્મીકિએ લખ્યું છે. અહલ્યાની બાબતમાં વાલ્મીકિએ લખ્યું છે કે ગૌતમે ગુસ્સાથી પોતાની પત્નીને નીચે પ્રમાણે શાપ આપ્યો

> वातभक्षा निराहारा तप्यन्ती भस्मशायिनी ।
> अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेऽस्मिन्वसिष्यसि ॥

મતલબ કે " કશું પણ ખાધા વગર માત્ર વાયુનો ભક્ષ કરીને, કોઇની પણ નજરે ન પડતાં, પશ્ચાત્તાપ કરી આશ્રમની અંદર રાખમાં પડી રહે. " પછી જ્યારે રામ અને લક્ષ્મણ ત્યાં આવ્યા ત્યારે તે અહલ્યા તેમની સામે આવી તે વખતે

> राघवौ तु तदा तस्याः पादौ जगृहतुर्मुदा ॥

આ બન્ને ભાઇઓએ આનંદથી તેના ચરણમાં મસ્તક મુક્યું. પછી ગૌતમે અહલ્યાનો સ્વીકાર કર્યો. અહલ્યા શિલા થઇને અરણ્યમાં પડી હતી, રામનો પાદસ્પર્શ થતાં તે ઉઠી વગેરે વાતો પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે એમ ઉપલા ઉતારા પરથી જણાય છે. લંકામાં જવા માટે પથ્થરનો તરતો પુલ બાંધવામાં આવ્યો એવું રામાયણમાં લખ્યું જ નથી. વાનરોએ સમુદ્રનો ભાગ પથ્થરથી ભરી કાઢી રસ્તો તૈયાર કર્યો એમ જ લખેલું છે.

આવા બીજા કેટલાક દાખલા પણ આપણને મળી શકે. ટુંકામાં એટલું જ કહેવાનું કે રામને માટે સમાજમાં જેમ જેમ પૂજ્યભાવ વધતો ગયો તેમ તેમ રામાયણની પુનરાવૃત્તિ કરનારાઓએ તેમાં અશક્ય વાતો દાખલ કરી, એટલું જ નહિ પણ રામાયણની મૂળ કથા સાથે જેનો કશો સંબંધ નથી એવા તે તે વખતના સમાજની સ્થિતિ ઉપરથી સુઝેલા વિચારો

[illegible]

રામાયણમાંથી મળતો સાર

[illegible]

[illegible]

વાનરના જેવાં તદન બેજવાબદાર અને ઉધરવાદી માણસો પણ ઉત્તમ માર્ગદર્શક મળવાથી અથવા ઉત્તમ નાયક મળવાથી કેવા કાર્યકુશળ થઇ શકે છે અને મહાન કાર્યો સાધી શકે છે તે આપણને સુગ્રીવ, અંગદ અને આખી વાનરસેનાના દાખલા ઉપરથી સમજાય એમ છે. એકંદર રીતે રામાયણ અત્યંત પ્રેમાળ, બોધદાયક અને ઉદાર વાર્તાથી ભરપૂર છે. રામનવમીને દિવસે રામચંદ્રજીમાં જે જે સદ્ગુણો હતા તે પ્રમાણે વર્તવાનો જે પોતાની જાતને હિં કહેવડાવે છે તેણે દરેકે નિશ્ચય કરવો જોઇએ અને તે પ્રમાણે વર્તવું જોઇએ; તો જ રામનવમી ઉજવ્યાનું ફળ તેને મળી રહેશે. રામચંદ્રજીની માફક સુશીલ, સદાચારી અને સત્યવચની થવાની દરેકને જરૂર છે. હિન્દુઓ કે જેઓ રામના ઉપાસક વા ભક્ત છે તેમણે આ જાણવું જોઇએ.

હોલોત્સવ

[illegible]

[illegible]

(मं. १ सू. १११)

દાખલ કરીને તેમાં અભય બુદ્ધની મૂર્તિ સ્થાપન કરવામાં આવી. પાઠશાળાઓમાં અને સ્તૂપમાં બુદ્ધની અને બીજી મૂર્તિઓને બેસાડી મેળા ધામધૂમથી દહેરામાં દેવતાનો રિવાજ શરૂ કર્યો. બુદ્ધના ધર્મો-પદેશ કોઈ વધારે આડંબર બતાવતા ન હતા. ગૌતમ જે ઠેકાણે જન્મ પામ્યો તે કપિલવસ્તુ નામ   ગામ, ગૌતમ જ્યાં મરણ પામ્યો તે કુશિનગર અને તે જ પ્રમાણે બીજાં કેટલાંએક શહેરો જ્યાં બુદ્ધે અમૂલ્ય ઉપદેશ કર્યો હતો તે સર્વ નષ્ટ થઈ ગયાં. તેમને માટે આદર અથવા પૂજ્યબુદ્ધિ રહી હોય કે બુદ્ધના અનુયાયીઓએ તે શહેરોને તીર્થસ્થાન માન્યા હોય. તે સમયે જે જે ઠેકાણે બૌદ્ધના સંઘારામ હતા તે તે ઠેકાણે હિન્દુઓના પણ અનેક દેવાલય સ્થાપન થઈને ઉત્સવ ચાલુ થયા હતા. કાશીના પ્રસિદ્ધ તીર્થમાં હજારો યાત્રાળુઓ શિવ-દર્શન માટે દૂર દૂરના પ્રાન્તોમાંથી આવતા હતા. હ્યુએનત્સંગના વખતમાં કાશીના દેવાલયમાં સુમારે ૭૦ હાથ ઉંચાઈની મૂર્તિ હતી એમ તેના લેખ ઉપરથી જણાય છે. બીજાં અનેક ક્ષેત્રો નિર્માણ થયાં અને તે ઠેકાણે અનેક દેવાલયો જુદા જુદા પૌરાણિક સંપ્રદાયના દેવોને માટે બાંધવામાં આવ્યાં. કૃષ્ણનું મહાત્મ્ય વધતાં વૃન્દાવન, મથુરા વગેરે ઠેકાણે કૃષ્ણના દેવાલયો સ્થાપવામાં આવ્યા. પછી દેશમાં વિષ્ણુ, કૃષ્ણ, રામ વગેરે દેવતાઓનાં મંદિરો બંધાવામાં આવ્યાં અને કેટલાંએક જગાઓ તીર્થરૂપ બની. શિવ, ગણપતી, શક્તિના ઉપાસકોએ પોતપોતાના દેવતાઓને સ્થાપી મંદિરમાં તેમના અનેક ઉત્સવ ચાલુ કર્યા. આ પ્રકારે વેદકાળ પછી બૌદ્ધ ધર્મની વખતે પ્રથમ મૂર્તિપૂજાનો રિવાજ પડ્યો અને પછી પુરાણો રચાયાં. તે કાળમાં એટલે ખ્રિસ્તી શકના પ્રારંભથી સુમારે પ.સો છસો વર્ષ દરમિયાન

જ્યાં ત્યાં દેવાલયો જ નજરે પડવા લાગ્યાં. જ્યારે શુદ્ધ ધર્મના ઉપાસકોનું અનુકરણ કરીને હિન્દુઓએ દેવાલય સ્થાપન કર્યાં ત્યારે તેમણે સ્વાભાવિક રીતે વેદપ્રણિત યજ્ઞયાગાદિકનો ત્યાગ કર્યો અને દેવગ્રહની અંદરનો વિધિ યોગ્ય પ્રકારે ચાલે તે માટે પૂજારીની યોજના કરી. સ્મૃતિકાર મનુને પૂજારી માટે આદર નહોતો એવું દેખાય છે. (મનુસ્મૃતિ અ. ૩-૧૫૨ જુઓ) પૂજારીને હવ્યકવ્યાદિકોમાં ન લેવા એ મતલબનાં વચન ઉપરથી એટલું દેખાય છે કે તેઓ ધર્મવિક્રય કરનારા હતા એમ ગણીને મનુએ તેમની યોગ્યતા થોડી માની હશે. છટ્ઠા સૈકામાં એટલે પુરાણો અસ્તિત્વમાં આવવા લાગ્યાં ત્યાર પછી

દેવતાઓની મૂર્તિઓ

બનાવવાનો રિવાજ પડ્યો હતો એવું દેખાય છે. વરાહમિહિરે (ઇ. સ. ૫૦૫-૫૮૭) બૃહતસંહિતામાં રામ, બલી, વિષ્ણુ, બલદેવ, ભગવતી, સાંબ, બ્રહ્મા, ઇંદ્ર, શિવ, પાર્વતી, સૂર્ય, લિંગ, યમ, વરુણ, કુબેર, ગણેશ વગેરે દેવતાઓની મૂર્તિ કેવી હોવી જોઇયે એવું વિવેચન કર્યું છે. તે જ પ્રમાણે ભાગવત ધર્મના લોકો વિષ્ણુની અને પછી સૂર્યની, ભસ્મ ધારણ કરનારા દ્વિજ લોકો શિવની અને બ્રાહ્મણ લોકો બ્રહ્માની પુજા કરે છે એવું પણ તેણે લખેલું છે. આ ઉપરથી વરાહમિહિરના વખતમાં ઉપર જણાવેલા કેટલાએક દેવતાઓની ઉપાસના ચાલુ થઇ હતી એ સિદ્ધ થાય છે. તે કાળમાં કાશી, હરિદ્વાર, પ્રયાગ, મથુરા, વૃંદાવન વગેરે કેટલાએક ઠેકાણાંઓને યાત્રાનું ક્ષેત્ર માનતા હતા. આ સર્વ ક્ષેત્રોને લોકાશ્રય અને રાજ્યાશ્રય ભરપૂર મળતો હોવાથી ત્યાં ભવ્ય મંદિરો સ્થપાયાં હતાં. ધનવાન લોકોની ઉદારતાને લીધે વર્ષ આખામાં જુદા જુદા ઉત્સવ કરવાની સવડ થતી હતી.

ખાસ પ્રસંગે ભાવિક લોકો ત્યાં જઈને પોતાના ઉપાસ્ય દેવને માટે પ્રેમ વ્યક્ત કરવા લાગ્યા. મતલબ કે બૌદ્ધ ધર્મે વેદવિહિત યજ્ઞ-યાગાદિકનું ખંડન કરી કર્યું; અને તેનું પુનરુજ્જીવન પુરાણકાળમાં પણ થઈ શક્યું નહિ. હિન્દુ લોકો વેદ ઈશ્વરપ્રણીત છે તેથી જ તે વંદનીય છે એમ માનવા લાગ્યા. વૈષ્ણવ ધર્મે બૌદ્ધ ધર્મીઓની અહિંસાનો સ્વીકાર કર્યો અને જાતિભેદનું ખંડન એવું માનીને સમતા તેમ જ ભક્તિના પાયા ઉપર વૈષ્ણવ મતની સ્થાપના કરી. તેને લીધે બુદ્ધના ધર્મમાં ગયેલા લોકો તેનો ત્યાગ કરીને ફરીથી હિન્દુ ધર્મમાં દાખલ થયા. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયના પ્રચારકોએ નવવિધા ભક્તિનો મહિમા વધાર્યો.

श्रवणं कीर्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥

આ પ્રકારની નવવિધા ભક્તિ સુસાધ્ય અને સહજ હોવાનું વિષ્ણુભક્તો કહેવા લાગ્યા અને આ ભક્તિનો સંપ્રદાય લોકોના વિચારોને ભાવતો આવ્યો. ઘરોઘર અને દેવાલયમાં આજના દિવસોમાં જે અનેકવિધ ઉત્સવો ઉજવાય છે તે આ નવવિધ ભક્તિની કલ્પનાથી જ ઉત્પન્ન થયા. મૂળમાં વિષ્ણુ નિમિત્તે પ્રચારમાં આવેલા ઉત્સવોનું બીજા દેવતાઓના ઉપાસકોએ અનુકરણ કર્યું અને તેને પોતપોતાના કલ્પનાચાતુર્યથી અમલમાં મૂક્યા. દોલોત્સવ એ ખરી રીતે કૃષ્ણનો ઉત્સવ છે છતાં બીજા દેવ અને દેવીઓને વાસ્તે પણ તે કરવો એમ તેમના ઉપાસકોએ ઠરાવ્યું.

વેદકાળના વૈદિક

વૈદિકોનો વર્ગ અથવા પૂજારી વર્ગ કેવી રીતે અસ્તિત્વમાં આવ્યો એ કહેવું આ કાળે અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય.

વેદકાળમાં ઘરનો માલિક એ જ ગૃહયજ્ઞ કરનારો હતો. પણ વખત જતાં યજ્ઞયાગાદિકનું કામ ચલાવનારો એક જુદો જ વર્ગ ઉત્પન્ન થયો. રાજાઓ યુદ્ધમાં જય મેળવવાને માટે અથવા જય મળ્યા પછી મોટા યજ્ઞ કરતા હતા. તે ચલાવવાનું કામ તે કાર્યમાં જાણીતા એવા વૈદિકોને હાથે કરાવવામાં આવતું અને તેને માટે તેમને યોગ્ય બદલો આપવામાં આવતો. યજ્ઞકાર્ય કરનારા જે વૈદિક હતા તેમના ચાર વર્ગ હતા. યજ્ઞસાહિત્યની તૈયારી કરનારાઓને અધ્વર્યુ કહેતા. તેઓ જમીન માપીને વેદી બાંધતા, યજ્ઞમાં જોઈતાં પાત્ર, લાકડાં, પાણી પૂરું પાડતા. યજ્ઞને વખતે સૂક્તો ગાવાનું કામ કરનારાઓને ઉદ્ગાતા કહેતા. હોતા એ સૂક્તો બોલતા. યજ્ઞ ચાલતી વખતે મુખ્ય યાજ્ઞિકોનું કામ બ્રહ્માઓ કરતા હતા. યજ્ઞકાર્યનું બધાંનું જ્ઞાન પૂર્ણ હોવાને લીધે તેઓ અધ્વર્યુ, હોતા અને ઉદ્ગાતાને તેમનાં કામો બરાબર સમજાવતા. હોતા સૂક્ત મોઢે બોલવાના કામમાં નિષ્ણાત હોય તો તેટલું તેમને માટે બસ હતું. પરંતુ અધ્વર્યુ અને ઉદ્ગાતાને વધારે ભણવું પડતું એ ઉપરથી જણાય છે કે કેટલાંક વૈદિકોનાં કુટુંબો જે આ યજ્ઞકાર્યના કામમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં હતાં તેમને વિશેષ માન આપવામાં આવતું હતું. રાજાઓ તેમને ધન, ધાન્ય, ઢોર અને જમીન આપીને તેમનો સત્કાર કરતા હતા.

પુરાણકાળના વૈદિક

મહાભારતના સમયમાં પણ યાજ્ઞિકોનું મહત્ત્વ કમી ન થતાં રહ્યું ગયું. સમય જતાં અવતારોમાં જેનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે એવા શ્રી કૃષ્ણે યજ્ઞોનું વિવેચન કરી

વખતે ગુપ્તકાળમાં ઉપરથી બ્રાહ્મણોને શ્રેષ્ઠ માન્યા છતાં વ્યવહારમાં વૈદિકોનું મહત્ત્વ ઓછું રહ્યું, કારણકે સામાન્ય જનસમાજ વૈદિક બ્રાહ્મણોના પક્ષપાતી હતા અને તેમનો મોટો ભાગ ગંગાકાંઠે બુદ્ધ બ્રાહ્મણ ધર્મના વ્યવહારવિરુદ્ધ પોતાનો ધર્મમત પ્રસિદ્ધ કરતો એ બને કે થઈ છે, તેટલું તે બ્રાહ્મણોને શ્રમણ અને ભિક્ષુ જેટલું માન આપતા હતા. અર્થાત્ તેમનું મહત્ત્વ તે વખતે પણ સમાજમાં કાયમ રહ્યું. બુદ્ધની પછી આશરે એક હજાર વર્ષ સુધી પુરાણોક્ત હિન્દુધર્મ રૂઢ રહ્યો. તે સમયમાં અશોક, મિલિન્દ, કનિષ્ક અને તેમના જેવા બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારા અનેક રાજાઓ થયા. તેમણે બ્રાહ્મણોને પોતાના પ્રમાણે દાન આપીને સંતુષ્ટ કર્યા. બુદ્ધ ધર્મનો નાશ થયા પછી પુરાણોક્તનું અવતાર-માહાત્મ્ય લોકોના વિચારોને પસંદ પડ્યું અને જ્યારે કેટલાક કેટલે ઠેકાણે દેવાલયો સ્થાપન થયા ત્યારે તેમની વ્યવસ્થા સાચવવામાં પુજારીઓનો આ વર્ગ ઉપયોગી થઈ પડ્યો, તેથી તેનું મહત્ત્વ વધ્યું. પુજારીઓએ પણ પોતાના કલ્પનાચાતુર્યથી જુદા જુદા ઉત્સવો શરૂ કર્યા અને જે ઉત્સવ પસંદ કરતા અને બુદ્ધ ધર્મ છોડીને ફરીથી હિન્દુ ધર્મમાં આવેલા હિન્દુઓ પણ આનંદથી આ ઉત્સવોમાં સામેલ થયા અને તે નિમિત્તે દેવળના પૂજારીની મદદ પણ આપવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણોને ધન આપવાથી અને ધર્મ નિમિત્ત દેવદર્શન સારુ કરવાથી પુણ્ય મળે છે એવી ભાવના ધીમેધીમે સમાજમાં દૃઢ થતી ગઈ. ધર્મકૃત્ય કરવાનો જે મહિમા એ જ પુણ્ય છે અને પુણ્ય એ જ પરલોકનો માર્ગ એવું તેમજ ઉત્તમ કોટિમાં જન્મ મેળવવાનું મહત્ત્વનું સાધન છે એવી લોકોની માન્યતા થતાં જ અનેકાનેક વ્રત, દાનધર્મો

[illegible]ભાવનાઓ અને ઉત્સવો અમલમાં લાવવાનો પ્રયત્ન [illegible]
[illegible] લોકોએ કર્યો, અને તેમાં તેઓ ફાવ્યા.

મૂર્તિપૂજાના ફાયદા

વેદકાળમાં પૃથ્વી, જલ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ [illegible]નું મંદિર [illegible] લોકો તલ્લીન થતા હતા. તેમની પ્રીત્યર્થે [illegible] થાય તે માટે તેમને આકાશમાંના [illegible] અવલોકન કરીને યોગ્ય સમય [illegible] ઉત્સવો [illegible] જન્મ થયા. તેથી [illegible] કરવા સારુ [illegible] [illegible] આપણું નિદાન [illegible] [illegible] પ્રાર્થના [illegible] ઉત્તમ [illegible] ([illegible]

તેની અંદર પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો અનેક રીતે સમાવેશ કર્યો તેથી સામાન્ય મનુષ્યના વિચારોને પણ સાત્ત્વિક વલણ મળ્યું. ગાયન અને વાદનનો સંબંધ ધર્મની સાથે જોડાવાથી આ બન્ને કળા ઉત્તમ રીતે વૃદ્ધિંગત થઈ. કૃષ્ણલીલા અને બીજા દેવોની મહત્તા જેમાં વર્ણવેલી છે એવાં કર્ણમધુર ગીતો ગાતી વખતે ભાવિક મનુષ્યોના નેત્રમાંથી આજે પણ આનન્દનાં આંસુ પડે છે. તીર્થમાં નદીકિનારા પર ન્હાવા માટે અને બીજાં ધર્મકૃત્ય કરવા માટે બાંધવામાં આવેલા ઓવારા, તીર્થ માંહેનાં મોટાં મોટાં તળાવ અને તેનું આધુનિક શિલ્પશાસ્ત્રીઓને ચકિત કરનારૂં બાંધકામ, જાત્રાળુ અને મુસાફરો માટે યાત્રાનાં સ્થળોમાં અને રસ્તાઓમાં બાંધવામાં આવેલી અનેક ધર્મશાળાઓ, કાયમ ચાલનારાં સદાવ્રત વગેરેની અને બીજાં લોકોપયોગી શુભ કામોની ઉત્પત્તિ પુનર્જીવિત હિન્દુધર્મ અને તેને ચલાવનાર પૂજારીને લીધે છે, એમ કબુલ કરવું જોઈએ. પ્રાચીન કાળમાં ધર્મનો અને યજ્ઞનો પાક કર્યા પછી સત્પાત્ર બ્રાહ્મણોને અને બીજા અનાથ આર્યોને અન્નદાન અને દ્રવ્યદાન દેવાનો ચાલ આ દેશમાં હતો તે ચાલનું રૂપાન્તર થઈને પૌરાણિક કાળ પછી દ્રવ્યનો ઉપયોગ ઉપર કહેલાં કાર્યોમાં થવા માંડ્યો; અને મૂળની આર્યોના અંતઃકરણની દાનધર્મ કરવાની ઇચ્છા બૌદ્ધ ધર્મને લીધે વિશેષ જોરાવર થઈ તથા નૂતન ધર્મવિચારોને લીધે દૃઢ થઈ એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ ઉપરાંત તીર્થમાં જઈને દેવનાં દર્શન કરવાં એ અત્યંત પુણ્યનું કામ છે એવું લોકોને લાગતું. તેથી તેઓ દૂરનો પ્રવાસ કરવાને તૈયાર થતા. હાલની માફક તે વખતે રસ્તાઓ, આગગાડીઓ વગેરે પ્રવાસનાં સાધનો નહોતાં; છતાં દર વર્ષે હજારો લોકો જાત્રાના નિમિત્તથી દૂરનો

નિમિત્ત છે ? મૂર્તિપૂજાને લીધે તેમની ટેક પણ રીતે અવનતિ ન થતા ઉન્નતિ જ થાય, એ તેમના મંદિર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. તે જ પ્રમાણે ઠેકાણે ઠેકાણે દેવાલયો સ્થપાયા પછી લોકોને એમાં જવાનું ફાવ્યું મળ્યું અને આમના લોકોમાં પરસ્પર પ્રેમ તથા સંપ વધ્યો. હિન્દુસ્તાનમાં શહેરો કરતાં નાના ગામ અથવા ગામડાંઓ વધારે છે દરેક ગામડામાં જે ગામદેવતાનું મંદિર એ જ ગામનો ચોરો છે, તે ઠેકાણે પહેલા ગામડાના સર્વ ઝઘડાઓનો નિવેડો પણ મારાને મતે ગામના ઠાકરડાઓને શિક્ષણ આપનાર મહેતાજીના નિશાળનું મકાન પણ એ જ હતું. રાજકીય, સામાજિક, સાર્વજનિક અને કૌટુંબિક હિતના પ્રશ્નોનો વિચાર અને મસલત કરવાનું સ્થાન પણ આમ દેવનું દેવાલય હતું. અને હાલમાં પણ ઘણે ઠેકાણે આ સ્થિતિ ચાલુ છે. અર્થાત દેવતાઓની મૂર્તિને લીધે દેવસ્થાનો ઉત્પન્ન થયા અને તેને લીધે લોકોને ઘણો લાભ થયો અને હાલમાંય થાય છે, એમ કહેવું ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી જૂઠું ઠરેલું નથી. જે કારણોને લીધે

મૂર્તિપૂજાના સંબંધે આક્ષેપો

શરૂઆતમાં આવે છે તેનું થોડું વિવેચન અહીં આપીશું. મૂર્તિપૂજા પ્રચારમાં આવતા જ ઉપનિષદમાંની ઉચ્ચતમ કલ્પનાઓ વિસારે પડી. જે જ્ઞાનને લીધે આપણા દેશની વિચારશક્તિને માટે જગતના સર્વ લોક માન આપે છે તે જ્ઞાન કમી થવાથી પ્રાચીન કાળની માફક ઉત્તમ ગ્રંથો તૈયાર થતા અટક્યા. મનુના કાળ સુધી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય પોતપોતાને ઘેર જ પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતા હતા અને પાક તૈયાર થતા

પછી ચુલામાંના અગ્નિને ઘરમા જ આહુતિ આપતા. પરં
પૂજા પ્રચારમાં આરતાં જ ઘરમાંની સાદી ઉપાસના જતી રહી
તેને ઠેકાણે દેવાલયમાંના ઉત્સવ શરૂ થયા. આ એ[illegible]ની
દેવાલયમાંના દેવતાઓની પૂજા કરવાની વ્યવસ્થા જેના [illegible]
હતી તેમણે અનેક પ્રકારની વસ્તિકલ્પરૂપી બેડીઓ [illegible]
પગમા પહેરાવી. પૂજારી બનાવે તે જ ખરો ધર્મમાર્ગ
થયું તેથી લોકોએ તેમની સલાહ પ્રમાણે અનેક [illegible]
કરવાનું અંધશ્રદ્ધાથી વ્હોરી લીધું. તેમણે પોતાનો [illegible]
નભાવવા માટે પુરાણમાં કેટલીએક પાપપુણ્યની કલ્પનાઓ
અને તેઓ તેમજ સ્ત્રીઓ માટે અનેક વ્રતો નિર્માણ
વૈદિકધર્મે પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ છોડી દીધો અને
[illegible]ની અર્થ વાતો માટે લોકોમાં પૂજ્યબુદ્ધિ [illegible]
[illegible] પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા.

[illegible] જે સ્ત્રીધર્મ તેમ.ર [illegible] ધીરે ધીરે કેટલાએક દેવભક્ત હરિદાસના [illegible] થવા લાગ્યા. તેને મુનીઓ અર્પણ કરવામાં [illegible] પ્રસ. આવો અને તેને લઇને નૈતિક દ્રષ્ટિએ [illegible] કરવાની ટેવ [illegible] માણસો [illegible] નામથી લોકોને [illegible] મોટા [illegible] માણસો દેવના [illegible] અને લોકોની અંધશ્રદ્ધા ઉપર દેશમાં [illegible] અને ધર્મશાળાઓ. [illegible]માં જે પવિત્ર [illegible] તેમનો દુરુપયોગ થવા [illegible] અને ધર્મભ્રષ્ટી [illegible] અનિષ્ટ થતું ગયું

પટ્ટીનો વૈદિક વર્ગ છે, એવું કેટલાએકનું માનવું છે. મુસલ-
માનોની સ્વારીઓ થઇ તે વખતે મૂર્તિપૂજા દેશમાં સ્થપાઇ
હતી અને લોકો તરફથી મોટા ઉદાર આશ્રયને લીધે દેવસ્થાનોના
સંપત્તિના ભંડાર ભરેલા હતા એમ દેખાય છે. એકલા સોમનાથ
દેવાલયમાંથી મૂર્તિ તોડનાર મહમ્મદ જે અપાર સંપત્તિ લઇ
ગયો તે ઉપરથી આ લખાણની સત્યતા જણાઇ આવશે.
સોમનાથ સામે ટાંગેલા ઘંટને ૨૦૦ મણની સોનાની સાંક
હતી. દરવાજા સોને મઢેલા હતા અને તેમાં ઠેકાણે ઠેકાણે રૂપા
પન્ના જડેલાં હતાં. બહુમૂલ્ય સોનાના અને જવાહિ
દાગીના રોજ દેવને પહેરાવવામાં આવતા. હમેશાં ગં
પાણીથી લિંગને ન્હવરાવવામાં આવતું અને કાશ્મીર
આણેલાં સુંદર ફૂલો દેવની ઉપર ચઢાવવામાં આવતાં.
વૈભવ જે સોમનાથનો હતો તે સોમનાથનુ લિંગ મ
તોડી નાખ્યું. તેને ઉગારવાની કિંમત પણ આપવા લો
રખને રહી નહોતી એ જેમ સિદ્ધ થાય છે તેમ
લોકો દેવાલયોને ઉદારપણે દ્રવ્ય આપતા હતા. એ પ
થાય છે. આ દેશમાં મુસલમાનોની સત્તા સ્થાપન
અસંખ્ય દેવસ્થાનોનો નાશ કરવામાં આવ્યો. તોપ
કાયમ રહ્યાં. બ્રિટિશ સત્તા સ્થાપન થતાં ધર્મની
લોકોને પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મળ્યું. પરંતુ આ સ્વાતં
કેવી રીતે ઉપયોગ કરે એ હાલની

દેવસ્થાનોની શોચનીય સ્થિતિ

જેમનાં મન ઉપર ધાર્મ

આટલા હેત વધરની મહા સ્ત્રિને ઠરમે એ.ડી થી જાય .
ગુજરાતીને મટે માન ન હોવાને લીધે અને આપણી મા
તેમને આશ્રય ન મળવાથી તેમની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ થઈ
ગઈ છે. આ સ્થિતિ કેમ સુધારવી એ પ્રશ્ન સમાજચિંતકોએ
હાથમાં લઈને તે સંબંધી વિચાર કરવો જોઈએ. વૈદિક
સુશિક્ષિત થ.ર અને દેશવાસીને ભગીની આપણ સંબંધિ
ઉદ્યોગ સંબંધમાં કરવાનો વિચાર [illegible] થાય તો તેનું
પ્રકારે કલ્યાણ થશે. જો સ્ત્રીને શાસ્ત્રી, શિક્ષણ અને
સ્ત્રીઓ [illegible] એવા વૈદિકમાં તૈયાર થઈને સ્ત્રીઓમાં
ધર્મનો પ્રચાર કરી દુઃખ દૂર કરવા મટે [illegible]
તેજ સ્થિર [illegible] છે એમ [illegible] નથી. [illegible]
કરે અને એવા શિક્ષણ [illegible].

ગૌરી ઉત્સવ

ઋતુને લીધે જે કેટલાએક ઉત્સવો નક્કી થયા તેમનો એક ગૌરી ઉત્સવ છે. ચૈત્ર શુદ ત્રીજથી વૈશાખ શુદ ૩ સુધી આ ઉત્સવ ચાલે છે. આ દિવસોમાં સ્ત્રીઓ બહુ ઉલ્લાસમાં હોય છે. આ દિવસોમાં હળદકંકુ એ જ ઝવેરાવો વગેરે કેમ થાય છે. આ ઉત્સવ શીતળાગૌરીના નામથી પણ ઓળખાય છે ગોરીને શણગાર પહેરાવીને સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ તેની પૂજા કરે છે. પડોશમાં રહેનારી સ્ત્રીઓને નિમંત્રણ કરીને તેમને હળદકંકુ આપે છે અને વસંત ઋતુમાં ઉત્પન્ન થતાં પુષ્પ ફળો અને પકાવેલા ચણા વગેરેથી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓના ખોળા ભરે છે. રાત્રે ગૌરી સમક્ષ ગીત ગાઈ રમત ગમત કરી આ તહેવાર આનંદમાં પસાર કરે છે. ગૌરી ઉત્સવ સર્વ ઠેકાણે ઉજવાતો નથી. સુમારે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આ મહિનામાં (સ્ત્રીઓ ચૈત્રી પૂનમે) વસંતોત્સવ કરતી હતી એવું તે સમયનાં લેખો ઉપરથી જણાય

હનુમાનજયંતિ

પ્રાચીન કાળમાં દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં જે કોઈ [illegible] [illegible] હતા તેમના [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આ કાર્યમાં [illegible] હતા, રામ અને સીતાની જે ઘોર યુદ્ધે મદદ કરી તે હનુમાનની જયંતિ [illegible] ચૈત્ર સુદ પૂનમે [illegible] આવે છે. [illegible] [illegible] તે પ્રમાણે નહીં [illegible] હોવું નથી તે જ પ્રમાણે [illegible] [illegible] પૂર્ણિમા [illegible] [illegible] સિવાય બીજી નથી. હનુમાનને જન્મ [illegible] નામના [illegible] કોઈના પુત્ર [illegible] આ [illegible] કોઈ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને તે [illegible] [illegible] હતા. એમ જણાય છે. પ્રાચીન કાળમાં [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કરતા હતા. ([illegible] [illegible] [illegible] જુઓ.) અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ગર્વિષ્ઠ રાવણના સંહારમાં ઘણું પરાક્રમ કર્યું. મારુતિએ પોતાના અતુલ પરાક્રમથી કીર્તિ મેળવી ને તે ચિરંજીવ થયો. મારુતિ કોઈ પણ વખત ન ડગનારો સેનાનાયક હતો અને તેનો ગુણ સર્વ સેના શિરસાવંદ્ય માનતી હતી. રાક્ષસ નગરીમાં જઈને દૂતનું કામ કરવામાં તેણે બહાદુરીની પરમ અવધિ કરી. રાવણના સામર્થ્યનો અટકળ બાંધીને તેને કેવી રીતે જેર કરવો એ વિષેની તેણે જ રામને સલાહ આપી હતી. રાવણ સદાચરણથી ચાલ્યો હોત તો તેને રાજ્યભ્રષ્ટ કરવાનું કંઈ કારણ નહોતું અને તેણે સ્વતંત્રતા અને રાજ્યના ઉપભોગનો આસ્વાદ ઘણો સમય લીધો હોત એવી મતલબના ઉદ્ગાર એક વખત મારુતિએ કાઢ્યા હતા. આ ઉપરથી તે રાજ્ય-નીતિજ્ઞ પણ હતો એમ પણ જણાય છે. હનુમતના અતુલ પરાક્રમને વિષે રામાયણમાં જે વર્ણનો મળે છે તેમાં અતિ-શયોક્તિ હોય તોપણ એકંદર રીતે મારુતિ તે વખતના એક વીર પુરુષ હતો એ વાત સ્પષ્ટ છે. મારુતિની અને બીજા પ્રાણીઓની તેમજ ઝાડોની હિન્દુ લોકો પૂજા કરે છે, તે ઉપરથી તેમનામાં ખરા ધર્મજ્ઞાનનો અભાવ છે એમ

અન્ય ધર્મના લોકો

પ્રતિપાદન કરે છે. વાંદરા, સર્પ, બળદ, ગાય વગેરે પશુની અને પીપળો, વડ, તુળસી વગેરે ઝાડોની પૂજા કરનારા હિન્દુઓ મહામૂર્ખ છે એવો મત જાહેર રીતે કહેનારા અનેક ધર્મોપદેશકો આપણા દેશમાં પારકાઓમાં છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પ્રાણીઓની અને વનસ્પતિની પૂજા કયા કારણોને લીધે પ્રચારમાં આવી તેનો તે વિચાર કરતા નથી. સર્વ પદાર્થોમાં ઈશ્વરનો

અને મોતને તે પોતાની મરજી પ્રમાણે અટકાવી શક્યા. વનિતા-વિલાસના ઝપાટામાં સપડાતાં જ મનુષ્ય કેવો નિ:સત્વ બને છે એનો દાખલો કુરુક્ષેત્રમાં પતન પામેલા અભિમન્યુનો છે. જે સમરાંગણમાં હિન્દુઓની સ્વતંત્રતાની પ્રથમ આહુતિ આપવામાં આવી ત્યાં જવાને જ્યારે પૃથ્વીરાજ નીકળ્યો, ત્યારે તેના કમરની આસપાસ વીંટાયેલું શેલું તેની પત્નીએ પકડી રાખ્યું એવી આખ્યાયિકા છે. અર્થાત વિષયવાસના શૌર્યનો નાશ કરે છે તેનો આ એક દાખલો છે. જે માણસ વિષય-વાસનાઓને જીતીને માનવજાતિના ઉદ્ધાર માટે શ્રમ કરે છે તે નરનો જન્મ સફળ છે. કાળે કરીને તે મૃત્યુ પામે ત્યારે 'તે મરી ગયો' એવું વ્યાવહારિક નામ આપણે કહીએ ખરે તોપણ તે કીર્તિરૂપે ચિરંજીવ જ છે. આને માટે હનુમંતનું ચરિત્ર સાક્ષી આપે છે. બ્રહ્મચર્ય અને સંન્યસ્તવૃત્તિનો સદુપયોગ કરવામાં આવે તો, સમાજને યોગ્ય રસ્તે દોરવા માટે એકાદી અલ્પાયુષી વ્યક્તિ પણ કેવી સમર્થ થાય છે તે બુદ્ધ અને શંકરાચાર્યના ચરિત્ર જોઈશે તો સમજાઈ આવશે. ફક્ત ૩૨ વર્ષના આયુષ્યમાં બૌદ્ધ ધર્મને જમીનદોસ્ત કરનાર અને અનેક વિદ્વત્તાભરેલા ગ્રંથ રચનાર શ્રી. શંકરાચાર્યને ખરેખર ધન્યવાદ ઘટે છે. પરંતુ આજકાલ હનુમાનચર્યનિ પાળવા માટે આગળ આવનાર આપણે જ આપણા કર્તવ્યથી વિમુખ થયા છીએ. કેટલાએક કાળ સુધી તો બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું એક બાજુએ જ રહ્યું અને ઊલટું બાળવિવાહાદિક રૂઢીના સાણસામાં સપડાઈને સમાજની હાનિ થવા લાગેલી, એને માટે આપણને હનુમંતભક્તોને કંઈ જ લાગતું નથી. બાળમાતા, બાળપિતા, બાળવિધવા તથા બાળવિધુર, અશક્ત બાળકો અને નિરુત્સાહી

વૈશાખ મહિનો

વૈશાખ મહિનો અંગ્રેજી મે મહિનાના અરસામાં આવે છે. વસંત ઋતુમાં આનો સમાવેશ કરેલો છે, તોપણ ગ્રીષ્મ ઋતુનો સખત તાપ આ મહિનામાં જણાતો હોવાથી હિન્દુધર્મશાસ્ત્રકારોએ જે વ્રતવૈકલ્ય આ મહિનામાં કરવાના કહેલા છે તે સર્વની રચના આ મહિનાને યોગ્ય રચવામાં આવેલી છે. પ્રાતઃસ્નાન, ઠંડા જલનું સ્નાન, ગંધપુષ્પમાલા, કેળાં વગેરેથી વસંતપૂજા, પાણીની પરબ માટલી વગેરેની જે યોજના રચવામાં આવી છે તે આ ઉન્હાળાના દિવસને યોગ્ય છે. આ મહિનામાં પિતૃતર્પણ, પીપળાની પ્રદક્ષિણા, એકભુક્ત (એક વખત જમવું), નક્ત (નોરડો) અને અયાચક વ્રતોનું મહત્ત્વ પણ બહુ વર્ણવેલું છે. દેવતાઓની મૂર્તિઓ પાણીમાં મુકી રાખવી, તેમના ઉપર અભિષેક કરવો, પાણી, પંખો, છત્રી, જોડા, ચંદન વગેરેનું દાન કરવું, એમ પણ કહેલું છે. વનનગાનો ઉત્સવ અનેક દેવાલયોમાં થાય છે. તેમાં પણ નીચેના ત્રણ ઉત્સવોનું મહત્ત્વ વિશેષ છે. એ ત્રણ ઉત્સવો તે અક્ષય્ય તૃતીયા (અખાત્રીજ), પરશુરામ જયન્તિ અને નરસિંહ જયન્તિ છે.

અક્ષય્ય તૃતીયા

વૈશાખ સુદ ૩ને અક્ષય તૃતીયા (અખાત્રીજ) કહેવામાં આવે છે. આ દિવસે જપ, હોમ, પિતૃતર્પણ, દાન ઇત્યાદિ જે કંઈ કરવામાં આવે તે અક્ષય થાય છે એવી માન્યતા છે. અખાત્રીજ રોહિણી નક્ષત્રયુક્ત બુધવારને દિવસે આવે તો વિશેષ પુણ્યકારક મનાય છે. અક્ષય તૃતીયાનો દિવસ ત્રેતાયુગનો પ્રથમ દિવસ છે. વાસ્તવિક રીતે આ દિવસ ઉત્સવ તરીકે ...પાય કે કેમ એ એક સવાલ છે, કેમકે ઘણા ઓછા જ ...આ દિવસને મહત્ત્વ આપીને સ્નાનને ઉદકકુંભ વગેરેનું ...ન આપે છે. પુરાણોએ તે દિવસ યુગાદિ શ્રાદ્ધ અપિંડક કરવું. ...રે ઘર પિતૃઓ માટે વસનું તર્પણ પણ કરવું એવું લખ્યું છે પરંતુ તેમ કોઈ કરતું હોય એમ જણાતું નથી. વર્ષમાં ...ડાત્રણ મુહૂર્ત મુખ્ય કહેવાય છે અને તે પૈકી અક્ષય તૃતીયા ...અર્ધું મુહૂર્ત છે એમ શાસ્ત્ર કહે છે, પરંતુ તે સર્વ દેશોમાં ...રામાં આવતું નથી.

એવું કેટલાએકનું માનવું છે. વસંતઋતુ એ સર્વ ઋતુમાં અત્યંત આનંદદાયક છે અને તે વખતે સર્વ સૃષ્ટિમાં નવું તેજ આવેલું નજરે પડે છે. આ વખતે સૃષ્ટિ પૂર્ણ યૌવન-વસ્ત્રો પહેરેલી હોય છે તેથી તેના કવિજનોને કાવ્ય બનાવવાની અને ગાવાની સ્ફુર્તિ થાય છે. પીયેરમાં રહેલી વસંતગૌરીને યૌવનવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં જ તે અગાધ ટીપાના: ઇંદ્રે સાસરે જાય છે એવું કહેવાનો અર્થ એટલો જ છે કે આ અરસામાં સૃષ્ટિના રસાદિક વૈવાહિક નિશ્ચિતો ઉપભોગ લઈને કૃતરૂપ થાય છે. ચૈત્ર મહિનાની શરૂઆતમાં આમ્રાદિક વૃક્ષોને કુમળી ડાળીઓ ફુટીને સુંદર ફુલો આવવા લાગે છે. વૈશાખ મહિનાની શરૂઆતમાં તેમને ફળો આવે છે અને ઘણા પક્ષી અને પતંગો તેમની ઉપર નિરંતર ફરીને મોટા આનંદથી દિવસ ગુજારે છે. અર્થાત્ સૃષ્ટિદેવતાને યૌવન અને માતૃત્વ પ્રાપ્ત થાય છે અને મધુરતરૂપે જગતને તે યોગ્ય હોવાછે. આ ઉપરથી *જણાઈ આવશે કે આ સાત્વિક, પ્રસુતોત્પાદક અને આનંદદાયક કાળને દેવ તરીકે માનવામાં આવેલ છે. સ્ત્રીઓએ એ વખતે હળદરકંકુનો સમારંભ કરવો, સૌભાગ્યશૃંગાર પહેરી તેમણે એક-બીજીઓને પ્રેમથી સૌભાગ્યદ્રવ્ય આપવાં. ફક્ત જે સ્ત્રીઓ પતિના સુખથી વિમુખ હોય તેમણે યુવતિઓને વસ્ત્ર-વગેરે આપીને સંતોષ કરવામાં આનંદ માનવો એવું પ્રાચીન આર્યોએ ઠરાવ્યું. આથી જનતા ઉત્સવ એ પરસ્પર

*કરીને પત્નીમાં બાકી નાખી તેની અંદર ઘઉં વગેરે દાણા વાવીને વાસને બનાવવાનો પ્રવાહી પદાર્થ; એને ગુજરાતીમાં "વાટું" કહેવામાં આવે છે.

આપવાના નિયમનો કામદારોએ ધર્મકૃત્યમાં સમાવેશ કર્યો. અનાદ પ્રાચીન કાળમાં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે પાણીની પરબ બાંધવી કે પાણી પાવાની સગવડ કરાવવામાં આવતી એ હરિશ્ચંદ્ર રાજાની કથા ઉપરથી માલુમ પડે છે. રાજ તરફથી ખાડુ ખણો હતો તેમજ પોતાના સગાને હાનિ પહોંચશે, એ બીકથી તેણે પારકું પાણી પીધું નહિ એવી હકીકત છે. પરબ રાખવાનો ચાલ હિન્દુસ્તાનમાં સર્વ ઠેકાણે છે. આમ કરીને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં રાહદારીના રસ્તા ઉપર એ દિવસોમાં મુસાફરોને પાણી પાવામાં આવે છે. ઉન્હાળાના દહાડામાં શરાની છ.ઠા તરે એકાદ ગરીબ માણસને ધોરણ પગાર પગાર આપીને બેસાડવામાં આવે છે. તે વટેમાર્ગુઓને ગોળ અને પાણી આપે છે. આ ખર્ચ પૈસાદાર લોકો કરે છે. ઢોરને પાણી પાવાની સગવડ પણ ઘણે ઠેકાણે કરવામાં આવે છે. મુસાફરોની તૃષા શાંત કરવી, તરસ્યાં, મુગાં જનાવરોને પાણી પાવું વગેરે કામો ગરીબ હાલતનાં માણસો પણ સહેજે કરી શકે એવાં હોય છે. આપણે પોતાનાં નાનાં છોકરાછોકરીઓને પરોપકારનું કામ શીખવવા માટે અતિશય જરૂરનું મૂર્ત ઉત્તમ છે

પરશુરામ જયન્તિ

અધર્મથી વર્તીને લોકોને હેરાન કરનારા દુર્જનોનો સંહાર કરવા માટે અને આફતમાંથી સાધુજનોને ઉગારવા માટે વખતોવખત જે દિવ્ય પુરુષો ઉત્પન્ન થયા, તેમની પરમેશ્વરના અવતાર તરીકે ગણના કરીને તેમના જન્મદિવસોનો ઉત્સવ કરવાનો ચાલ હિન્દુધર્મશાસ્ત્રકારોએ પાડેલો છે. રજ, સત્ત્વ અને તમ એ ત્રણ ગુણોથી યુક્ત એવી પરમેશ્વરી શક્તિમાંની વિશ્વનું પાલનપોષણ કરનારી સાત્ત્વિક શક્તિના યોજક જે શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન, તેના જ એ અવતારો હતા એમ પુરાણકારોએ કહેલું છે, અને એવા નવ અવતાર આજ સુધીમાં થઈ ગયા છે. દશમો કલ્કીનો અવતાર અધર્મનો નાશ કરીને ધર્મસંસ્થાપન કરવા માટે થશે. તેના સંબંધમાં પ્રાચીન ધર્મગ્રંથમાં અનેક રીતે ભવિષ્ય ભાખ્યાનું જણાઈ આવે છે. આ દશ અવતારમાંનો પરશુરામનો અવતાર છઠ્ઠો છે.

પરશુરામનો જન્મ વૈશાખ શુદ ૩ના રોજ પુનર્વસુ નક્ષત્રમાં રાત્રિના પ્રથમ પહોરમાં થયો. પરશુરામનું અવતારકાર્ય ક્હીયે તો ક્ષત્રિયકુળનો નાશ કરવા માટે હતું. ભાગવતાદિ ગ્રંથો ઉપરથી એમ જણાય છે કે પુરૂરવાના વંશમાં ઋચિક નામક બ્રાહ્મણનો ગાધિ નામની ક્ષત્રિય કન્યા સાથે વિવાહ થયો. તેને પેટે જમદગ્નિ ઋષિ જન્મ્યા. એ મહા બ્રહ્મજ્ઞાની હતા; પરંતુ તે બહુ ગુસ્સાવાળા સ્વભાવના હતા. એક ક્ષત્રિય કન્યા સાથે તેમનો વિવાહ થઈને તેને છ પુત્ર થયા, તેમાનો છેલ્લો પુત્ર જે રામ તે પાછળથી પરશુરામના નામથી પ્રસિદ્ધ થયો. એણે સર્વ યુદ્ધોમાં ફરશીનો ઉપયોગ કરીને ગરુનો સહાર કર્યો માટે, અને દશરથપુત્ર રામથી એ જુદા છે એવું બતાવવાની ખાતર તેનું નામ પરશુરામ પડ્યું. પ્રાચીન કાળમાં યોદ્ધાઓએ ભિન્નભિન્ન શસ્ત્રાસ્ત્રોનો ઉપયોગ કર્યો હતો એમ દેખાય છે. શ્રી કૃષ્ણનું સુદર્શનચક્ર, ભીમની ગદા, બળરામનું હળ, શ્રી રામનું ધનુ, જમદગ્નિપુત્ર રામની પરશુ એ સર્વે પ્રસિદ્ધ છે.

જે વખતે પરશુરામ જન્મ્યા તે વખતે આર્યાવર્તમાં ક્ષત્રિયો બહુ ઉન્મત્ત થયા હતા. ક્ષત્રિયો અને બ્રાહ્મણોમાં જોકે શરીરસંબંધ થતો હતો, તો પણ જે પ્રમાણે બ્રાહ્મણો બ્રહ્મજ્ઞાની હોવાથી પોતાને મોટા સમજતા હતા તે પ્રમાણે ક્ષત્રિયો પોતે રાજવંશી અને અધિકારસંપન્ન હોવા બદલ અભિમાન ધરાવતા હતા. એનું પરિણામ એ આવ્યું કે બન્ને પક્ષમાં વારંવાર કજીયા થવા લાગ્યા. સહસ્રાર્જુન કાર્તવીર્ય નામનો મહિષ્મતી નગરીનો ક્ષત્રિય રાજા બ્રાહ્મણોનો દ્વેષ કરતો હતો. (મહિષ્મતી એ હાલનું નર્મદાના કાંઠા ઉપરનું

રાજધર્મનું જે અજ્ઞાન થયું તેના પ્રાયશ્ચિત માટે તારે તીર્થયાત્રા કરવી જોઈએ." આ ઉપદેશ શિરસાવંદ્ય માનીને પરશુરામ તીર્થયાત્રાએ ગયા અને તીર્થાટન પૂરું કરી એક વર્ષ બાદ પાછા આવ્યા. પરશુરામ પિતાનું વચન પરિપાલન કરનારા હતા અને તેથી પિતાની આજ્ઞા થતાં તેમણે પોતાની માતા રેણુકાનો શિરચ્છેદ કર્યો. પોતાની પત્નીથી પતિવ્રતને કલંક લાગે એવું કર્મ થયું છે એમ જમદગ્નિને લાગતાં જ તેણે પરશુરામને તેનો શિરચ્છેદ કરવાને કહ્યું. શિરચ્છેદ પછી પરશુરામની વિનંતિ ઉપરથી જમદગ્નિએ રેણુકાને સજીવન કરી.

કૃતવીર્ય રાજા પછી સહસ્રાર્જુનના ઉત્તરાધિકારીઓએ પોતાના પિતાનું વેર લેવાની મનસાથી જમદગ્નિ ધ્યાનમાં હતા ત્યારે તેમનો શિરચ્છેદ કર્યો. તે જાણીને રેણુકાએ એકવીસ વખત છાતી કૂટી આક્રંદ કર્યું હતું, માટે તેણે ૨૧ વખત ક્ષત્રિયોનો સંહાર કરીને પૃથ્વી નિઃક્ષત્રિય કરીશ, એવી પરશુરામે પ્રતિજ્ઞા કરી. આથી અનંત ક્ષત્રિયો તેના પરશુના ભોગ થઈ પડ્યા. ક્ષત્રિય સંહારનું કાર્ય પછી રામચંદ્રે તેની ઉમેદ ભંગાવી સ્વતંત્ર રીતે પરશુરામના શિવધનુષ્યનો ભંગ કર્યો. એ વાતની ખબર પડતાં જ તે ક્રોધાયમાન થઈને રામની સાથે લડવા માટે આવ્યા; પરંતુ ગર્વભંગ થઈ ગયા. પોતાનો પરાજય થયાથી પોતાના અવતારની પ્રવૃત્તિ હવે એમ સમજી તે મહેન્દ્ર પર્વત ઉપર તપશ્ચર્યા કરવા માટે ચાલ્યા ગયા.

ધાર્મિક વિધિ અને આચાર રૂઢિ

રામ અને કૃષ્ણના અવતારોના ચરિત્રનું જે પ્રમાણે વર્ણન છે તે જ પ્રમાણે પરશુરામ વ્યક્તિ પણ હતી એવું ધર્મશાસ્ત્રમાં

તેમને એક બીજાની મદદ સિવાય ચાલે એમ નથી. રામાયણમાં અયોધ્યાકાંડમાં મનુ જાતે આ જ પ્રમાણે ચાતુર્વર્ણ્યની ઉત્પત્તિ કહેલી છે. ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે ક્ષત્રિય એ વક્ષઃસ્થલમાંથી ઉત્પન્ન થયા એમ કહેલું છે. 'ભૂ ર્ભુવઃ સ્વઃ' આ ત્રણ શબ્દોમાંથી બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્યની ઉત્પત્તિ થઈ એવું શતપથ બ્રાહ્મણમાં કહેલું છે. અને તેમાં જેને આત્મજ્ઞાનના યોગથી 'अहं ब्रह्मास्मि' નો મર્મ સમજાયો તે જ બ્રાહ્મણ છે એવા વિચારો પ્રદર્શિત કરેલા છે. એકંદર રીતે બ્રાહ્મણો સર્વમાં શ્રેષ્ઠ મનાતા હતા એટલી જ બાબત દેખાય છે. બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિયના કુટુંબોમાં વેદકાળથી હરિફાઈ ચાલતી હતી તેનો દાખલો

વસિષ્ઠ અને વિશ્વામિત્ર

છે. હજારો વર્ષ સુધી એ બે વર્ણના બંને પ્રતિનિધિઓ દરેક કાર્યમાં પ્રતિસ્પર્ધી હોવાનું લખાયેલું છે. અને તેમણે તેમની પોતાની શ્રેષ્ઠતા સ્થાપિત કરવા માટે અનેક પ્રયત્ન કર્યાનું પણ લખાયેલું છે. હજારો વર્ષ સુધી એક જ વ્યક્તિ જીવતી હોય એ સંભવિત નથી, માટે એ જ ઉપનામથી ચાલતા આવેલા કુટુંબના કેટલાએક પુરુષોમાં આ દ્વેષ દીર્ઘ કાળ સુધી ચાલ્યો હશે એમ કહેવું સયુક્તિક છે. પછી આખરે વિશ્વામિત્રે બ્રહ્મર્ષિપદ પ્રાપ્ત કરીને બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રિય એ બરોબર જ છે એમ સિદ્ધ કરી આપ્યું. પ્રાચીન લેખોમાં અર્વાચીન શબ્દ 'જાતિ' ન હોતાં 'વર્ણ' શબ્દ છે. આર્ય અને અનાર્ય એમનામાં વર્ણનો ભેદ સ્પષ્ટ રીતે દેખાતો હતો. પછી મહાભારતકાળમાં

દુષ્યન્ત એ સર્વ ક્ષત્રિય હતા, પણ અનુવિંશમિ કુટળ હતા. ક્ષત્રિય પોતાના તેજના જોર પર ઋષિઓને દાબ આપીને જેર કરતા, એના દાખલા જેવા કે તો નહુષ, વેન, સહસ્રાર્જુન, માંધાતા અને ત્રિશંકુનો ઇતિહાસ જોઈએ.

> न चर्षि ऋषिरक्षत्रियसुबंध्या क्रमशः ।
> क्षत्रियकुलं शिरः सत्त्वेन क्रमशः ॥
>
> —बालकांड ५४-१४

અર્થાત્ ક્ષત્રિયોના જેર ખાતા ઋષિઓનું જોર વધુ પડે છે, એટલે તે કાળમાં મનના નહીં. ક્ષત્રિયોના નમસ્કારોને ઇન્દ્ર સર્વ સહે છે એમ વનપર્વમાં કહેલું છે; અને તે ઇક્ષ્વાકુના વંશ તો સર્વ બનાવ બરાબ કરી નાખે એવું અનુશાસનપર્વમાં કહેલું છે. તથાપિ દુર્વાસા ઋષિ અને અંબરીષ રાજાનો દાખલો જોતાં અંબરીષને શરણ જઈને પોતાની પાછળ પડેલ સુદર્શનચક્ર દુર્વાસાએ રોક્યું. આ ઉપરથી ઋષિઓ પણ પોતાના તેજથી ક્ષત્રિયોને નિસ્તેજ કરતા હતા એમ દેખાય છે. એકંદર રીતે જોતા વસિષ્ઠ વગેરે સનાતનધર્મવાળી પુરુષોત્તમ હતા. તેમનામાં પરાશર, કૃષ્ણદ્વૈપાયન, વૈશંપાયન, યાજ્ઞવલ્ક્ય, શુકમુનિ, જૈમિની વગેરે સુપ્રસિદ્ધ આદિપુરુષના પુત્રરત્નો જે પ્રમાણે થઇ ગયા, તે જ પ્રમાણે વિશ્વામિત્રના વંશજો સમાધિ પારાશર, ભૃગુ, જમદગ્નિ વગેરેના સાથે જોવાથી તેમનામાં પણ અનેક ઉદારમતવાળી ક્ષત્રિયો થયા છે. આ સર્વ બાબતોનો વિચાર કરીએ તો તે સમયની સમાજવ્યવસ્થા કેટલી બધી સરસ હતી એ સિદ્ધ થાય છે. પરશુરામનો અવતાર ક્ષત્રિયોનો

સરખા મહત્વનાં છે. ગુણકર્મ પ્રમાણે વર્ણવ્યવસ્થા હોવાનું શ્રીકૃષ્ણે કહ્યું તેનું રહસ્ય પણ એજ છે કે ઉચ્ચનીચપણું એ જન્મસિદ્ધ હક નથી, પણ દરેક માણસ પોતપોતાનાં કર્મ પ્રમાણે ચડતી કે ઉતરતી પાયરીએ જાય છે.

રીતે હેરાન કરવા લાગ્યો. હિરણ્યકશ્યપુ એ હિરણ્યાક્ષનો ભાઈ હતો એમ ભાગવતાદિ ગ્રંથમાં કહેલું છે પરંતુ, મહાભારતમાં હિરણ્યાક્ષને एक एव दितेः पुत्रः એમ વર્ણવેલો છે. આ ઉપરથી તેને બીજો કોઈ સહોદર નહોતો એ સ્પષ્ટ થાય છે. હિરણ્યકશ્યપુએ પોતાની સત્તા સર્વ ઠેકાણે સ્થાપન કરીને ઋષિ, દેવ અને રાજાઓને હેરાન કર્યાં. તે તેમના યજ્ઞયાગની સિદ્ધિ થવા દેતો નહોતો. હિરણ્યકશ્યપુએ વિરંચિપ્રસન્નતાર્થ તપ કરીને પોતે અજેય અને અમર થવાના હેતુથી પોતાની રક્ષા માટે અનેક ઉપાયો કર્યાં. રાત્રે અથવા દિવસે, મનુષ્ય અથવા હિંસ્ર પશુથી હનન ન થાય તે માટે તેણે ભારે પરિશ્રમ કર્યો. પછી પોતાને કોઈના તરફથી પણ ત્રાસ પહોંચાડવો શક્ય નથી એમ તેના મનની ખાત્રી થતાં તે મનમાની ક્રૂરતા કરવા લાગ્યો. આથી સર્વત્ર શાંતિના લોકોને તે કયા હાથે પોતાનો છુટકારો કેવી રીતે કરી લેવો તેનો મોટો વિચાર થઈ પડ્યો. આખરે તેનો જ પુત્ર તેના નાશનું કારણ થયો. તે હકીકત નીચે પ્રમાણે છે. હિરણ્યકશ્યપુને જંભાસુરની કન્યા કયાધુથી પ્રહ્લાદ, અનુહ્લાદ, સંહ્લાદ, હ્લાદ, શિબિ અને બાષ્કલ એવા છ પુત્રો થયા. તે પૈકી પ્રહ્લાદને પોતાના સંબંધીઓનો તામસી સ્વભાવ ગમતો નહોતો તેથી તે તેમની સાથે હળીમળીને રહી ન શકતો. પોતાના વિષય-લંપટ મદોન્મત્ત ભાઈઓ ભોગી બન્યા છે એવું જોઈને તેમને સુવિચારોને તેણે ઉપદેશ કર્યો. જે કુળમાં પ્રહ્લાદ જન્મ્યો તે અસુર અથવા દૈત્ય કુળ કહેવાતા હતા અને અસુરોના પ્રતિસ્પર્ધીઓને સુર અથવા દેવ માનતા હતા. અસુર રાજ્યકારી હતા કે, પરંતુ પરમાત્મા જે વિષ્ણુ તેની ભક્ત

કરતા હતા. સુરનો પક્ષ એ જ સત્ય પક્ષ છે એવી પ્રલ્હાદની ખાત્રી થતા જ તેણે વિષ્ણુભક્તિનો માર્ગ સ્વીકાર્યો. પોતાનો પુત્ર શત્રુપક્ષ પ્રમાણે વર્તે છે એમ ધ્યાનમાં આવતાં જ હિરણ્યકશ્યપુએ યોગ્ય ગુરુના હાથ નીચે શિક્ષણ માટે રાખી તેને ઠેકાણે લાવવા માટે પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તે તો ઉલટો ગુરુને ઉપદેશ કરવા લાગ્યો કે મહારાજ મિથ્યા અભિમાનને લીધે અમે અસુરો દેહાત્મવાદી થઈને પરમાત્માને ભૂલી ગયા છીએ. મનુષ્ય અહંતા અને મમતાથી બદ્ધ થયો કે સત્ય અને અસત્ય, ન્યાય અને અન્યાય એની પરીક્ષા કરવાનું સામર્થ્ય તેનામાં રહેતું નથી. જ્યા સુધી આ પ્રભાવ કાયમ છે ત્યા સુધી પરમાર્થપ્રાપ્તિ થતી નથી. માટે ખરા પરમેશ્વરને ઓળખવાની શક્તિ સંપાદન કરીને તેનામાં લય પામવાની ઇચ્છા દરેક માણસે રાખવી જોઇયે.

ગુરુને અને પ્રલ્હાદને બનતુ નથી એમ હિરણ્યકશ્યપુએ જાણ્યુ કે તરત તેણે પુત્રને બોલાવી ગુરુના ઉપદેશ પ્રમાણે વર્તવાને માટે સખ્ત આજ્ઞા કરી; ત્યારે પ્રલ્હાદે નમ્રતાથી કહ્યું, પિતાજી, જે વિદ્યાથી શાશ્વત સુખ અને શાન્તિ મળતા નથી તે વિદ્યા શા કામની? પરમેશ્વરપ્રાપ્તિ એ જ વિદ્યાનું અંતિમ ધ્યેય છે, માટે મને એમ લાગે છે કે તે ધ્યેય સાધ્ય કરવા માટે મેં જે માર્ગ સ્વીકારેલો છે તે યોગ્ય છે. વિષયવાસનાઓનો ઉચ્છેદ કરીને પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કેવી રીતે કરી લેવી એવુ શિખવનારા મહાનુભાવ મારુ પુરુષ એ જ ખરા ગુરુ છે. એવા ગુરુ મળે તો નેત્ર ઉપરના અજ્ઞાનના પડળ દૂર થાય અને ઇશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ સુગમ થાય. અર્થાત્ આ નશ્વર દેહ સાર્થક કરવો હોય તો સંતસમાગમમાં રહીને આ

[illegible] જેમ [illegible]
[illegible] વિશ્વરૂપમાં [illegible]
[illegible] છે [illegible] પણ
[illegible] ન [illegible]
[illegible] છે [illegible]
[illegible] તે [illegible]
[illegible] પણ તે [illegible] નહિ
[illegible] વિષ્ણુને [illegible]
[illegible]
[illegible] વિશ્વરૂપ [illegible]
[illegible]
[illegible] વિશ્વરૂપમાં કહ્યું "અચ્યુત,
[illegible] નથી [illegible]
[illegible] પણ [illegible] નહિ, [illegible]
વિષ્ણુના [illegible]
[illegible] વિષ્ણુ [illegible] તે [illegible]
[illegible] છે." [illegible]
[illegible], વિષ્ણુ જ બધું રક્ષણ કરે છે. [illegible]
[illegible] છે [illegible] પણ [illegible]
[illegible] નહિ. તે સર્વ [illegible] છે. જેવી રીતે તે [illegible]
[illegible] પણ છે. તે જ બધું રક્ષણ કરે [illegible]
[illegible] વિષ્ણુને [illegible]
[illegible] પણ [illegible] વિષ્ણુ [illegible]
સર્વદર્શન જેમ [illegible] વિષ્ણુના [illegible]
[illegible] છે, વિષ્ણુ વિશ્વનું રક્ષણ કરે છે એમ [illegible]

સદેહ નથી." પુત્રના આ ઉદ્ગાર હિરણ્યકશ્યપુને અત્યંત કર્ણકટુ લાગ્યા. એકદમ ધાટો કાઢીને તેણે કહ્યું: "તારો વિષ્ણુ આ વિશ્વમાં છે એમ તું કહે છે તો આ સામેના થાંભલામાં તે કેમ દેખાતો નથી?" પ્રહ્લાદે શાંતપણે પણ ફરીને જવાબ આપ્યો કે પિતાજી તે આ થાંભલામાં પણ છે. આવું સાંભળતાં જ હિરણ્યકશ્યપુએ મોટા ક્રોધાવેશથી થાંભલા ઉપર સત્તાપ્રહાર કર્યો ત્યારે તેમાંથી ભયંકર ગર્જના થઇ અને સિંહના આકારની ઉગ્ર અને ભયાનક વ્યક્તિ બહાર નીકળી. એ જ નૃસિંહ હતા. તેણે એ દુષ્ટ દૈત્ય ઉપર એકદમ તરાપ મારી અને પોતાની જાંઘ ઉપર તેને આડો નાખી નખથી તેનું પેટ ચીરી નાખ્યું. આ દિવસ વૈશાખ શુદ ૧૪નો હતો.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

તેરસને દિવસ એક જ વખત જમીને ચૌદશને દિવસ મધ્યાહ્ને વખતે તલ અને આમળા લઈને નદીએ બનાવી સ્નાન કરવું. સાયંકાળને વખતે મંડપના ઢગલા ઉપર દેદ-પુષ્પ કળશ મૂકીને તેના ઉપરના પાત્રમાં નૃસિંહની સુવર્ણ-પ્રતિમાની પૂજા કરવી. રાત્રે જાગરણ, હરિકીર્તન વગેરે કરીને નૃસિંહની કથા કરવી અને પ્રાતઃકાળમાં ફરીથી તેની પૂજા કર્યા પછી તે દાન સહિત પ્રતિમા ઉપાધ્યાયને આપવી. આપણા રક્ષણ થઇ ગયેલા અને હવે પછી થનારા સંકટોનો ઉદ્ધાર કરવા માટે નૃસિંહની પ્રાર્થના કરવી. પછી બ્રાહ્મણ સાથે નિર્વિઘ્ને અને ભોજન કરવું. પણ પ્રહર કરતા ચતુર્દશી અધિક હોય તો પ્રભાતમાં જ પારણું કરવું.

નૈવાર કરેલા અન્ન અને દાડકુંભનું દાન પૂનમને દિવસે કરવું. વાછરડા સહિત ગાય, પાદુકા, જોડા, છત્રી, પંખો, દાડકુંભ, શય્યા ઇત્યાદિનું દાન આપવાથી પુણ્ય થાય છે એવું ધર્મસિંધુમાં કહેવું છે. નૃસિંહજન્મોત્સવ વગેરે અવતાર સર્વ વિષ્ણુભક્તોને ત્યાં પાળવામાં આવે જ છે, એવું નથી. બંગાળ અને ઉત્તર ભારતના બીજા દેશોમાં આ ચાલ નથી. વિષ્ણુનાં કેટલાંએક દેવાલયોમાં આ ઉત્સવ પાળવામાં આવે છે. આ દેવ રામચંદ્રની માફક લોકપ્રિય ન હોવાનું કારણ એટલું જ છે કે નૃસિંહ ઉગ્ર છે અને તેની સેવા કરવામાં કાંઈ ચૂક થાય તો તેના તરફથી ત્રાસ પહોંચે છે એવી માન્યતા છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્થાનમાં વૈષ્ણવ મતના પ્રચારને લીધે વિષ્ણુનાં દેવાલયો ઠેકાણે ઠેકાણે સ્થાપન કરવામાં આવ્યાં; તેમાં કેટલાએક નૃસિંહના પણ છે, અને ત્યાં મોટા ઠાઠમાઠથી ઉત્સવ ઉજવવામાં આવે છે. દીપોત્સવ, પાલખીનો વરઘોડો વગેરે ઉત્સવો તે ઠેકાણે બહુ જોવાલાયક હોય છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં ધંટસા અને દપીમાં નૃસિંહનાં મોટાં મંદિરો છે. માનતા કરવાને અથવા માનતા રાખવા ઘણાય અશક્તિવાળા જાત્રાળુઓ દર સાલ ત્યાં જાય છે. કેટલાએક બ્રાહ્મણો અને અશ્રાહ્મણો નૃસિંહને કુળદેવતા તરીકે માને છે.

હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્યપુ સબંધી માહિતિ આપતી વખતે પ્રાચીન ગ્રંથકારોએ લખેલું છે કે તેમનો જન્મ થયો તે વખતે પૃથ્વી ઉપર તોફાનો થયાં હતાં. હાલની માન્યતા પ્રમાણે પૃથ્વી અત્યારની પ્રચંડ ભૂગોળ નહોતી, પણ જે ભાગમાં હિરણ્યાક્ષ અને હિરણ્યકશ્યપુ પોતાના

સંતતિનાં નંદુર, દૈત્યની સંતતિના દૈત્ય અને શાંડિલ્યની સંતતિનાં શાંડિલ્ય એવાં નામ પડ્યાં. નિત્ય ઋષિ અને દેવલ એ શાંડિલ્યના પ્રખ્યાત વંશજ છે. તેઓ પણ મંત્રદ્રષ્ટા હતા એવું મત્સ્યપુરાણમાં લખેલું છે. કશ્યપ એ મરિચિ ઋષિના પુત્ર હોવાથી તેને મારિચિ એવું નામ મળ્યું. પ્રાચીન કાળમાં કશ્યપની ખ્યાતિ બહુ હશે એમ લાગે છે માટે જ તેનું નામ નક્ષત્રપુંજ માંહેના એક નક્ષત્રને આપવામાં આવ્યું છે. (માગશર મહિનામાં સૂર્યની પાછળ આ નક્ષત્ર હોય છે.) ઉપર કહ્યા પ્રમાણે કશ્યપના વંશમાં કેટલાક ઋષિ જન્મ્યા તેમ કેટલાક દુષ્ટ અને નીચ મનોવૃત્તિના પુત્ર પણ થયા. વિષ્ણુ અને ઇન્દ્ર અદિતિના પુત્ર હતા એવું રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાં કહેલું છે. અને તેમના વંશને આદિત્ય નામથી એ ઓળખાય. કાળે કરીને તેમને દેવ માનવામાં આવ્યા છે, વિષ્ણુ અને તેમના વંશજોને 'અદિતિનંદન' પણ કહેલા છે. કશ્યપની બાપને પેટે અત્યંત દુષ્ટ મનોવૃત્તિના અનેક પુત્રો જન્મ્યા. તે પૈકી દિતીના પુત્ર (દૈત્ય) હિરણ્યકશ્યપુ, દનુના પુત્ર (દાનવ) કેતુ, દનાયુનો પુત્ર વૃત્ર, સિંહિકાનો પુત્ર રાહુ એ પ્રસિદ્ધ છે. કાળે કરીને દૈત્ય અને દાનવ એ શબ્દનો એક જ અર્થ થવા માંડ્યો, અને નીચ તથા ક્રૂર માણસોને માટે એ શબ્દ વપરાવા લાગ્યો.

દેવ અને દૈત્યનો સ્વભાવ એકબીજાથી વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તેમને એકબીજા સાથે બનતું નહોતું, તેથી આ બન્નેમાં દીર્ઘકાળ સુધી ઝઘડા ચાલેલા. દૈત્ય સ્વભાવે તામસી, ઉન્મત્ત અને વિશ્વદ્રોહી હતા. દેવને જ તેઓ આપણા માનતા. તેમના વિચાર અને આચરણ પ્રતિકૂળ હતા. વળ-

ભાગની વિરુદ્ધ હોવાને લીધે તેઓ યજ્ઞ કરનારા પોતાના ભાઈઓ (આદિત્ય)ને હેરાન કરતા હતા. સામા પક્ષમાં દેવ એ સાત્ત્વિક, નમ્ર અને સંયમી હતા. વ્યાપક પરમાત્મા વિષ્ણુની તેઓ પૂજા અને આરાધના કરતા. વિદ્વાન અને જ્ઞાનનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જઈ અધ્યાત્મજ્ઞાન મેળવવાનો યત્ન કરતા. દેવ અને દૈત્ય બન્નેએ બ્રહ્મજ્ઞાન સંપાદન કરવાનો યત્ન કર્યો, પરંતુ દેવને તે સાધ્ય થયો અને દૈત્યોએ તેનો ભળતો જ અર્થ લઈને પોતાનું સમાધાન કેવી રીતે કરી લીધું એનું એક સુંદર દૃષ્ટાંત ઉપનિષદ્‌મા મળે છે. છાંદોગ્યમા કહેલું છે કે એક વખત દેવમાંથી ઇંદ્ર અને દાનવમાંથી વિરોચન (પ્રહ્લાદનો પુત્ર) હાથમાં સમિધા લઈને એકબીજા સાથે સ્પર્ધા કરતા નીકળ્યા. તે પ્રજાપતિ પાસે આવ્યા. કેટલોક કાળ બ્રહ્મચારી રહ્યા પછી પ્રજાપતિ સામે જઈને તેમણે કહ્યું: "ભગવન્, પાપરહિત, જરારહિત, મૃત્યુરહિત, શોકરહિત, ક્ષુધારહિત, પિપાસારહિત, સત્યકામ, સત્યસંકલ્પ એવા આત્માની શોધ કરવી જોઈએ. તેને જાણી લેવો જોઈએ. એ આત્માની શોધ કરીને જે તેને જાણે છે, તેને સર્વ લોક પ્રાપ્ત થાય છે, તેની સર્વ ઇચ્છા પૂર્ણ થાય છે, એવું આપનું વચન છે, એવું જ્ઞાતા કહે છે. તે આત્માને પામવા અમે અહીં આવેલા છીએ.' ત્યારે પ્રજાપતિએ કહ્યું: "આ જે પુરુષ આંખોની અંદર દેખાય છે તે આત્મા છે. તે મૃત્યુરહિત અને ભયરહિત છે એ જ બ્રહ્મ છે" ઇંદ્ર અને વિરોચને કહ્યું, "હે ભગવન્, પાણીમા તેમજ અરિસામા જે દેખાય છે તે કોણ ?" પ્રજાપતિએ કહ્યું: "એ જ આ સર્વમા દેખાય છે. એ જ આત્મા છે." આથી સમાધાન પામી તેઓએ ચાલવા માંડ્યું. એમને જતા જોઈને પ્રજાપતિએ કહ્યું: "આત્માની પ્રાપ્તિ અને

જ્ઞાન થયું નથી, ને તમે બન્ને જાણ્યા તો જાણો છો. દેવ અથવા દાનવ એમ તે આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરશે તે પરાભવ પામશે." વિરોચન તો પોતાના આશ્રમે પાછો ગયો અને તેણે તેમને એવું કહ્યું કે આ લોકમાં આત્માની એટલે પોતાની જ પૂજા કરવી; પોતાની જ પૂજા અને સેવા કરનારને આ લોક અને પરલોક એમ બન્ને પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ઇન્દ્રનું સમાધાન ન થતાં તે ફરીથી પ્રજાપતિ પાસે આવ્યો અને સમાધાન સંપાદન થતાં સુધી પ્રજાપતિની પાસે રહ્યો. (અધ્યાય ૮મો ખંડ ૭ થી ૧૫)

દેવ યજ્ઞયાગાદિ કરીને સોમસુરાથી પોતાના ઇષ્ટ દેવતાઓને તૃપ્ત કરતા હતા અને તેઓ પોતે પણ સુરાપાન કરતા હતા. વારુણિ અથવા સુરા ત્યાજ્ય નથી એવો તેમનો મત હતો. પરંતુ દૈત્ય અને દાનવોને યજ્ઞયાગાદિકને માટે કંટાળો હતો અને તેઓ સુરાગ્રહણ કરતા નહોતા. દેવોએ સમુદ્રમંથન કરીને અનેક રત્નો પેદા કર્યાં. અર્થાત્ આ ઉભય પક્ષના લોકોએ જ્ઞાનસમુદ્રનું મંથન કરીને નાના પ્રકારના મૂલ્યવાન પદાર્થ પ્રાપ્ત કરી લીધા. તેમાં સુરા પણ હતી. દેવોએ તેનું સેવન કર્યું. દૈત્યોએ તેનો સ્વીકાર કર્યો નહિ. આ ઉપરથી સુરા ગ્રહણ કરનારા દેવ અથવા અદિતિના વંશજ 'સુર' એ નામથી પ્રસિદ્ધ થયા. સુરા ગ્રહણ ન કરનારા દૈત્ય 'અસુર'ના નામથી સંબોધાયા. એ સંબંધી રામાયણમાં નીચેનો શ્લોક મળી આવે છે.

सुरा प्रतिग्रहाद्देवाः सुरा इत्याभिविश्रुताः ।
अप्रतिग्रहणात्तस्या दैतेयाश्चासुरास्तथा ।

એમનાં કુળોનો વિચાર કરીએ તો તે [illegible] નહોતા પણ ઐતિહાસિક પુરુષ હતા એમ જણાય છે. ઇંદ્રને પૂર્વ દિશાનો અધિપતિ માનવામાં આવે છે, તેનું કારણ એવું હશે કે જ્યારે દેવ અને દૈત્યોની વચ્ચે [illegible] થઈ ત્યારે એક હોદ્દો ઇંદ્રનું તેમને [illegible] નહોતું. ઇંદ્ર આર્યોની હશે [illegible] પોતાને [illegible] દેવ [illegible], તેથી તેનો પૂર્વ [illegible] અને [illegible] સમૃદ્ધિપૂર્ણ પ્રદેશમાં [illegible] ઘણું [illegible]. ઇંદ્રની આર્યોના [illegible] ગુણોએ અનેક [illegible] અને [illegible] [illegible] માટે તેને (ઇંદ્રને) 'શતક્રતુ' એ [illegible] ઇંદ્રે અનેક કર્યો [illegible] તેને 'પુરંદર' એવું [illegible] આપવામાં આવ્યું છે. [illegible] (આ [illegible]) અને [illegible] (અગ્નિ) એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એ સર્વ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઇંદ્રનું [illegible] છે. એને [illegible] વિષ્ણુએ કર્યું, [illegible] તેની [illegible] [illegible] વધી. વિષ્ણુના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પૂર્વ [illegible] પ્રદેશમાં [illegible] [illegible], અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] કર્યું. વિષ્ણુના [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] હતું.

કામ સાધે છે. ત્યાં આગળ પ્રાચીન કાળમાં બંધાયેલા સ્તંભોથી અને રાજમહેલો જમીનમાંથી મળી આવ્યા છે. તેમનું કામ જોઈને કહેવું પડે કે મહાભારતનું વર્ણન યથાર્થ છે એમ સાબિત થાય છે, અને અસુરો જરા નહીં જેવા કારીગરના કામો દ્વારકામાં આપણા પ્રાચીન આર્યપુરુષોએ ઘણે બનેલાં હતા એમ નહી કહી શકાય છે. આ લડાઈઓને લીધે પ્રાચીન ઇતિહાસ ઉપર ઘણું અજવાળું પડશે એમાં શક નથી. સુરોથી વિમાન વગેરે બનાવવાનું કામનું શીખું કરીને રહેલા

કૃષ્ણની એ જ અસુરોના વંશજ

કે એમ કહેવામાં હરકત નથી તે અસુરો આ... ... પૂર્વજ હતા એમ ઇજીપ્શિયનો માને છે. તે તેને દેવરૂપ નહિ ગણે છે. પણ દેવની સ્તુતી તેઓ વિશેષમાં કરે છે. દેવમાં દેવ જે દુઃખ તેને તેઓ અનિષ્ટ સમજે છે અને જે સુખ દેવ કરે છે તેને તેઓ પૂજ્ય માને છે. અસુરોની મદદ તેઓ બધુ સર્પની પૂજા કરતા હતા. સિવાય (મિસરની) આ ઉપરના તેમણે પુરાવા તરીકે પણ કરી દઈ એમ દેખાડે તેનો ઉપરથી જણાય છે (આ સમયની મૂર્તિની સ્થાપનાના મકાન નીચે જુઓ.) અસુરોને સુરોનો દેવતાઓ પેઠે સમજો નહીંને, પણ તેમનું ઉપરાંત કહેને નામ બાબુએ કુંવ. ઘણા. કરની (પ્રજા) લોકોમાં જે નહેરો છે તેને ઉપરમ રૂપે સમજે નહીં. દેવતાની એવા પોતાના બાપાઓને પોષાક અને પવિત્રતાનું મહત્વ ગણીને સમજીને લાયક માટે મોટેરા નામદે

જેઠ મહિનો

ગંગોત્સવ અથવા દશહરા

જેઠ શુક્લ પ્રતિપદાથી દશમી સુધી પ્રસિદ્ધ તીર્થોમાં જે ઉત્સવો થાય છે તે ગંગોત્સવના નામથી પ્રસિદ્ધ છે, અને 'દશહરા' તરીકે પણ ઓળખાય છે. ગંગા નદીને સર્વ નદીઓમાં પવિત્ર માનેલી છે. ગંગા નદીની કથા રામાયણમાં ગંગાખ્યાનમાં આપેલી છે. તે ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે ઇક્ષ્વાકુ કુળના પ્રસિદ્ધ રાજા ભગીરથ ગંગા નદીને આ દેશમાં લઈ આવ્યા. ઇક્ષ્વાકુ વંશમાં સગર નામનો એક પ્રસિદ્ધ રાજા થઈ ગયો. તેણે એક વખત અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો અને અશ્વને (એવો રિવાજ છે કે જે કોઈ રાજાને યજ્ઞ કરનાર રાજાનું મોટાપણું ન સ્વીકારવું હોય તે યજ્ઞના અશ્વને પકડે અને યજ્ઞ કરનાર રાજાનાઓ જો જબરા હોય તો અશ્વને તે છોડાવી જાય) એના સાથે પોતાનું ચક્રવર્તીપણું કબૂલ કરાવવા માટે મોકલી આપ્યો. દેવોના રાજા ઇન્દ્ર પણ હતો; કે અશ્વ કેમ પકડું

પુત્રોનો તેણે ઉદ્ધાર કર્યો. જ્યાં આગળ સગરના પુત્રો ભસ્મ થઈને પડ્યા હતા તે સમુદ્રને સાગર એ નામ મળ્યું. જેઠ શુદ ૧૦ ને મંગળવારે હસ્ત નક્ષત્ર વખતે ભાગીરથી (ગંગા) ભૂલોકમાં આવી માટે આ દિવસ ગંગોત્સવનો કર્યો. ગંગાસ્નાનથી દશ જન્મના પાપોનો નાશ થાય છે એમ લખેલું હોવાથી ગંગાને દશહરા પણ કહે છે. દશ પાપમાં કઠોર ભાષણ, અસત્ય ભાષણ, ચાડી, વૃથા બોલવું, ચોરી, હિંસા, અનીતિકારક વિષયભોગ, પરાપવાદ, અનિષ્ટચિંતન અને દુરાગ્રહની ગણના કરી છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને ચાલુ રૂઢી

જેઠ શુદ ૧ થી ૧૦ સુધી ગંગા અથવા બીજી નદીનું સ્નાન કરવું. ગંગાની પ્રતિમા દેવીના મારફત તૈયાર કરી તેની પૂજા કરવી. તે જ પ્રકારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, મહેશ્વર, સૂર્ય, હિમાલય અને ભગીરથની પૂજા કરીને દશ ફેર તલ, દશ ફેર જવ અને દશ ગાયો બ્રાહ્મણોને આપવી. એમ કરવાથી દશ જન્મના દશ પાતક નષ્ટ થાય છે, એવું ગરુડપુરાણમાં લખ્યું છે. નદીમાં રહેનારા માછલાં, દેડકાં, મગર અને બીજાં જલચરોની તેમજ હંસ, કૌંચ વગેરે પક્ષીઓની પ્રતિમા કરીને નદીમાં પધરાવવી. તેવી જ રીતે તલ, ઘૃત અને સાથવાનો અર્ઘ્ય નદીને આપવો અને દશ બ્રાહ્મણોને ભોજન કરાવવું. જે દિવસે બહુ સારો યોગ હોય છે તે જ દિવસે આ જેઠ શુદ ૧૦ લેવામાં આવે છે, કારણ કે તેથી અધિક પુણ્ય મળે છે. આ ઉત્સવની ચાલુ રૂઢી જોતાં જણાય છે કે, કૃષ્ણા, ગોદાવરી, નર્મદા, ગંગા ઈત્યાદિ પ્રસિદ્ધ નદીઓને કાંઠે ગામોમાં ગંગોત્સવ થાય છે. નદીએ, ઘાટે, કાંઠે

શ્રાદ્ધવિધિ કરીને પિતૃનો પિંડ આપવાનો રિવાજ છે. મંગલસાગર ઉપર હરિહરનું દેવાલય છે. ત્યાંની વ્યવસ્થા કાર્તક મહિનાના મેળાને વખતે વૈષ્ણવ મહંત કરાવી અને માઘ મેળાને વખતે શૈવ મહંત કરાવી દેવ છે. આપમેળનું ઉત્તમ ઉત્સવહેતુ પંચ માને મળે છે. દેવાલયની સામે રામ, હનુમાન અને હરિહરની મુમારે ચાર હાથ ઉંચાઈની મૂર્તિ છે. દેવાલયની પાછળ મીઠાકુંડ નામનું મોટા પાણીનું એક નાનું તળાવ છે. તેની અંદર પાણી બાર માસ સુધી ભરેલું રહે છે. તેના પાણીનું સર્વ યાત્રાળુઓ આચમન કરે છે અને તેને માટે દેવાલયના મહંતને થોડી દક્ષિણા આપવી પડે છે.

ચૈત્ર વદ ૧૩ને દિવસે 'વારુણિ' નામનો સ્નાનનો ઉત્સવ ઉત્તર દેશમાં થાય છે. જો શતભિષા અને શુભયોગ નક્ષત્રનો યોગ તે દિવસે હોય તો એ ઉત્સવને મહાવારુણિ કહે છે. મહાવારુણિના યોગને વખતે ગંગામાં સ્નાન કરવાથી કરોડ લાખ સૂર્યગ્રહણને વખતે સ્નાન કરવા જેટલું પુણ્ય મળે છે, અને મહામહાવારુણિને વખતે સ્નાન કરવાથી ત્રણ લાખ પૂર્વજોનો ઉદ્ધાર થાય છે, એવી સનાતન હિન્દુઓની માન્યતા છે. બંગાળા અને ઓરિસ્સા તરફ મહેના હજારો યાત્રાળુઓ તે વખતે ચિનસુરાથી બે મંડ ઉપર આવે છે. ત્રિવેણી સંગમ પર સ્નાનને માટે એમ થાય છે. આ સ્થળનું 'ચોથી પ્રયાગ' એવું નામ પડ્યું છે. દશેરાના દિવસમાં પણ ત્યાં મોટી જાત્રા ભરાય છે. ઉત્તર નક્ષત્રનો યોગ હોય તો તે વખતે યાત્રાળુઓની ભીડ વિશેષ હોય છે. કાર્તિક શેઠ નદીના એક કિનારાથી બીજા કિનારા સુધી ધૂપની માળાઓ ભગવાનને દર્શનનાં સ્થળો માટેની પોતાની ભક્તિ દર્શાવે છે.

કેટલી બધી માનતા હતા તે નીચેના ઋગ્વેદના (મંડળ ૧, સૂક્ત ૨૪) ઉતારા ઉપરથી જણાઈ આવશે.

> अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा ।
> अग्निं च विश्वशम्भुवमापश्च विश्वभेषजीः ॥ २० ॥
> आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मम ।
> ज्योक् च सूर्यं दृशे ॥ २१ ॥
> इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।
> यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ॥ २२ ॥
> आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।
> पयस्वानग्न आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ २३ ॥

અર્થઃ—"મને સોમે કહ્યું, જળના અંતરંગમાં સર્વ ઔષધી છે, અને અગ્નિ એ સર્વનો કલ્યાણકર્તા છે. પાણી એ ખરેખર સર્વ રોગનો નાશ કરનારું છે. અહો જળ, મારું શરીર સર્વદા તંદુરસ્ત રહે અને હું ચિરકાળ સૂર્યનું દર્શન કરી શકું માટે મને ઉત્કૃષ્ટ ઔષધ આપો. અહો જળ, મારામાં જે કાંઈ દુષ્ટપણું વાસ કરી રહ્યું હોય, મેં કોઈની સાથે જે શત્રુતા કરી હોય, મેં કોઈનું કાંઈ ભૂંડું ઈચ્છ્યું હોય અથવા મેં કંઈ અસત્ય વર્તન કર્યું હોય તો મારાં તે સર્વ પાપ ધોઈ નાંખો. અહો જળ, આજે હું તમારી સમીપ આવ્યો છું. હે જળનિવાસી અગ્નિદેવ, તું મને પ્રાપ્ત થા અને મને તેજસ્વી બનાવ." આ પ્રમાણે તેમણે પાપક્ષાલન કરવા માટે જળની અને નદીઓની પ્રાર્થના કરેલી, અને તેમની પાસે તેજ, સંતતિ અને આયુષ્યની યાચના કરેલી માલુમ પડે છે. એક ઠેકાણે (મંડળ ૨, સૂક્ત ૧૬)

આઠરે એક કે દોઢ હજાર વર્ષ પહેલાં થયેલી છે. ઋગ્વેદ કાળ ધ્યાનમાં લઈએ તો આ દેવતાઓનો લોપ થયાં આજે આઠ હજાર વર્ષો થયાં જોઈએ હતાં. આ ઉપરથી એમ જણાય છે કે આવાં પગનો ઉપર ભરોસો રાખવામાં વિશેષ અર્થ નથી. ગંગા નદી સંબંધીનો ઉલ્લેખ ઋગ્વેદ જે અત્યંત પ્રાચીન છે તેમાં મળી આવે છે એવું ઉપર કહેવું છે. એક ઠેકાણે એવી ઋચા છે કે

अधि बृबुः पणीनां वर्षिष्ठे मूर्धन्नस्थात् ।
उरुः कक्षो न गाङ्ग्यः ॥ (मं ६, सू० ४५–३१)

અર્થઃ—ગંગાના કિનારા ઉપર જે પ્રમાણે મોટું વિસ્તારનું ઘાસ ઉગ્યું હોય તે પ્રમાણે પણીના કુળમાં આ બબુ ઉચ્ચ પુરુષનું સ્થાન ભોગવે છે. હાલની ગંગાની શાખા યમુનાનો ઉલ્લેખ પણ વેદમાં (પમા મંડળમાં સૂ. ૫–૧૭) છે અને તેના કાંઠા ઉપરના ગૌધન અને ઘોડાઓના પશુનું તેમાં વિવેચન કરેલું છે. આ ઉપરથી સાગર અને ભગીરથ જન્મ્યા પહેલાં ઘણાં વર્ષ અગાઉ ગંગા નદી આ સ્થળે હતી એમ સિદ્ધ થાય છે. તો પછી ભગીરથ તેને આ લોકમાં લઈ આવ્યો તેનો શો અર્થ? એવો પ્રશ્ન સહજ ઉભો થાય છે. વિચારને અંતે એમ જણાય છે કે આ કથામાં પ્રાચીન કાળના પંચાલ સામ્રાજ્યના વિસ્તારનો ઇતિહાસ સમાયેલો છે. કપિલ*

*એ શક પૂર્વે લગભગ ૨૦૦૦–૨૫૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયો. સાંખ્ય સૂત્રના કપિલમુનિ નહોતો, કારણ કે ભગીરથ પછી કેટલાક વર્ષ બાદ થઈ ગયો હોય એવું અનુમાન પરિવર્તન કરે છે. પંચાલ રાજવંશીએ બાંધ્યું એવું પછી ભાગમાં પરંપરામાં કહેલું છે. આ કપિલ તે [illegible] નહિ.

પ્રદેશમાં રહેવાનું. સગરની દીકરીઓમાં જે ભેદક પ્રારંભ થયો તેને ભગીરથના પ્રયત્નને અંતે મૂર્ત સ્વરૂપ મળ્યું અને . પીડાએ તેને પૂર્ણ કર્યું. સાદરી, ઉત્તારી અને ગયા એવા સગરપુત્રોનું નામ ઇતિહાસમાં સમ્મગ્રીવ અને ગિરસ્થાયી થયું છે. તેના શાપમાંથી મુક્ત થવાને માટે તેમના વંશજોએ કરેલો પ્રબલ પ્રયત્ન સફળ થયો માટે જ તેમનો ઉદ્ધાર થયો ને તેઓ સ્વર્ગમાં ગયા એવું પ્રાચીન લેખન છે. એ દૃષ્ટિએ જોતા એનો સાર કેવળ ધાર્મિક ઉત્તર નથી, પરંતુ ઐતિહાસિક ઉત્તર છે એમ કહેવાને હરકત નથી. આવી રીતે સ્પષ્ટ કરવા ઇતિહાસ કહેવાની પ્રાચીન લેખકોની પદ્ધતિ હતી. તેના અનેક દાખલાઓ આપી શકાશે. તે પૈકી એક બે દાખલા અહીં આપીએ છીએ.

કહેવાટ અને વિદેહી

વેદના લોકોએ પૂર્વ તરફ જે પ્રસાદન કરી હતી તેના સંબંધમાં શતપથ બ્રાહ્મણમાં લખેલું છે કે વિદેઘ માથવ અગ્નિવૈશ્વાનરને પોતાના મુખમાં સમાવી દીધો. તેના પુરોહિત ગૌતમ રાહૂગણ ઋષિ પણ તેની સાથે હતા. ત્યાર પછી અગ્નિ એકાએક બહાર નીકળી જઈ જમીન ઉપર પડ્યો, માથવ તેને હાથમાં લઈ શક્યો નહિ. તે વખતે માથવ સરસ્વતી નદી પાસે હતો. અગ્નિ ત્યાંથી સળગતો સળગતો આગળ પૂર્વ તરફ ચાલ્યો. માથવ અને ગૌતમ પણ તેની પાછળ ચાલ્યા. અગ્નિએ, રસ્તામાં, આવેલી સર્વ નદીઓ સૂકવી નાંખી. ઉત્તર તરફથી આવનારી સદાનીરા (ગંડકી) માત્ર અગ્નિએ શોષી નહિ, અગ્નિએ તેના ઉપર અગ્નિપદ. કર્યો ન હોવાથી, બ્રાહ્મણોએ

ત્યારથી તેમની પ્રગતિનો માર્ગ બંધ થયો, અને તેઓ પાછા પાછા હઠ્યા એમ કહેવું જોઈએ. પશ્ચિમના મનુષ્યોમાં મત્ર્ય દેવેન્દ્રનર્ એવું કહેનારા ઉદ્યોગવાદી લોકો પ્રયત્નથી પરમેશ્વર પણ મળે છે એવું બતાવવાને આગળ આવ્યા, પરંતુ અનુભવ અને ઉદ્યોગનો લાભ હિન્દુ સમજે છે નહિ. પોતાનું કુળક્રમ ધ્યેય આગળ રાખીને પોતાનું કર્તવ્યકર્મ કરવાથી નરના નારાયણ થઈ શકે છે એવું કેટલાએક સત્પુરુષોના ચરિત્ર ઉપરથી જણાઈ આવે છે. અરુણાચલમાહાત્મ્ય ઉપરથી પણ આપણને જણાય છે કે મનુષ્ય જ નહિ પરંતુ મગર, કૂર્મ જેવાં ક્ષુદ્ર પ્રાણીઓ અને વરાહ જેવાં પ્રાણીઓ પણ દેવત્વ મેળવી શકે છે તો પછી પશુ, પક્ષી અને બીજાં સર્વ પ્રાણીઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ એવો મનુષ્ય શું નહિ કરી શકે? પુરાણીઓએ ભીતિ કદાચિત તે મનાવ્યો હોય, અનેક જાતની દુર્બળતાને લીધે તે નિરાશ બન્યો હોય, તોપણ તેનું ધ્યેય એ હોવું જ જોઈએ. દિવસના ૨૪ કલાક સાંસારિક વિચારમાં અથવા કીકરમાં ગુમાવનારો અને પોતાની દુર્બળતાને લીધે કંઈક ઘેલો બનેલો મનુષ્ય 'હું આર્યોનો વંશજ છું' એમ કહે તો તે યોગ્ય નથી. હું અમુક જાતિના કુળમાં જન્મ્યો, હું અમુક ગોત્રનો છું, એવી ઉક્તી કરવામાં શો અર્થ છે? દરેક જણે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નાનું અથવા મોટું ધ્યેય પોતાની સામે રાખી તે સાધ્ય કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને માટે કેવી રીતે શ્રમ કરવો એ શીખવું હોય તો ભગીરથના પ્રયત્નનો દાખલો લેવો. ભગીરથ જેવા દૃષ્ટાંત ઉપરથી આ બોધ આપણા બંધુઓ લેશે તો સમાજનાં સ્ત્રીપુરુષોની દુર્બળતા નષ્ટ થઈને આપણો હિન્દુ સમાજ અલ્પ કાળમાં સૌથી ઉચ્ચ પાયરીએ ચઢશે એમાં સંશય નથી.

બડી ગંગામાં બોળી ધારીએ તોપણ તે કડવી જ રહેશે. તે જ પ્રમાણે જેનું અંતઃકરણ કાળું છે, જેના શરીરમાં કોઢીના જેવા સાથે ઉન્માદ અને અનાચારની કલ્પનાઓ પણ ફરે છે અને જેના હાથે ખૂન ઘણાં થયેલાં છે. એવા માણસને એક વખત નહિ પણ સો વખત મહા પવિત્ર માનેલા જળમાં બોળીને બહાર કાઢીએ તોપણ તે જેવો ને તેવો જ રહેશે. કેટલાક મનુષ્ય જન્મતાની સાથે જ પોતે પાપી છે એવું સમજે છે. આ કલ્પના સારી છે કે ખરાબ એ સ્વતંત્ર વાદગ્રસ્ત પ્રશ્ન છે. ઈશ્વરની આજ્ઞાનો ભંગ કરવા માટે મૂળ પુરુષ આદમના પુત્રો (સર્વ મનુષ્યપ્રાણી) જન્મથી જ પાપી હોય છે અને ઇશુનો જન્મ ભક્તોનાં પાપનો નાશ કરવા માટે પૃથ્વી ઉપર થયો, એવું ખ્રિસ્તી લોક માને છે. હિન્દુઓ તો पापोहम् पापकर्माहम् पापात्मा पापसंभवः । (હું પાપી, પાપાચરણી, પાપપૂર્ણ અને પાપને લીધે જ જન્મ પામેલો છું) એવું માને છે. આ કલ્પના કરતાં 'હું પુણ્યને લીધે મનુષ્યજન્મ પામ્યો અને પુણ્યસંચયના યોગથી જન્મનું સાર્થક કરીશ' એવું જો દરેક મનુષ્ય કહેતો હોય અને માનતો હોય તો કેટલું સારું થાય ! જે પ્રમાણે ખ્રિસ્તે પોતાના અનુયાયીઓને એક મનથી અને પૂર્ણ વિશ્વાસથી પોતાને આવી મળવાનો ઉપદેશ કર્યો, તે જ પ્રમાણે શ્રીકૃષ્ણે પણ અર્જુનને કહેલું છે કેઃ-

सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकम् शरणं व्रज ।
अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥

“અનેક પ્રકારની ધર્મ સંબંધીની કલ્પના છોડી દઈને મારે જ શરણે આવીને રહે; સઘળા પાપથી તને હું છોડાવીશ, તું શોક ન કર.” આ ઉપદેશ કર્યાં અને ગંગાસ્નાનથી પાપ

વિવાહપદ્ધતિ પણ હતી. ઉપરાંત 'અગ્નિ'-પદ્ધતિથી તેમનામાં લગ્નવિધિ કરતા. ગાન્ધારી અને ધૃતરાષ્ટ્રનો વિવાહ બ્રાહ્મપદ્ધતિથી થયો હતો. સાવિત્રીનો વિવાહ પણ એ જ રીતે થયો હતો. તે વખતે સ્વયંવરની પદ્ધતિ પ્રચારમાં હતી. કન્યા પરણવાયોગ્ય થતી ત્યારે તેને યોગ્ય પતિ શોધી કાઢવાનું કામ તેનાં માતપિતા કરતા અથવા કન્યાને પણ યોગ્ય પતિ પસંદ કરવા માટે કહેવામાં આવતું; પરન્તુ આવી રીતે કન્યાએ પસંદ કરેલા પતિ [illegible] પોતાના પિતાની સંમતિ [illegible] સાવિત્રીએ પોતાનો પતિ પસંદ કર્યો અને તે ઘેર પાછી આવી ત્યારે તેના બાપે કહ્યું:

> शाश्वित पुत्री यस्य न निवेदयसे मम ।
> विस्तरात् प्रवक्ष्यामि वरस्य त्वं यथागतम् ॥

—વન० ૨૯.૬-૧૧.

[illegible] કરે છે તેને માને કહે. હું તેને [illegible] સાથે પરણાવીશ. પ્રાચીન કાળમાં [illegible] કન્યાની છૂટ હોવાથી [illegible] કોઈ [illegible] છોકરીઓની પસંદગી [illegible] (સૂત્ર ૨૭, અ. ૧૫) [illegible] છોકરીઓ પોતાનું મન [illegible] પસંદ કરવા થાય છે [illegible] હોય છે તે [illegible] વિધિપૂર્વક માટે [illegible] વિવાહપદ્ધતિ [illegible] હોય તો [illegible]

પેટાને જો નિત્ય હોય છે તેને જ વધે છે. જો નિમિત્ત હવે
ખરી વસ્તુએમ ધર્મ એમનું હોય એવી વિરુદ્ધહેતુ
કલ્પને ઉપપત્તિને વડે આગમન આવતી જ અને જ
સંબંધી ભ્રાન્તિથી સાથે હેતુને સમર્થ કર; તેના વિરુદ્ધ
કે ઉદાહરણ અને ઉક્તિ તેનો એમ સિદ્ધ કર છે
૧૦–૨૫) વિરુદ્ધ સંબંધની પ્રાર્થના છે તે વાણી તે કાર્ય
કરવું તેવી રીતે ધારણ કરવા તે બતાવે આવે છે. સાધુ
પ્રતિજ્ઞા વસ્તુ ઉપયોગ તેની પ્રતિજ્ઞા આવે આવે
પ્રેરિત છે છે; પણ તેનો અર્થ પ્રેરિત વિરુદ્ધ પંચ કેને
ઉદાહરણ અવસ્થા સમજાવો નહીં આ વિધિ પ્રતિજ્ઞા છે.
નહીં વગેરે હેતુઓ આગમોનો અર્થ નીચે આપેલ હોય—

૨૨. ૮ વિધાનનું અંગીકાર છે અને તેમનું તે
પ્રથમ કરીને છોડે પૂર્વ ઉપર પરિણામ આ કલ્પ પ્રત્યે
તેને તે વૃત્તિ સાથે સંબંધ કર.

૨૩. વિરુદ્ધહેતુ કલ્પનાથી દોષ થાય જો આવી અવસ્થા
સિદ્ધ કરવા છે તે સર્વ ઉત્તમ અને નિર્ણય કરો. ૮ ટેવ,
વૃત્તિ અને વર્ણનું પૂર્વ એમ કરો.

૨૮. ૮ કલ્પ, તે ઉદાહરણ હો ([illegible])
પડે વી નવ કરી હતી તે પાક હવે ખુલ્લા કરીને છોડે
તે પ્રતિજ્ઞા સંબંધમાં સમજે જો વધ હેતુ અને આખું
નિરાકરણ છે એવ કરવા તે છોડે હોય.

૨૯ આ વિરુદ્ધતાથી કલ્પને પ્રતિજ્ઞા કરવું તેને ઉત્તર
૩૦. ૮ વર્ણિત કરીને છોડે ૮ ૬૬, તે આગમન અને
વસ્તુથી કલ્પ કરો.

ખરુ. (પ્રયત્ન કરે છે) સર્વ દેવ અમારા હૃદયનું એકીક-
કરો. (અર્થાત્ અમે સર્વ કાર્યમાં એકચિત્તથી વર્તીએ એવું કરો)
આજ્ઞાસ આપણામાં

દીંગડાદીંગડીના વિવાહ

ઢીં જીવનવ્યવહાર રીતે થાય છે તેનો વિચાર કરીએ
આપણે આપણી ફરજ બરાબર જાણતા નથી અને ઈશ્વરની
આજ્ઞાનો ભંગ કરીએ છીએ એ સ્પષ્ટ માલૂમ પડે છે. ધર્મ
બજાવવાનું તે એક માત્ર છે. કિંતુ કદાચ મુખાંતરેથી
વિવાહોને લીધે આપણી કોમના બાળકીઓના જે હાલ થાય છે
તે માટે સર્વ દેવ આપણા સમાજ દ્વેષ ચાલ્યો ગયો
નથી. તે ધાર્મિક અને પવિત્ર સંસ્કાર છે. તેમાં દૈવી
લેખ છે. એ બાળકીઓના ... નથી. પણ ધર્મ,
અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધ્ય
કરવાના ઉદ્દેશથી પરમદયાળુ અને સમાજને ... સાથે
રાખીને એકબીજા સાથે પ્રેમથી બંધાયેલી બે આત્માઓ
વ્યક્તિનો (પુરુષ અને પ્રકૃતિનો.) શુદ્ધ સંકલ્પ બનાવનારો
મંગલવિધિ છે. તે સર્વ રીતે મંગલદાયક થાય એ જોવાની
જવાબદારી સમાજના જ આગેવાનો ઉપર છે. હાલમાં જે
સામાજિક અવનતિ આપણે જોઈએ છીએ તે વિવાહની
બાબતમાં ઈશ્વરની આજ્ઞાઓ તોડવાની ક્રિયા નથી છે એવું
કહીએ તો તે અજાણ્યું નથી. આપણા સમાજનું નિરીક્ષણ કરીને

શ્રી સ્વામી રામતીર્થ

હિન્દુસ્તાનમાં એક વ્યાખ્યાન વખતે એવું કહેલું કે
લગ્નસંબંધ એ અત્યંત પવિત્ર સંબંધ છે; પરંતુ આપણે તેને

[illegible] છે ? તે [illegible] [illegible] [illegible] છે અને [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તેને તે આ [illegible] [illegible]
[illegible] છે. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
તેનો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નથી, અને [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] જે [illegible] [illegible] છે તે જ [illegible] [illegible]
તેને [illegible] [illegible] એ [illegible] [illegible] છે, એવું તેઓ [illegible] [illegible]
કરે છે. આ [illegible] [illegible] તો [illegible] પોતાના [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] ? [illegible] [illegible] [illegible] ! તે જ [illegible]
એવું [illegible] [illegible] એ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
એક [illegible] છે. [illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] આ. [illegible] [illegible] [illegible] છે એટલું જ [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible]
[illegible] આવી તે [illegible] તેમાં [illegible] [illegible] તે
[illegible] [illegible] તેથી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] આ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] તો [illegible] [illegible] છે.
છે. એથી જ [illegible] એક [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] આવે છે.

[illegible] એવી કહે છે ? [illegible] નચિકેતનાં
[illegible] પોતાના પુત્રને અમને ત્યાં મોકલ્યો. અમની મુલાકાત
[illegible] સુધી તે [illegible] [illegible] અમને [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] તે માટે અમને [illegible] થયું અને તેણે તેને [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] નચિકેતને [illegible] પર આવ્યો કે ?

આનંદદાયક વસ્તુની પ્રાપ્તિ થવાથી આનંદ માને છે. માટે હે નચિકેતસ, મને લાગે છે કે તારે માટે બ્રહ્મજ્ઞાનનાં દ્વાર ખુલ્લાં થયેલાં છે.

આ તરુણ પુરુષને જેવી રીતે બ્રહ્મજ્ઞાનપ્રાપ્તિ એ જ અંતિમ ધ્યેય છે એમ લાગતું હતું, તેવી જ રીતે સ્ત્રીઓને પતિ તે જ સાક્ષાત્ દૈવત એમ લાગતું હતું. તેના સમાગમમાં જ પોતાનું સર્વ આયુષ્ય જાય એટલા માટે મૃત્યુ સાથે લડવાને પણ તેઓ તૈયાર થતી હતી એવું દેખાય છે. નચિકેતસે બ્રહ્મજ્ઞાનને આ લોકના સર્વ સુખોપભોગ કરતાં શ્રેષ્ઠ માન્યું. સાવિત્રીએ પતિ વગરનું જીવન નકામું સમજીને પોતાના પતિનો બચાવ કરવા માટે આપણો પ્રયાસ કર્યો અને આખરે પોતાના જીવની દરકાર ન કરતાં પતિની સાથે જવાને યમ પાછળ ગઈ.

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥३-१५॥

શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ, ગંધ અને આદિ અંત રહિત, નિત્ય, શ્રેષ્ઠ અને શાશ્વત એવું બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી જન્મ-મરણમાંથી છુટકારો થાય છે, એવું યમે નચિકેતસને કહ્યું. આ ઉપરથી યમ એ કેવળ પ્રાણહરણ કરનારો અને પુણ્યપુરુષોને [illegible] એવો ભયાનક કાળ પુરુષ નથી, પણ બ્રહ્મજ્ઞાની અને સત્યનું દર્શન કરાવનાર દેવ છે, એવું કઠોપનિષદ્ બતાવતા હોય એમ સિદ્ધ થાય છે; માટે જ તેણે સાવિત્રીને તેનો પતિ પાછો આપીને તેની ઇચ્છા પૂર્ણ કરી. (આ સંબંધની માહિતી મહાભારતના મથાળા નીચે જોવી.) સ્વયંવરની રૂઢી અમલમાં આવી તે પહેલાં, એટલે કે રામાયણ

નો પ્રાચીન કાળમા આપણો સમાજ પણી ઉન્નત અવસ્થાએ પહોંચ્યો હતો એવું સિદ્ધ થાય છે. જે સદ્ગુણોનો નાશ થવાને લીધે આપણી અવનતિ થઇ છે તે સદ્ગુણો સમાજમા પધારવા એ જ ખરો પ્રગતિનો માર્ગ છે, એવું આપણા લોકો સમજશે તો જ આપણું હિત થશે, અને હાલ જે અધોગતિ સમાજમા નજરે પડે છે તે દૂર થશે જે. શુદ્ધ પૂનમને દિવસે વડદાની પૂજા કરવા ના એકત્ર થનારી સ્ત્રીઓએ પૂજનને માટે નીકળતા પહેલા ના ના નમા પતિના સુખ માટે આપણે કેટલી સંભાળ લીધી, તેની આજ્ઞાઓ ન તોડી તેના દુઃખમા ભાગ લેવા આપણે કેટલા પ્રયત્ન કર્યા, એનો પૂર્ણ વિચાર કરવો અને એ બાબતોમા આપણું વર્તન બરાબર ન જણાય તો, સતી સાવિત્રીના પશ્ચાત્તાપપૂર્વક ક્ષમા માગવી, નવા વરસમા સદ્ગુણી થવાનો નિશ્ચય કરવો. દરરોજ પતિ સાથે અનનુ વર્તન રાખીને, તે દિવસે માત્ર વડદાની નીચે એમીને પતિનુ આયુષ્ય અને તંદુરસ્તી વધે તે માટે સાવિત્રીની પૂજા કરવી એનો કંઇ જ અર્થ નથી. સંકલ્પ પ્રમાણે આચરણ રાખવાથી જ વ્રતની પૂર્ણતા થાય છે. ગંધ, પુષ્પ, ફળ વગેરે તો બહારની વિધિ છે. તેમા મચી રહીને અંદરનું ખરું કર્તવ્ય ચૂકવામાં સાર નથી. તે જ પ્રમાણે જે સ્ત્રીઓ પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવતી નથી તે ગૃહલક્ષ્મીપદને માટે લાયક નથી. અશ્વપતિનું પ્રેમાળપણું અને સત્યવાનના ગુણો પોતાનામાં આવે એ માટે પુરુષોએ કાળજી રાખવી જોઇએ અને પોતાનું ઘર સદા આનંદથી પરિપૂર્ણ રહે એમ કરવું જોઇએ. ગરીબાઇમાં તેમજ શ્રીમંતાઇમા સત્ય માર્ગે ચાલીને પોતાના કુટુંબનાં માણસો સાથે માયાળુપણે ચાલવું એ કુટુંબનાં મુખ્ય

બિન્દુ છે અને તેને સૂર્ય નહીં માનવામાં આવે છે. આ સૂર્યરૂપે વિષ્ણુની અનેક પ્રકારે સ્તુતિ કરેલી જણાય છે. તેમાંથી કેટલાએક ઉતારા અહીં આપીએ છીએ.

“આ વિશ્વનો અધિપતિ પરમેશ્વર, પ્રભુ અને ઉદાર છે, તેમણે તેજે પણ જ પ્રકટ કર્યું. વળી પૃથ્વીનું આકાશનું રૂપું; આનો ઉદય મનુષ્ય ઉપર છે અને વિશ્વરૂપ ધારણ કરે તેવા દેવો આ પ્રમાણમાં અને વિશેષ સ્તુતિ કરીએ છીએ. (ઋ. ૧.૨-૧૫૪) આકાશમાં પ્રદેશ અને સર્વ દેવતાઓ. વિષ્ણુના આ ત્રણ બે પગલાં જોઈને જ મનુષ્ય આનંદથી રસ લે છે; તેના ત્રીજા પગલા ઉપર જવાની તો કોઈનામાં તાકાત નથી. પક્ષિઓની મહા સમર્થ બુદ્ધિ અને શક્તિઓની પાસ ઉડવાનું પણ આ પગલાંથી ઉડતી નથી. ત્યારે પ્રકાશ ત્યાંથી ... વિષ્ણુ વિક્રાન્તો તે એમાંનાં ત્રણ પગલાંથી અમર પદને પ્રાપ્ત કરેલ છે. એ સર્વને એટલે બધે આનંદ આપતા જાતિઓથી શ્રેષ્ઠ આપી શકાય છે. તમને પરંતુ આધારરૂપ નથી એવા આ. વિષ્ણુ દાનથી અહીંને ઉન્નત કરે છે.”

ઉપલા ઉતારામાં જે વિચારો જણાવેલા છે તેના જ આધારથી પુરાણમાં અનેક કથાઓ રચવામાં આવી છે તેમ કહેવું નથી. વિષ્ણુના ત્રણ પગલાં એટલે સૂર્યનો ઉદય, મધ્ય અને અસ્ત. એ ઉપરથી વામન અવતારની કથા અસ્તિત્વમાં આવી, એમ કેટલાએક પ્રતિપાદન કરે છે. વિષ્ણુ ત્રીજું પગલું કે જેની પ્રાપ્તિ કોઈને પણ થતી નથી તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ એ જ આનું ચિહ્ન જણાય છે. જેમાં નીચે પ્રમાણે

વિષ્ણુલોકનું વર્ણન

કરેલું મળે છે. “જ્યાં દેવતાઓ બહુ આનંદમાં તલ્લીન રહે છે

છે તે વિષ્ણુનો પ્રિય લોક મને પણ પ્રાપ્ત થશે. અમૃતનો અક્ષય ઝરો વિષ્ણુલોકમાં છે. એવો ઉત્તમ લોક તમને પ્રાપ્ત થાય એવી જ અમારા અંતઃકરણની અભિલાષા છે. અતિશય ચપળ અને શૃંગયુક્ત એવી અનેક દિવ્ય ધેનુઓ ત્યાં હોય છે. જુઓ, તે સર્વવ્યાપક વીરના આ અત્યંત શ્રેષ્ઠ સ્થાનમાંથી આપણા ઉપર ભરપૂર પ્રકાશ પડે છે." (ઋગ્વેદ મ. ૧-સૂ. ૧૫૪થી ૧૫૬) વિષ્ણુનો પ્રિય લોક એ જ પુરાણકાળમાં વૈકુંઠના નામથી ઓળખાયો. જે પ્રમાણે વૈકુંઠનો પરમાનંદ અવર્ણનીય હોવાનું સાધુસંતોએ વર્ણવ્યું છે તે જ પ્રમાણે વેદકાલિન ઋષિઓ પણ તે અવર્ણનીય હોવાનું લખે છે. ભક્તને મોટે નાના થનારા અને ઉચ્ચનીચપણું ન માનનારા વિષ્ણુ સર્વને પ્રિય હોય તેમાં શું આશ્ચર્ય ? ભાગવત, વિષ્ણુપુરાણ અને બીજા વૈષ્ણવ ગ્રંથોમાં વિષ્ણુની સ્તુતિ જે શબ્દોમાં કરી છે તે જ શબ્દોમાં વેદકાળમાં પણ કરવામાં આવી હતી એ નીચેના ઉતારા ઉપરથી જણાઈ આવશે

"[illegible] તો છે જ [illegible] નથી [illegible] ઘટ્યો. તે ત્રિવિક્રમ [illegible] છે [illegible] વિષ્ણુના અવતારના સ્તુતિ કરે છે [illegible] ઐશ્વર્ય ભોગવવાનો [illegible] જરૂર આવે છે જ. હે સંતો, સકલ ધર્મવ્યવસ્થાનું અધિકારપણું સ્વાભાવિક રીતે વિષ્ણુ જ છે. માટે તમે તમારી શક્તિ પ્રમાણે તેના અવતારનું સ્તવન કરી તેને પ્રસન્ન કરો. તેના જે જે ચરિત્રોની વર્ણન કરે. હે વિષ્ણુ, તારા ઉમને મહિની દેવ તેનું જેવા પરમપદની રૂપનો અનુભવ અમે કરાવી શકીએ છીએ."
(ઋગ્વેદ મ. ૧ ૧૫૬)

[illegible]

અવતારોનું રહસ્ય

[illegible]

[illegible]

વાસુદેવ પૂજ્ય દેવ હોવાને લીધે જ ગૃહ્યવિધિમાં તેનો નામોચ્ચાર કરવાનો રિવાજ પડ્યો અને શ્રાદ્ધની પૂર્ણતા વિષ્ણુસ્વરૂપી જનાર્દનો વાસુદેવઃ પ્રીયતામ્ પ્રીતો ભવતુ એ શબ્દથી થવા લાગી એ જુદું છે. શ્રીકૃષ્ણે ગીતોપદેશ કર્યો તે વખતે વાસુદેવ, નારાયણ અને વિષ્ણુ એ એક જ છે એવી માન્યતા નહોતી એમ દેખાય છે; કારણ કે કૃષ્ણે અર્જુનને વિશ્વરૂપ દર્શન આપ્યું તે વખતે આદિત્યાનામહમ્ વિષ્ણુઃ એટલે આદિત્યોમાંનો હું વિષ્ણુ* છું એમ કહ્યું. અર્થાત્ તે વખતે સૂર્યને રૂપે વિષ્ણુને માનવામાં આવતા હતા.

ક્રમે કરીને કૃષ્ણનું મહત્ત્વ વધવાથી કૃષ્ણ એ જ ભગવાન, એ જ વાસુદેવ અને એ જ વિષ્ણુ છે એમ માનવામાં આવ્યું. વિષ્ણુ સર્વની પહેલા અંતમાં જઈ પહોંચ્યા માટે જ તે શ્રેષ્ઠ છે એવું તૈત્તરીય આરણ્યકમાં કહેલું છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાંના વામનાવતારની કથા ઉપરથી એ વિશ્વવ્યાપી હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. આત્મા માર્ગક્રમણ કરતા આખરે વિષ્ણુનું પરમપદ પામે છે એમ કહેલું છે. મૈત્રી ઉપનિષદમાં અન્ન વિષ્ણુ તરીકે મશહૂર છે, અને જગતની તે પોષણ કરનારી વસ્તુ હોવાથી તેની સ્તુતિ કરેલી છે. આ પ્રમાણે વિષ્ણુનું મહત્ત્વ ધીમેધીમે વધતું ગયું. ગૃહ્યસંસ્કારોમાં પણ વિષ્ણુને મહત્ત્વ મળ્યું. આપસ્તંબ, હિરણ્યકેશિ વગેરે સૂત્રકારોએ ગૃહ્યવિધિમાં તેમને અગ્ર સ્થાન આપ્યું છે. વધૂવરને ઉદ્દેશીને 'સપ્તપદીની વિધિમાં વિષ્ણુ તમને માર્ગ બતાવે અને તમારી

*વર્ષના બાર મહિનાને બાર આદિત્ય અથવા સૂર્ય હોવાનું વૈદિક કાળમાં માનવામાં આવતું, અને મધુમાસના જે આદિત્ય તે જ શ્રેષ્ઠ સમજીને તેને વિષ્ણુ કહેતા.

હતો કે ગ્રીક જેવા પરદેશીઓએ પણ એ ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો, એની સાક્ષી ઇતિહાસ આપે છે. ભાગવત ધર્મના જેવો ભક્તિ-પ્રાધાન્ય સાર્વલૌકિક અથવા વિશ્વધર્મ પરદેશીઓને પસંદ પડે એમાં આશ્ચર્ય નથી. ઇશ્વરમાં નિઃસીમ પ્રેમ, તેનું નામ-કીર્તન, તેના ગુણનું મનન, ચિંતન અને નિદિધ્યાસન તથા તેની નિષ્કામ સેવા, એના જેવા સહેલા અને આનંદદાયક સંસાર-તાપને બુઝાવનારા ભક્તિના પ્રકાર સર્વમાન્ય થયા તેમાં નવાઈ નથી. ભાગવત ધર્મનો સ્વીકાર કરવામાં જાત, ધર્મ, લિંગ અથવા બીજો કોઇ પણ ભેદભાવ આડે આવતો નથી અને તેના પ્રવર્તક જેમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને દ્વિજ થઇ ગયા તે જ પ્રમાણે સામાજિક વર્ણવ્યવસ્થામાં નીચ મનાયેલા શૂદ્ર, અતિશૂદ્ર, ઢેડ, ચમાર અને મ્લેચ્છ પણ થાય છે.

આમ આ ભાગવતધર્મ વિદ્વાન અને અવિદ્વાન, શ્રીમંત અને ગરીબ, ઉચ્ચ અને નીચ, પ્રાગતિક અને પુરાણમતવાદી એ સર્વને માન્ય થયો અને તેથી તેની ધ્વજા આજ સુધી આખા દેશમાં ફરકી રહી છે; તથા તે દીર્ઘકાળ સુધી ફરકતી રહેશે એમાં પણ સંશય નથી. હાલના વખતમાં વૈષ્ણવ, શૈવ, સૌર, ગાણપત્ય, સમાજિસ્ટ, થીઓસોફિસ્ટ અને બીજા અનેક ધર્મપંથના અનુયાયીઓ વધતા ઓછા પ્રમાણમાં ભાગવત ધર્મના અનુયાયી છે એમ કહેવું જોઇએ. આ ભાગવત ધર્મનું પૌરાણિક કાળમાં

વૈષ્ણવ ધર્મ

નામ પડ્યું અને તેના અનેક પ્રવર્તક થયા. તેમણે પોતાના સદ્વર્તનના અને ભક્તિના જોરથી આ ધર્મનું મહત્ત્વ વધાર્યું.

ઉપરથી રાહી એ અપભ્રંશ થયો, પણ રાહીને કોઇ વિશેષ માનતું નથી. ગોકુળમાં થતા કૃષ્ણના ખેલ (ગોપાળકાલા વગેરે) વિઠોબાના ઉત્સવ વખતે કરવામાં આવે છે. પરંતુ મથુરા, વૃંદાવનના ઉત્સવની માફક આ કાલાનો ઉત્સવ મહત્ત્વનો નથી. જે પ્રમાણે રામાનંદે વૈષ્ણવમતનો અથવા ભાગવત ધર્મનો પ્રચાર નીચ ગણાયેલી જાતોમાં કર્યો, તે જ પ્રમાણે તુકારામ, નામદેવ વગેરે ચતુર્થ વર્ણોના સાધુઓને લીધે નીચ માનેલા લોકોનાં અંતઃકરણ ઉપર ધર્મની છાપ પડી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજના વખતથી એટલે ઇ. સ. ૧૨૯૦ની પહેલાંથી આષાઢી અગીયારસને દિવસે પંઢરપુરમા શ્રી વિઠોબા રખુમાઇના દર્શને જવાનો સંપ્રદાય અસ્તિત્વમા આવ્યો. એ

વારકરી સંપ્રદાય

ના નામથી મહારાષ્ટ્રમા શુમારે ૭૦૦ વર્ષથી ચાલુ છે. ધ્વજા નિશાન હાથમા લઇને ભક્તિથી રસબસ થયેલાં અંતઃકરણથી દેહભાન ભૂલી જઇને નાચતા નાચતા જનારા વૈષ્ણવ વીરો સર્વત્ર અને સર્વ જાતોની અંદર જોવામા આવે છે. શુમારે ૮૦ વર્ષથી હૈબતરાવે જ્ઞાનોબાની પાલખી પંઢરપુરમા લઇ જવાનો રિવાજ પાડયો. હૈબતરાવ જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનો પરમ ભક્ત હતો. તે સતારા પાસે આરફળ ગામમાં રહેતો હતો. વિરક્ત થયા પછી તે આળંદી જઇને રહ્યો. જ્ઞાનોબાની પાદુકાઓ પાલખીમાં મુકીને પંઢરપુરમા ધામધુમથી લઇ જવાનો જે રિવાજ તેના વખતથી પડયો તે હજી સુધી ચાલુ છે. હાલ પંઢરપુરમા દરસાલ મુખ્ય આઠ પાલખીઓ જાય છે. ૧ આળંદીથી શ્રી જ્ઞાનેશ્વરની ૨ દેહૂથી તુકારામ બુવાની ૩ પૈઠણથી એકનાથ મહારાજની, ૪ ત્ર્યંબકજીથી નિવૃત્તિનાથની, ૫

આદર્શમંત્રી સુધારે છીએ. જે કર્મના યોગથી મનને શાંતિ મળતી નથી, જેના યોગથી સચ્ચિદાનંદ સ્વરૂપની ઓળખાણ થતી નથી એવાં કર્મો કરવાથી શો ફાયદો છે ? અનેક વ્રતકર્મ કરવાથી પણ જીવ અને શિવની મુલાકાત થતી નથી તો પછી તે કરવામાં શી મતલબ ? માટે દરેક હિંદુએ સ્વસ્થ રહીને સદાચરણ, આત્મસંયમ અને સ્વાર્થત્યાગથી પરમ ન્યાયી પરમેશ્વરની કૃપા સંપાદન કરવી. બીજા કોઈ પણ ઉપાયથી આપણી ધાર્મિક અથવા નૈતિક ઉન્નતિ થશે નહિ. માણસ તરીકે આપણા ઉપર જે જવાબદારી છે તે સમજીને તે પાર પાડતી વખતે આપણું મુખ્ય ધ્યેય ભૂલી જવું ન જોઈએ. ઈશ્વરનું ચિંતન આપણું મુખ્ય કર્તવ્ય છે એવા પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિનો ખરો ઉપાય શો છે તે બરાબર સમજી લઈ તેને અનુસરવાનો નિશ્ચય કરવો. એને જ સનાતનપણું કહે છે. આ મત નામ પૂરતું જ નહિ. પરંતુ કાયમનું પાળવું જોઈએ. ટકા મન અને મસ્તક છોડવાથી અથવા ચાર મંદિરો દરીદ્ર પૈસે દેવાથી પરમેશ્વરની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. તુકારામ, રામકૃષ્ણ પરમહંસ વગેરે જે સાધુઓ થઈ ગયા તેમણે મન, મસ્તક પર ચોટલી ધર્મની કિંમત આપી નથી. શ્રી સ્વામી રામતીર્થે કહ્યા પ્રમાણે ' હે, ધાર્મિક હિંદુઓ આપણું મહત્વ ઓળખીને મોહ અને દુર્ગુણનો ત્યાગ કરો, તેમને વશ કરો. અંધ શ્રદ્ધા રાખનારાઓને ગતિ નથી, માટે ઉચ્ચાસક્તિથી સત્સાગરમાં પ્રવેશ કરો. '

ન કરવા દેવાની તેનામાં શક્તિ છે, એવી માન્યતા હોવાથી તેનું નામ 'વિષહરા' પડ્યું છે. મનસા દેવીનો મોટો ઉત્સવ થાય છે, તે વખતે એક બે દિવસ અગાઉથી દૂધની ખીર બનાવીને એકાદ ઝાડ નીચે વાસણમાં મૂકવાનો રિવાજ છે. આ પ્રમાણે કરવાથી સર્પ કરડતો નથી એવી બંગાળા નરની માન્યતા છે. તેની જાત્રાને વખતે મદારી લોકોને ભક્તાળુઓ તરફથી ઘણો પૈસો મળે છે. મદારી (ગારૂડી) મંત્રસામર્થ્યથી સર્પને તેના દરમાંથી બહાર બોલાવે છે અને તેને તેટલું હાનિકર વિષ હોય તોપણ દેવીની કૃપાથી તેને કંઈ ઈજા થતી નથી એમ સર્વ લોકો માને છે. આ તહેવાર માટે

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

એવી છે કે પંચમીને દિવસે સવારે જીવતા નાગની અથવા તેની માટીની પ્રતિમાની પૂજા કરવી. ઘરના બારણાની બંને બાજુએ સુખડથી અથવા ચાકથી સર્પની આકૃતિ કાઢીને તેની પૂજા કરવામાં આવે તોપણ ચાલે. નૈવેદ્યને માટે દહીં, દૂધ, ઘી અને ધાણી અર્પણ કરવી. આ દિવસ જો આ રીતે પાળવામાં આવે તો આખા વર્ષમાં સર્પ તરફથી ભય પહોંચે નહિ.

अनन्तं वासुकिं शेषं पद्मनाभं च कम्बलम् ।
शंखपालं धृतराष्ट्रं च तक्षकं कालियं तथा ।

વગેરે નાગોનાં નામોનો પાઠ કરવામાં આવે અને નાગની તરફ ભક્તિની આરાધના કરવામાં આવે તો વિષની અસર થાય નહિ અને સર્વત્ર જય મળે એવું કહેલું છે.

ગુજરાતમાં નાગપંચમી કેટલેક ઠેકાણે શુદ પાંચમ અને કેટલેક વદ પક્ષમાં થાય છે. આ દિવસને તહેવાર કરીને માનવાના

પૈસા બ્રાહ્મણોને આપીને બાકીના પૈસામાંથી તેઓ મીઠું અને મિઠાઇ ખરીદે છે. પછી ગામડામાના સર્વ લોક તે ખાય છે. ગઢ્વાલ પ્રાન્તમાં છાણ અથવા માટીથી જમીન લીંપીને તે ઉપર સુખડ અથવા હળદરની ભુકીથી સર્પની પંચ, સાત અથવા નવ આકૃતિઓ કાઢે છે, ચણામમરા શેકીને તેને ધરે છે અને ધૂપદીપથી તેની આરતિ કરે છે. આમ દિવસમાં બે વખત પૂજા કરવામાં આવે છે અને રાત્રે નાગની કથા કહેવામાં આવે છે. નાગપૂજા ક્યારે અને શા કારણથી પ્રચારમાં આવી એ કહેવાય એમ નથી, તોપણ પુરાતન કાળમા આર્ય લોકોમાં નાગપૂજા ચાલુ હતી તે બાબતનો પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઉલ્લેખ મળે છે. આસરે બે અઢી હજાર વર્ષ પહેલા

નાગની પ્રીત્યર્થ પાકયજ્ઞ

કરવામા આવતો હતો ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષને જે ધાર્મિક ગૃહ-કૃત્યો કરવા પડતા તેનું ગૃહ્યવિધિ એવું નામ હતું. આ વિધિનો ઉલ્લેખ ગૌતમ નામના મંત્રકારે 'ગૃહ્યસૂત્ર'મા કરેલો છે. ઓગણીસ ગૃહ્યવિધિ, સાત પાકયજ્ઞ, સાત હવિર્યજ્ઞ અને સાત સોમયજ્ઞ, એ પ્રમાણે ૪૦ ગૃહ્યવિધિ દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીને કરવા પડતા હતા. તે પૈકી શ્રાવણી નામનો પાકયજ્ઞ શ્રાવણ મહિનાની પૂનમને દિવસે નાગની પ્રીત્યર્થ કરવામા આવતો હતો. સર્પથી કુટુંબના માણસોને હાનિ પહોંચે નહિ એટલા જ આ યજ્ઞનો હેતુ હતો. તે વખતે મંત્ર ભણવામા આવતા. હાલમા શ્રાવણ મહિનામા નાગ પ્રીત્યર્થ યજ્ઞ કરવામાં આવતો નથી અને શ્રાવણી એ ઉપકર્મવિધિ થઇ ગયો છે. પૂનમને દિવસે કરવામા આવતો પાકયજ્ઞ જતો રહી તેને બદલે પાંચમને દિવસે નાગને દૂધ અને ધાણી અર્પણ કરવાની રૂઢિ પ્રચારમા આવી છે ગુગ

૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આલ્બિરૂની નામનો પ્રવાસી હિન્દુસ્તાનમાં આવેલો હતો. તેણે પોતાના પ્રવાસવર્ણનમાં લખ્યું છે કે આસો મહિનાની પૂનમને દિવસે દરેક ઘરમાં સ.સિંધાકરન કરવામાં આવતું હતું. તેમાં નવરાત્રિનો અથવા ઉપાકર્મ-ક્રિયાનો ઉલ્લેખ નથી. તે ઉપરથી તે વખતે એ બંને ધર્મ-ક્રિયા રૂઢ નહોતા થયા એમ લાગે છે. તે વખતના કેટલાક તહેવારો આજે રહ્યા નથી, તેમજ તે વખતે ચાલુ નહોતા એવા અનેક તહેવારો હવે ધર્મને નામે રૂઢ થયા છે. ઉત્તર તરફના દેશમાં આસોની પૂનમને કોજી પૂનમ કહે છે અને તે દિવસે સર્વત્ર દેવનું ધ્યાન તે માટે જાગીને ગાળી નામનો દોરો બાંધીને હાથે બાંધે છે. (આનું એ નવીન નામ છે એ કેવળ અનુમાન છે.) અલ્બેરૂની એ પાઠનું રૂપાંતર છે એમ કહેવામાં હરકત નથી. ધર્મચિંતા

મનુષ્ય અને ધર્મ

નો ઇતિહાસ તપાસવા બેસીએ તો જણાશે કે સર્વને માટે જ મનુષ્ય બન્યું છે. કિંતુ ધર્મમાં તો તેને સ્થાન નથી હોતા આપવામાં આવી છે. બધા પુસ્તક આદમને પરમેશ્વરની આજ્ઞા ઉલ્લંઘન કરવા લલચાવનાર તે જ હતો એમ કહેવું છે. પરમેશ્વરે આદમ અને હવાને નિર્દોષ પેદા કર્યું અને તેમને નાનકડાં ગામ વિશાળ બાગમાં રાખ્યા ત્યાંથી પહેલાની જ છે; પરંતુ સત-યુગમાં એ જ એક છે એમ તેમને લલચાવીને વર્ષે તેમના પર હુમલો આપ્યું ઉલ્લંઘન કરાવ્યું. તેથી આદમ અને હવાને ઉત્પન્ન થયેલી આખી મનુષ્યજાત કરવાના દોષને પાત્ર થઈ. આખી મનુષ્યજાતિ પાપી છે એમ ખ્રિસ્તી ધર્મ માને છે. કુરાનમાં પણ એ જ મતલબની હકીકત છે. તનારકમાં તેમ

આવે છે; વિજ્ઞાને પણ નક્કર જ જોયું હોવું જોઈએ
કહેવું છે; અનુભવીઓ કહે છે પણ આમ વિચારેલો એકલો
આવે છે. સર્વજીવોને જ તેમાં સત્તાની જરૂર વસ્તુઓમાં છે
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ([illegible]
[illegible]) [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] નહીં. [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

અપચો લાગ્યો, અને તેની સેવા કરવી એટલે તેણે નિર્માણ કરેલાં સર્વ પ્રાણી, પદાર્થ વગેરેની સેવા કરવી એમ તેને લાગ્યું, તે જ વખતે નાગપૂજા જેવા રિવાજ ચાલુ થયા હશે. એ પ્રાણીને પણ ઈશ્વરે ઉત્પન્ન કરેલ છે માટે તે ગમે તેવું ઝેરી હોય તોપણ તેનો પ્રાણ લેવાનો અધિકાર આપણને નથી, એવું લાગવાથી તેનો નાશ કરવો એ બહુ જ અઘોર કૃત્ય છે એવું આજેવાનોએ કહ્યું સર્વ પદાર્થોમાં ઈશ્વર છે એવું સમજનારા હિન્દુ લોકોએ સાગ અને નાના સર્વને સેવા કરીને સંતુષ્ટ કરવા એવી યોજના કરી. જે દેશનું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ઊંચી પાયરીએ પહોંચ્યું, જે દેશના એક ઋષિવર્યોએ અનેક યુગ સુધી વિચાર કરીને સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપની શોધ કરી અને શાશ્વત સુખ કયુ એ જ્ઞાનતપના યોગથી નિશ્ચિત રીતે ઠેરવ્યું તે જ દેશના—વે જ ઋષિઓના વંશજો પથરા, લાકડાં, પશુ, પક્ષી, ઝાડ, સર્પ વગેરે પદાર્થોની પૂજા કરે એ અનુચિત છે એમ કેટલાએક ઉપરઉપરથી જોનારા લોકો કહે છે. પરંતુ કયા કારણથી આવી પૂજા પ્રચારમાં આવી તેનો તેમણે જ્યાં સુધી વિચાર કર્યો નથી ત્યાં સુધી તેમને આ વિલક્ષણ વૈષમ્ય [illegible] તોપણ એટલી વાત તો ખરી છે કે મનુષ્યધર્મનું [illegible] સત્ય, જ્ઞાન અને પ્રગતિ એ હોવું જોઈએ; રૂઢિનું [illegible] તેટલું બળવાન હોય તોપણ તેની શૃંખલા [illegible] નાંખીને ધર્મનું ખરું સ્વરૂપ ઓળખવાનો [illegible] શરણ મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. [illegible] થયાં છે તેમણે આવા પસંદ ન પડનારા [illegible] અલિપ્ત રહીને સમાજનો ત્યાગ કરવું [illegible] થયું એમ ન સમજતાં ધર્મભોળા [illegible] શાશ્વત અને સાર્વલૌકિક ધર્મ [illegible]

માટે તે દંપતીને પુત્ર ન થાય એવો દેવે શાપ આપ્યો. પરંતુ તેમણે ઘોરી મહાદેવના ચરણ પકડી અનેક પ્રકારે તેમની વિનંતિ કરી ત્યારે પ્રસન્ન થવાથી ઘોરીએ કહ્યું કે નીલવર્ણ પરિધાન કરો અને કાળા રંગના ઘોડા ઉપર બેસીને તમે ઘોર અરણ્યમાં જાઓ. જતાં જતાં જે ઠેકાણે ઘોડાઓને ઠોકર વાગે ત્યાં ખોદીને જોજો એટલે એક દેવીનું મંદિર નીકળશે. તે દેવી તમને ઇચ્છિત વર આપશે. પુત્રસંતાનની પ્રાપ્તિ માટે અધીરાં થયેલાં તે પતિપત્નીએ ઘોરીની આજ્ઞા પ્રમાણે જંગલનો માર્ગ લીધો અને જતાં જતાં જ્યાં ઘોડાઓને ઠોકર વાગી ત્યાં આગળ ખોદીને જોયું, તો તેમાંથી એક દેવીનું દેવાલય જડી આવ્યું. તે દેવાલયમાંની દેવીની તેમણે આરાધના કરવાથી દેવી પ્રસન્ન થઈ તેમને કહ્યું, જો તમારે દીર્ઘાયુષી પુત્ર જોઈતો હશે તો હું તમને અંધ પુત્ર આપીશ; જો યુવાન અને સુસ્વરૂપ પુત્ર જોઈતો હશે તો તે અલ્પાયુષી આવશે; માટે તમારે કેવો પુત્ર જોઈએ છે તે કહો. તે બંને દેવીભક્તોએ વિચાર કરીને અલ્પાયુષી પણ યુવાન પુત્ર મળે એવી દેવીની પ્રાર્થના કરી. દેવીએ 'તથાસ્તુ' કહ્યું અને પછી અંતર્ધાન પામી. વરદાન પ્રમાણે તે બંનેને પેટે પુત્ર જન્મ્યો. તેમણે તેનું નામ શિવ રાખ્યું. સોળ વર્ષ પ્રાપ્ત થતાં જ તેનો ઉપનયન સંસ્કાર કરવામાં આવ્યો. પછી તે વિવાહ કરવા લાયક થતાં જ કન્યાની શોધ કરવા માટે તે માતાપિતા પોતાના પુત્ર સાથે નીકળ્યાં, ત્યાં પહોંચ્યાં. પછી એક દિવસે તેમણે એક વિલક્ષણ વાત સાંભળી. કેટલીએક છોકરીઓ સાથે મળીને રમતી હતી, તે વખતે તેમનામાં કંઈ કારણસર તકરાર થઈ. તકરારમાંથી મોટો ઝઘડો થયો અને એકબીજીઓને

અને યમની પાસેથી શિવનો પ્રાણ પાછો લાવી આપ્યો; આથી શિવ ઉઠ્યો બેઠો. આ પ્રમાણે સુશીલા મંગળાગૌરીના કૃપાપ્રસાદથી અખંડ સૌભાગ્યવતી થઈ. અર્થાત્ મંગળાગૌરી સૌભાગ્યદાયિની દેવી હોવાથી તેનાં પૂજન કરવાનો રિવાજ પડ્યો છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ

લગ્ન થયા પછી સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓએ શ્રાવણ મહિનાના દરેક મંગળવારે મંગળાગૌરીના પૂજન કરવી. ઉમામહેશ્વરની પૂજા પહેલે વર્ષે પીયરમાં અને ત્યાર પછીનાં ચાર વર્ષો સુધી પતિને ઘેર કરવી. પૂજા પૂરી થયા બાદ હાથ જોડીને

> પુત્રાન્ દેહિ ધનં દેહિ સૌભાગ્યં દેહિ મંગલે ।
> અન્યાંશ્ચ સર્વકામાંશ્ચ દેહિ દેવિ નમોઽસ્તુ તે ॥

પુત્ર આપ, ધન આપ, સૌભાગ્ય આપ અને મારા બીજા સર્વ મનોરથ પૂર્ણ કર, એ પ્રમાણે તેની પ્રાર્થના કરવી. પછી એક પાત્રમાં હળદરકંકુ અને કાજળ, કસ્તૂરી, તાંબુલ, દક્ષિણા, ફૂલોની વેણી, નારીયેળ વગેરે મૂકીને પોતાની સૌભાગ્યવતી માતા અથવા મનુષ્યની બીજી કોઈ સૌભાગ્યવતીને તે વાયન આપવું. ગોરને દક્ષિણા અને વાયન આપ્યા બાદ તે દિવસે ૧૬ સુવાસિની સાથે મૌનપણે ભોજન કરવું. રાત્રે દેવીને ૧૬ દિવેટની આરતી કરવી. (આ વ્રતમાં ૧૬નું માહાત્મ્ય વિશેષ છે. અઘાડો, ધતુરો, બીલી, ધરો વગેરે ૧૬ પ્રકારનાં ફૂલો અને પાંદડાં ૧૬-૧૬ એ પ્રમાણે દેવીને અર્પણ કરવાં એવો વિધિ કહેલો છે.) સુવાસિનીઓનો મેળો ભરવો. રાત્રે જાગવું. નાચ, ગાયન, નૃત્ય વગેરે

દત્તક લેવો પડતો તો તેમને માઠું લાગતું. ઋગ્વેદના સાતમા મંડળમાં નીચેના અર્થના સૂક્તો છે.

'હે અગ્નિ, બીજાનો પુત્ર અમારે ન જોઈએ. અજ્ઞાની લોકોના આ માર્ગનું અવલંબન કરીશ નહિ. બીજાનો પુત્ર અમને સુખ આપી શકશે, પરંતુ તે કદી પણ અમારો થશે નહિ. જે અમને અન્ન લાવી આપે અને અમારા શત્રુનો નાશ કરે એવો પુત્ર અમને આપ.'

આ ઉપરથી જણાઈ આવશે કે પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા રાખનાર સ્ત્રીપુરુષ એવા પુત્રની અપેક્ષા કરતા હતા કે જે તેમને અન્નવસ્ત્ર પૂરાં પાડે અને શત્રુનો નાશ કરે. મરણ પછી પુત્રની જ તિલાંજલિથી સ્વર્ગલોકમાં જવાની યોજના આવે છે એવી કલ્પના તે વખતે ન હતી, પરંતુ કાળે કરીને એ માન્યતા સમાજમાં ફેલાઈ હશે; માટે જ મહાભારતમાં 'अपुत्रस्य गतिर्नास्ति' (જેને પુત્ર નથી તેને સદ્ગતિ મળતી નથી) એમ કહેલું છે. દશરથના મરણના સમાચાર સાંભળતાં જ રામે પણ તેમને જળના પિંડ આપ્યા હતા એવું રામાયણમાં લખેલું છે. ભારતીય યુદ્ધની શરૂઆતમાં અર્જુને જે ઉદ્ગાર કાઢ્યા છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે. તેણે કહ્યું કે 'કુળક્ષય થવાથી પ્રાચીન કાળથી ચાલતો આવેલો કુળધર્મ નષ્ટ થાય છે. ધર્મનો નાશ થાય તો આખા કુળમાં અધર્મનું જોર વધે છે. અધર્મના પ્રાબલ્યથી સ્ત્રીઓ પતિત થાય છે અને તેથી પ્રજા વર્ણસંકર થાય છે.'

संकरो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥ —ગીતા ૧-૪૨.

'પ્રજા વર્ણસંકર થાય એટલે કુળક્ષય કરનારને અને કુળને પણ નરકની પ્રાપ્તિ થાય છે; કારણ કે પિંડદાન અને

સ્થિતિમાં બહુ ફેર છે તે આપણે જાણવું જોઇયે. હાલ વસ્તી વધી છે અને રાષ્ટ્રદૃષ્ટિએ જોઇયે તો જીવનકલહને લીધે આપણે કેટલા બધા પછાત છીયે તે તરત જણાઈ આવશે. જીવનકલહમાં સારી રીતે ટકી શકાય એવું કરવા આ દેશના લોકોનું ધ્યાન ખેંચવું એ ઇષ્ટ છે. મરણ પછી થનારી સ્વર્ગપ્રાપ્તિનો આધાર પુત્રજન્મ ઉપર છે એવી કલ્પનાથી મૂર્ખ મનુષ્યો સંતાનની બેડીઓ પગમાં પહેરી લે છે; પણ કુટુંબનો નિર્વાહ બરાબર ચલાવવાની તાકાત ન હોવાથી મરણ પહેલાં જ પોતાનું ઘર નરકલોક જેવું કષ્ટમય કરી મુકે છે. દરેક સ્ત્રી અને પુરુષના વિવાહ થવા જ જોઇયે એવી ધારેલી કલ્પના આપણા મનમાંથી નીકળી ગયા સિવાય આપણી સ્થિતિ સુધરવાની નથી. આશરે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાં આલ્બેરુનીએ હિન્દુ સમાજનું જે નિરીક્ષણ કરીને સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની માનસિક અને શારીરિક નબળાઇનો જે ઉલ્લેખ કરેલો છે તેનો વિચાર કરીયે, તો આજે કેટલા બધા સૈકાથી આપણી શારીરિક સ્થિતિ ખરાબ છે તે સમજાઇ આવશે. આપણે હાલ જે સામાજિક અવનતિ ભોગવી રહીયે તેનું મુખ્ય કારણ જોઇયે તો વિવાહના હાનિકારક રિવાજો જ છે. પરમેશ્વરે રચેલા કાયદાઓનો ભંગ કરવાથી આપણે શિક્ષા ભોગવીયે છીયે. હાલના અદૂરદર્શીપણાનો રિવાજ બંધ પડવો જોઇયે. બાળવિવાહને લીધે ઉત્પન્ન થયેલાં નિર્બળ અને અલ્પ વયનાં બાળકો, બાળવિધવાઓ, રોગગ્રસ્ત બાપાઓ વગેરેની સંખ્યા કમી કરવાનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ જ કે આપણા જે ધર્મો પ્રચારમાં આવેલા છે તેનો હેતુ શો છે તે સમજીને સમાજમાં તેનો ખરો હેતુ ફેલાય એવો પ્રયત્ન કરવો.

છે. સામવેદીઓ માટે ભાદરવા મહિનામાં શુક્લપક્ષનું હસ્ત નક્ષત્ર એ ઉપાકર્મનો મુખ્ય સમય છે. તથાપિ કોઈ પ્રસંગે આ સમય બદલવો પડે છે એવું નિર્ણયસિંધુમાં કહેલું છે. નૂતન મૌંજીબંધન થયેલાઓએ આવણી કયા નક્ષત્રમાં કરવી તે માટે પણ વિચાર કરવામાં આવેલો છે. એ પ્રમાણે દરેક વર્ષે આવણીનો વિધિ આટોપવામાં આવે છે. તે દિવસનો શાસ્ત્રોક્ત વિધિ એવો છે કે ઉપનયન થયેલા બ્રહ્મચારી છોકરાઓએ અને ગૃહસ્થાશ્રમી પુરુષોએ ગામના પ્રસિદ્ધ દેવાલયોમાં એકત્ર થઈને ઉપાધ્યાયની સૂચના મુજબ શાસ્ત્રોક્ત મંત્રોચ્ચારપૂર્વક આવણીનો વિધિ કરવો. પ્રારંભમાં શરીરશુદ્ધયર્થ પંચગવ્ય* પ્રાશન કરવું. હોમસિદ્ધિ કરીને ઘરમાં તૈયાર કરેલા ચરુની આહુતિ આપવી. આને ઉપાકર્મવિધિ કહે છે. ત્યાર પછી સ્નાન કરીને સપ્તર્ષિ અને અરુંધતીની પૂજા કરવી અને હોમ સળગાવીને દધિસક્તુની આહુતિ આપવી. આને ઉત્સર્જનવિધિ કહે છે. તે પછી ગુરુ અને વડિલોને નમસ્કાર કરીને તેમને યજ્ઞોપવીત આપવું. ત્યાર પછી દશ ગાયત્રીમંત્રોથી મંત્રેલું યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું અને જૂની જનોઈ કાઢી નાખવી. આવણીનો એ ત્રીજો અને છેવટનો વિધિ છે. આ વિધિને યજ્ઞોપવીતધારણવિધિ કહે છે. પછી ઋષિ પિતૃઓને તિલતર્પણ આપવું. જેમણે તર્પણ કર્યું હોય તેમણે એક ટંક જમવું. આવણી સંબંધી

ચાલુ રૂઢિ

એવી છે કે પુરાણમતવાદિ લોક આ વિધિ ભક્તિપૂર્વક પાળે છે.

---

*ગાયથી ઉત્પન્ન થયેલા પાંચ પદાર્થ: દૂધ, ઘી, દહીં, છાણ અને મૂત્ર.

વખતે અભિનવ પહેરેલાં યજ્ઞોપવીત ધારણ કરવું પડે છે એટલું જ. શ્રાવણીનાં મુખ્ય અંગ ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન—અર્થાત્ અધ્યયનનો આરંભ અને અધ્યયનની સમાપ્તિ—છે. હાલમાં ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જન એ બન્ને કાર્ય એક જ બેઠકમાં આટોપવામાં આવે છે. અધ્યયનનો આરંભ કરવાની તૈયારી કરવી અને તૈયારીની સાથે જ તેની સમાપ્તિ કરવી એ વિલક્ષણ છે. ઉપાકર્મવિધિ અને ઉત્સર્જનવિધિની વચ્ચે કેટલાએક મહિના જવા દેવાય એટલું તો ઉપયોગિતાનું ધોરણ પણ સ્વીકાર કરીએ. પ્રાચીન કાળમાં ઉપાકર્મવિધિ અને ઉત્સર્જનવિધિ શા માટે કરવામાં આવતા તે કહેવું જોઈએ.

ઉપનયન સંસ્કાર

આ વિધિને વિષે કહેવાથી તેના સંબંધની કંઈક હકીકત નીચે આપું છું. અત્યંત પ્રાચીન કાળમાં—એટલે વેદ-કાલીન—ઉપનયનની વિધિ કેવી હતી તે કહેવું એ કઠણ નથી. તેમના બ્રાહ્મણાદિકનું ઉપનયન કરવું તે કેવી રીતે કરવું એનું વિવરણ 'આર્ષેય' નામના ગ્રંથમાં કરવામાં આવ્યું છે. તે પછી સૂત્રકારોએ કે ઋષિઓએ કરવાના શુભારે ૪૦ મુખ્ય સૂત્રવિધિ કર્યા; તે સમાવર્તન સાથે કર્યા. સૂત્રકારોએ આ વિધિને અથવા સંસ્કારને કાયદાનું સ્વરૂપ આપીને કહ્યું કે તે દ્વિજત્વ દર્શક છે અને દ્વિજત્વ કાયમ રાખવાને માટે આવશ્યક છે. ગૃહ્યસૂત્ર રચવામાં આવ્યાં તે વખતે ઉપનયનની વિધિ અત્યંત સાદી રીતની હતી. હાલ ઉંમર કેમ થતા જ વિદ્યાર્થી કોઈ નજીક રહેનાર વિદ્વાન, સદાચારી અને જ્ઞાનનિષ્ઠ ગુરુ પાસે જઈને પોતાને વિદ્યાદાન આપવા માટે વિનંતિ કરતો. પછી વિધિ થયા બાદ શિષ્યને

सत्यं वद। धर्मं चर। स्वाध्यायान्मा प्रमदः। सत्यान्न प्रमदितव्यम्। धर्मान्न प्रमदितव्यम्। कुशलान्न प्रमदितव्यम्। भूत्यै न प्रमदितव्यम्। स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्। देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम्। मातृदेवो भव। पितृदेवो भव। आचार्यदेवो भव। अतिथिदेवो भव। यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि। नो इतराणि। यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि। नो इतराणि। ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणाः तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम्। श्रद्धया देयम्। अश्रद्धयाऽदेयम्। श्रिया देयम्। ह्रिया देयम्। भिया देयम्। संविदा देयम्। आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः

અર્થ:—સાચું બોલવું ધર્મ પ્રમાણે વર્તન રાખ. અધ્યયનમાં પ્રમાદ કરીશ નહિ. ધર્મ સંબંધી વિષયમાં પ્રમાદ કરીશ નહિ. આપણું કુશળ થાય તે કર્મ કરવામાં પ્રમાદ કરીશ નહિ. ભૂતભાવ માટે કર્મ કરવામાં પ્રમાદ કરીશ નહિ. સ્વાધ્યાય અને પ્રવચન માટે પ્રમાદ કરીશ નહિ. દેવકાર્ય અને પિતૃકાર્યમાં પ્રમાદ કરીશ નહિ. માતાને દેવની માફક માન. પિતાને દેવની માફક સમજ. આચાર્યને દેવની માફક માન આપ. અતિથિને દેવની માફક સમજ. જે કર્મ નિંદ્ય નથી તેનું જ આચરણ કર, બીજાં કર્મનું આચરણ કરીશ નહિ. અમારાં (ગુરૂનાં) જે સત્કર્મ હોય તેનું જ આચરણ કર; બીજાં કર્મનું આચરણ કરીશ નહિ. જે અમારાથી શ્રેષ્ઠ થયેલા હોય તેમને આસન આપીને તેમના શ્રમનો પરિહાર કર. જે કાંઇ આપવાનું હોય તે શ્રદ્ધાથી આપ. અશ્રદ્ધાથી આપીશ નહિ. મર્યાદાપૂર્વક આપવું; ભીતિયુક્ત આપવું; ઓળખાણ કરીને આપવું. (અધ્યયન પૂરું

[illegible]

તેને જ ઉપાકર્મ કહેતા. આ પ્રમાણે વર્ષમાં ફક્ત છ સાત મહિના સુધી જ અધ્યયન ચાલતું. બાકીના પાંચ છ મહિના સુધી વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન કરેલ વિદ્યાનું મનન કરવામાં અને બીજા આવશ્યક વિષયનું [illegible] કરી લેવામાં ગાળતા. તે વખતે ચોર વિદ્યા અને [illegible] વસ્તુને [illegible] એમ હોઈ [illegible] નાટકના [illegible] આવેલું છે કે તે [illegible], [illegible], [illegible] અને [illegible] વિદ્યા [illegible] પણ એક વાત [illegible] છે [illegible] અને [illegible] કરીને અને [illegible] પણ [illegible] આશ્રમોના [illegible] એ [illegible] સુધરેલા [illegible] અને [illegible] વિદ્યાર્થીઓ [illegible], [illegible], [illegible], [illegible] અને એમની દશા [illegible] અને [illegible] તેમની તેમના [illegible] માટે તેમના [illegible] પુનરુક્તિ હતી. હાલમાં આર્યસમાજીઓ પ્રાચીન પદ્ધતિ પ્રમાણે ગુરુકુલ નામની સંસ્થા સ્થાપન કરીને ઉત્તમ નાગરિકો તૈયાર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. કવિવર્ય ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરના શાંતિનિકેતનમાં પણ અનેક આર્યપુત્રો જ્ઞાન સંપાદન કરે છે એ શુભ ચિહ્ન છે. જે પ્રમાણે ખરી રીતે શ્રાવણી એ ઉપાકર્મ અને ઉત્સર્જનનો ધાર્મિક વિધિ છે અને આજકાલ તેને માટે યજ્ઞોપવિતધારણવિધિની જે સાર્વત્રિક સમજણ છે

કરે છે. વળી સમાજ અને બીજા આચારે પણ કેટલાક અસ્પૃશ્ય માનાયેલા લોકોને કેળવણી આપીને તેમને સમાજમાં બરોબર હક અને અધિકાર આપવા એવા પ્રયત્ન કેટલાક કરવા લાગ્યા છે. મુસલમાન, ક્રિશ્ચિયનનું કે બીજા ધર્મના દીક્ષિત લોકો હિન્દુ ધર્મનો સ્વીકાર કરતા અને એક ધર્મના દીક્ષિત કરી સર્વ ધર્મને એક જ પંક્તિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. હું માનું છું જોયેલી જ છે કે જે હલકા મનાયેલી જાતો ઉચ્ચ અંત્યજ પોતાની જાતથી કાંઈ ઉંચે ચડવા માટે યત્ન કરે છે તે નમનાથી હલકી—નીચ મનાયેલી જાતોને પોતામાં સામેલ કરી બેસવા અથવા પોતાની બરોબરીની ગણવાને તૈયાર હોતી નથી.

હેતુ અને ઉપાય

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ એ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થ સાધવા માટે પ્રાચીન કાળમાં સમાજને તે સમયની પરિસ્થિતિને અનુસરીને આચાર સબંધી નિયમ. નોંધેલ હતા. ત્રિકાલાબાધિત એવા નિયમ ઘડવા શક્ય નથી. જે પ્રમાણે મનુષ્યના અનુભવમાં ફેરફાર થાય તે પ્રમાણે સમાજના વિચાર બદલાય છે, અને નવીન પરિસ્થિતિને યોગ્ય એવા સામાજિક નિયમો ઘડવામાં આવે છે. આ રીતે સમય પ્રમાણે વર્તનક્રમ યોગ્ય ફેરફાર કરવો એ સમાજના જીવન્તપણાનું અને પ્રગતિનું લક્ષણ છે. આપણા દેશમાં વેદકાળથી આજસુધી કેટલા બધા ફેરફાર થયા છે! રાજકીય અને બીજા પ્રકારના ફેરફાર થવાથી પણ લોકોના આચારવિચારમાં ફેરફાર થાય છે. તથાપિ પ્રાચીનતાનો ગુણ આપણા હિન્દુઓમાં વિશેષ બલવત્તર હોવાથી આપણે કેટલાએક અત્યંત પ્રાચીન રીતરિવાજોને વળગી રહ્યા છીએ. પરંપરાગત રૂઢિમાં શું રહસ્ય છે, તેમાં

એવું વર્તન રાખવાનો નિશ્ચય કરવો. યજ્ઞોપવિત પહેરનારાઓએ વિદ્યા, કળા, જ્ઞાન અને ધર્મની બાબતમાં શ્રેષ્ઠત્વ સંપાદન કરીને પોતાનાથી નીચેની પાયરીના લોકોને ઉપલી પંક્તિમાં લાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. નિરક્ષર અને અજ્ઞાની લોકોએ આર્યકુળમાં જન્મ થયો માટે પોતાને આત્મભૂત ધર્મ થયું એમ માનવું કદાપિ યોગ્ય થશે નહિ. માટે પોતે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર હોય તો સહુ પોતાની યોગ્યતા વધારીને ઉપવિત ધારણ કરવાને. પોતાનો અધિકાર છે એમ તેણે સાબિત કરવું જોઈએ; એટલે પછી ઉપવિતના અધિકાર બદલ તકરાર રહેશે નહિ.

તૈયાર કર્યા પછી સુતરની નવસુતીને ૧૨૦ અથવા ૭૦ આંટા મારીને તેની પગ સુધી લાંબી એવી ૧૦૮ અથવા ૨૪ ગ્રંથીની વનમાળા કરવી. પછી નવસુતીનું ૧૨ આંટાનું અથવા ૧૨ ગ્રંથીનું અર્ધપવિત્ર બનાવવું. નવસુતીના ૨૭ ફેરાનું સુત્રપવિત્ર બનાવી ત્રણસુતીની અંગદેવતાની પોવતી કરવી. શિવલિંગના આકારની માફક શિવની પોવતી કરવી. ત્યાર પછી પંચગવ્યથી પ્રોક્ષણ કરીને તેને શુદ્ધ કર્યા. મ.ર ૧૦૮ વખત અભિમંત્રણ કરવું. પોવતીઓની ગાંઠોને કંકુ લગાડ્યા પછી તેને પાત્રમા મુકી દેવના સામે ધરવી. આ સર્વ પ્રકારના વિઘ્નોનો નાશ તેમજ છિદ્રદોષ થવા માટે ક્ષમા કર એવી રીતે દેવની પ્રાર્થના કરવી. ને પછી તે પોવતીઓને ક્રમાનુ ઓંકાર, નાગ, વહ્નિ, નાગેશ, સૂર્ય, શિવ, વિશ્વદેવ, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ વગેરે અનેક દેવતાઓનું આવાહન કરીને તે દેવને અર્પણ કરવી. ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્યાદિ ઉપચારોથી દેવની અને પોવતીઓની પૂજા કર્યા પછી ગુરુની પૂજા કરવી અને તેને પોવતી આપવી. કુટુંબનાના સર્વ સ્ત્રીપુરુષોએ પોવતી હાથે બાંધવી. બ્રાહ્મણ સાથે નિત્ય ભોજન કરવું. શ્રાવણ શુદ્ધ અગ્યારસ અને ચૌદશ એ પોવતી ધારણ કરવાની તિથિઓ છે, તેપણ શાસ્ત્રોક્ત રીતે તે વિધિ કરવામાં આવતો ન હોવાથી પૂર્ણિમાને દિવસે તે બાંધેલી હોવામાં આવે છે. પવિત્રારોપણ વર્ષમાં કરવું એમ શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, પરંતુ હાલમાં તે પ્રમાણે કોઇ કરતું નથી.

ઉપર વર્ણ આ વિધિને રક્ષાબંધન કહેવામાં આવે છે, માટે જ આ પૂર્ણિમાને ત્યાના લોકો રાખીપૂનમ કહે છે. રજપૂત લોકોમાં આ રક્ષાબંધનનો ચાલ છે. જુના વખતમાં તે દિવસે શ્રાવણી નામનો પાવન નાચ પ્રીત્યર્થે કરવામાં

થઈ શકતી નથી તે જ પ્રમાણે તેમને લીધે શરીરમાં પાવિત્ર્યનો પ્રાદુર્ભાવ થતો જણાય નથી. મૂર્તિ કંઈ દેવ નથી, પરંતુ ઈશ્વરનું સાન્નિધ્ય મૂર્તરૂપે તેમાં સ્થાપિત કરવાને મૂર્તિની સાધન રૂપે જરૂર છે. તેવી જ રીતે ધોતી જેવું શરીરમાં પવિત્ર લાગનારું માદળીયું પણ ન હોય તો પણ પવિત્ર રાખવા માટેનું મહત્ત્વ આપણા મનમાં રહેલ છે અને તે રહેવું જોઈએ. પરંતુ માત્ર શ્રાવણ મહિનાની પૂનમે જ એ 'પવિત્ર' ધારણ કરવાનું છે એમ નથી, પણ તે હરરોજ ધારણ કરવું જોઈએ. પછી આપણે રોજનાથી પણ કરવાનું કારણ રહેશે નહિ. કાયા, વાચા અને મનને સંપૂર્ણ પાવિત્ર્યની સત્તા નીચે રાખવા જોઈએ. અપવિત્ર આચરણને લીધે પરમેશ્વરે આપેલી શક્તિઓનો નાશ થાય છે. આપણા દેવ માટે, આપણા ધર્મ માટે, આપણા દેશ માટે અને આપણા મન માટે, ઇહલોક માટે અને પરલોક માટે આપણે પૂર્ણ પવિત્ર રહેવું જોઈએ. પાવિત્ર્ય વગર વીર્ય નથી, પાવિત્ર્ય વગર ઐક્ય નથી અને પાવિત્ર્ય વગર શાન્તિ નથી. આપણે હિન્દુ લોકો સમજીએ છીએ કે આપણી ઉત્પત્તિ પરમાત્માથી થયેલી છે. પછી તે મુખમાંથી થઈ હોય કે પગમાંથી થઈ હોય પરમેશ્વરનું મુખ જેટલું પવિત્ર છે તેટલા જ તેના પગ પણ પાવન છે. આપણે બધા જો ઈશ્વરભૂત છીએ, તેના જ વિરાટ દેહના અંશ છીએ તો પછી તેની જ માફક પવિત્ર રહેવું એ શું આપણું કર્તવ્ય નથી? અનીતિના માર્ગે જવાથી દુઃખી સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે તે સુધારવા માટે દેવની સ્તુતિ કરવામાં અથવા 'હે દેવ તું અમુક કર' એવાં રોદણાં રડવામાં કંઈ જ અર્થ નથી. તેના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખીને સત્કર્મમાં નિષ્કામ બુદ્ધિથી સદોદિત

નારળી પૌર્ણિમા

દરેક શ્રાવણ મહિનાની પૂનમે વરુણ દેવતા પ્રીત્યર્થે સમુદ્રની પૂજા કરીને તેને નાળીયેર અર્પણ કરવું એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે, તે ઉપરથી તે દિવસને નારળી પૌર્ણિમા કહેવામાં આવે છે. હિન્દુસ્તાનના પૂર્વ અને પશ્ચિમ કિનારા ઉપરના હિન્દુ લોકો—મુખ્યત્વે કરીને વેપારીઓ—આ તહેવારનું વિશેષ મહત્ત્વ માને છે. મુંબઈ શહેરની માફક વેપારની બાબતમાં અત્યંત ઉંચ પાયરીએ પહોંચેલા શહેરી હિન્દુ પ્રમાણે બીજા ધર્મના વેપારી લોકો પણ આ દિવસને મહત્ત્વનો માનીને મોટા સમારંભથી સમુદ્રના દર્શને જાય છે અને તેને નાળીયેર અર્પણ કરે છે. આ વિધિ કરવાથી સમુદ્ર ઉપર સત્તા ચલાવનારો વરુણ દેવ (Varuna) તુષ્ટ થઈને માલ લઈ આવનારાં અને લઈ જનારાં વહાણોને નુકસાની પહોંચાડતો નથી એવી સાર્વત્રિક માન્યતા છે. ચોમાસાનું જોર જો અને

તત્વજ્ઞાન જેવો અહીંનો ગહન વિષય ત્યાંના પંડિતોને સમજાવવા માટે આર્ય પંડિતો તે દેશમાં ગયા હોવા જોઈએ. તે વગર અહીંના ગહન વાઙ્મયનો પ્રવેશ તે દેશમાં થવો સંભવિત નથી. ત્યાર પછી ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ૪૦૦ વર્ષો બાદ મેગેસ્થેનિસ નામનો ગ્રીક પ્રવાસી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યો. તે ચંદ્રગુપ્તની નોકરીમાં (ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ૩૧૭ થી ૩૧૨) હતો. તેના વખતમાં આર્યોએ ઘણોખરો ઉત્તર અને દક્ષિણ હિન્દુસ્તાન કબજે કર્યાં હતાં. મેગેસ્થેનિસે અનેક પ્રસિદ્ધ શહેરોનું, હિન્દુઓના રહેઠાણનું, અનેક પ્રતાપશાળી રાજાઓ વગેરેનું વર્ણન પોતાના લેખમાં કર્યું છે. તેમાં વેપારને લીધે પ્રસિદ્ધિમાં આવેલાં બંદરોની માહિતી પણ આપી છે તેના ઉપરથી એવું દેખાય છે કે આપણા લોકો નૌકાની મદદથી દૂરના દેશોમાં અહીંનો માલ વેચવાને માટે લઈ જતા હતા.

સ્ટીવન નામના ઇતિહાસકારે લખ્યું છે કે પૂર્વ કિનારા ઉપરના કાલંગ દેશના ગંગને તામ્રલિપ્તના લોકો બંગાળમાંથી હાથી લાવીને વેચતા હતા. આ ઉપરથી હાથીને લઈ જવા જેવી નૌકાઓ પણ તે વખતમાં તૈયાર થતી હતી એવું દેખાય છે. હિન્દુ લોકો જુદા જુદા ધંધામાં કુશળ હતા એવું મેગેસ્થેનિસે કહેલું છે, અને ખ્રિસ્તી શક પહેલાં કેટલાંક લોકો અગાઉ અરબસ્તાન, ગ્રીસ, રોમ વગેરે દેશોમાં હિન્દુઓની કારીગરીના કામો જઈ પહોંચ્યાં હતાં, એવું તેણે લખ્યું છે. ખ્રિસ્તી શક પહેલાં ૫૦ વર્ષ અગાઉ સીલોન (લંકા) બેટ મગધ દેશના વિજય નામના રાજપુત્રે જીત્યો હતો. ત્યાં હિન્દુઓની વસાહત પણ થઈ હતી. આ દેશને ગ્રીક ઇતિહાસકારોએ તાપ્રોબેન એ નામ આપ્યું છે, તે સંસ્કૃત તામ્રપર્ણી અથવા પાલી ભાષાના તમ્બપણ્ણી

એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. તેનો ટુંક સાર નીચે મુજબ છેઃ— હિન્દુસ્તાનના દ્વીપસમુદ્રમાં જાવા બેટનું જેટલું મહત્ત્વ છે તેટલું જ સુમાત્રા બેટનું પણ છે. જાવા, સુમાત્રા, બોર્નીયો, સેલિબીસ, સંબાવા એ બેટના નામ અનુક્રમે યવ, સુમિત્ર, બર્હી, શ્યામા અને સંયમ એ સંસ્કૃત શબ્દોમાંથી નીકળેલા છે. હિન્દુસ્તાનમાંથી વસાહત કરવા માટે જે લોકો બહાર નીકળ્યા તેમના સુમિત્ર નામનો એક ઉમરી હતો અને તેના નામ ઉપરથી એક બેટનુ નામ સુમાત્રા પડ્યું હતું. આ બેટમાનું અચિન નામનુ એક શહેર અને તે જ નામનો પશ્ચિમ તરફનો પ્રાન્ત પહેલાં સુમિત્ર એ નામથી ઓળખાતા હતા. પ્રાચીન કાળમાં સુમિત્ર શહેર આ બેટની રાજધાની હતું અને તેનો અવશિષ્ટ ભાગ હાલ પણ જોવા મળે છે. આ બેટમાં આમલીના ઝાડ વધુ થાય છે અને તેમના ઉપર વાંદરાંની હારે વસ્તી છે. તે ઉપરથી ત્યાંના લોકોની એવી માન્યતા છે કે રામાયણનું કિષ્કિન્ધા નામનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ તે આ જ બેટ છે. વળી તેઓ વાલી, સુગ્રીવ વગેરેને રહેવાની જગ્યા પણ બતાવે છે. સુમાત્રા બેટની વધારેમાં વધારે લંબાઇ અને પહોળાઇ અનુક્રમે ૧૦૮૦ અને ૨૨૦ માઇલની છે અને એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧,૬૧,૬૧૨ માઇલનું છે. આ બેટમાં લોકવસ્તી બહુજ થોડી છે. ત્યાંની લોકસંખ્યા આસરે પાંત્રીસ લાખ હશે. ત્યાંનો પ્રદેશ ડુંગરાળ છે; તેમાં ઇન્દ્રગિરિ, હરિ, ચાંપી, શક વગેરે નામની નદીઓ છે. સિવાય જ્વાળામુખી પર્વત અને સરોવરો પણ ત્યાં છે. સરોવરનાં નામ મધુરિ, ચંદર વગેરે છે. આ ટાપુના અસલ લોકો નરમાંસભક્ષક હતા તેથી આર્યો ત્યાં ગયા પછી

શબ્દ છે. ગીતામાં ચાતુર્વર્ણ્ય પણ એ જ શબ્દ વાપર્યો છે. આર્ય અને અનાર્ય એવો વર્ણભેદનો એ દ્યોતક છે અને 'આર્ય વર્ણનું રક્ષણ કર્યું અને દસ્યુનો વધ કર્યો'-હત્વી દસ્યૂનાર્યં વર્ણમાવત્-એ પ્રમાણે ઇન્દ્રની પ્રાર્થના કરેલી છે. (ઋગ્ ૩-૩૪) ક્ષત્રિય એ શબ્દ મૂળમાં તેજોબળાર્થક હતો. ઋગ્વેદમાં દેવોના પરાક્રમનું વર્ણન કરતી વખતે તેમને ક્ષત્રિય કહેલા છે. હવે કરીને એ શબ્દ જાતિવાચક થયો. તે જ પ્રમાણે બ્રાહ્મણ અને વિપ્ર એ શબ્દ વિશેષાર્થક હતા, તે ધીમે ધીમે જાતિવાચક થયા. બુદ્ધના વખતમાં જાતિ ઘણું ઉગ્ર સ્વરૂપમાં હતી. તેમનો પ્રતિકાર કરવાના હેતુથી બુદ્ધ ધર્મ-સુધારક તરીકે આગળ આવ્યા. પછી બૌદ્ધ ધર્મ લોપ થઈને હિન્દુ ધર્મનું પુનરુજ્જીવન થયું. એમ પ્રસંગે જુદી જુદી જાતિનું નિયમનપૂર્વક ગતિ બગડી આવે માટે અનેક પ્રતિબંધ ઠરાવવામાં આવ્યા. નમૂના, નિર્ણયસિંધુ વગેરે ગ્રંથોમાં જુદાજુદા પુરાણનાં કેટલાંક વચનો કલિવર્જ્યના મથાળા નીચે આપેલાં છે.

समुद्रयातुः स्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।

એટલે સમુદ્રગમન કરેલા મનુષ્યનો સ્વીકાર કરવો અને સંન્યાસ લેવો એ બાબતો કલિયુગમાં વર્જ્ય છે. આદિત્યપુરાણનું નીચેનું વચન પણ તેના જેવું છે

द्विजस्याब्धौ तु नौयातुः शोधितस्याप्यसंग्रहः ।

દ્વિજ સમુદ્રગમન કરે અને તેમને પ્રાયશ્ચિત્ત આપીને શુદ્ધ કરવામાં આવે તોપણ તેમની સાથે વ્યવહાર કરવો નહિ. આ રીતે નિર્ણયસિંધુમાં આદિત્યપુરાણનું વચન છે અને તેમાં સમુદ્રગમન વગેરે બાબતો માટે જુદાં જુદાં પ્રાયશ્ચિત્તો કહેલાં છે.

સ્થિતિમાં છીએ. બીજી બાબતો (તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, શાસ્ત્રીય જ્ઞાન)માં પણ આપણી સ્થિતિ સંતોષકારક નથી. એનું કારણ એટલું જ કે આપણે આપણી પોતાની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ ન કરતાં પુરાતન કાળમાં થઈ ગયેલા ઋષિઓ, સૂત્રકારો અને સ્મૃતિકારોની દૃષ્ટિનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. સ્મૃતિકાર, શ્રુતિના મંત્રદ્રષ્ટા, સૂત્રકાર, પુરાણકાર અને ઇતિહાસકારોમાં પગલે પગલે મતભેદ હોવાનું જોવામાં આવે છે. એનું કારણ એટલું જ છે કે તે જે જે કાળમાં થઈ ગયા તે તે કાળને અનુસરીને તેમના વિચાર હતા; પરંતુ આપણે તેનો ખ્યાલ ન કરતાં રૂઢિ પરત્વે જે મતો આપણે ગ્રહણ કર્યા છે તેને જ વળગી રહેવાનો યત્ન કરીએ છીએ. બે હજાર વર્ષ પહેલાંનું નાણું આજે કેવી રીતે ચાલશે? શોખ ખાતર તે સંઘરવું અથવા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ તે મહત્ત્વનું છે એમ સમજીને તેને પાસે રાખવું એ વિષે કોઈની ના નથી હોતું, પરંતુ આજે તે ચલાવવાની ખટપટ કરવી એ તદ્દન નુકસાનકારક છે. જે પ્રમાણે કનિષ્કનું નાણું શિવાજી મહારાજની કારકીર્દીમાં ચાલવું શક્ય નહોતું તે જ પ્રમાણે શિવરાઈ નાણું આજે ચાલે એ બનવાજોગ નથી. સ્મૃતિમાંના કાયદાઓની પણ એવી જ સ્થિતિ સમજવી. પૂર્વસ્થિતિ ફરીથી પ્રાપ્ત કરી લેવી એ જ પરમ ધ્યેય છે એવું કહેનારા ઋષિઓની મહત્ત્વાકાંક્ષાને જુદા પ્રકારનું જ વલણ આપે છે એમ મોટી દિલગીરી સાથે કહેવું પડે છે. શ્રુતિસ્મૃતિમાંથી આધાર આપીને તેને માટે નકામી માથાકૂટ કરવી તેના કરતાં સ્વાનુભવ અને દેશનો ઇતિહાસ શું કહે છે તેનો વિચાર કરવો એ જ વધારે ફાયદાકારક છે. જૂનાં નાણાંને થીગડાં લગાડીને તેનું મૂળ સ્વરૂપ

ગ્રીસ, ચંપા, બ્રહ્મદેશ, ચીન, જેવા ઇત્યાદિ દેશોમાં જઈને પોતાના દેશની સંપત્તિ વેપાર કરીને વધારતા હતા. હિન્દુસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થયેલો કળાકૌશલ્યનો માલ જેવી રીતે તેમણે તે દેશોમાં પહોંચાડ્યો તેવી રીતે અહીંના તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને દેવતાઓનું આરાધન પણ ત્યાં કર્યું. બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર જપાન સુધી કરનારા પણ હિન્દુઓ જ હતા. ગ્રીસ દેશમાં તત્ત્વજ્ઞાન ફેલાવનારા પણ હિન્દુઓ જ હતા. એવા લોકોની—એવા પરમ પૂજ્ય પૂર્વજોની—કીર્તિ નારળી પૂર્ણિમાને દિવસે આપણે એકદિલથી ગાવી જોઈએ. તેમની સંતતિ, દેવાલયો, દેવ અને બાવા આજ સુધી જાવા બેટમાં હયાત છે. હમણાં જ ચીન દેશમાં હિન્દુઓનું એક દેવાલય જમીનમાં દટાયેલું મળી આવ્યું છે. જે પુણ્યાત્માઓ આપણા દેવતાઓને સાત સમુદ્રોની પેલે પાર લઈ ગયા તેમને અને બીજે ઠેકાણે વસાહત કરી રહેલી હિન્દુ જાતિના પિતરોને યાદ કરી તેમને સમુદ્રોદકથી તિલતર્પણ આપવું જોઈએ. હાથ વિદ્યાને અને વેપારઉદ્યોગને માટે જે અનેક આર્યબાંધવો પરદેશ ગયા છે તેમને યાદ કરી તેમના કલ્યાણને માટે વરુણ દેવની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ. આજ ચાર જગ્યામાંથી આપણો વેપાર કેટલો ચાલ્યો, તે કેવી રીતે વધારવો વગેરે પ્રશ્નોનો વિચાર વેપારીઓએ તે દિવસે કરવો જોઈએ. એમ કરવાથી આપણા વેપારની સ્થિતિ કેવી છે તેની તેઓને અટકળ આવી શકશે. નારળી પૂર્ણિમાનો તહેવાર એ પ્રમાણે પાળવાથી સ્વાર્થ અને પરમાર્થ એ બન્ને સાધી શકાશે.

અર્વાચીન કાળના ઋષિ

સ્વામી રામતીર્થ કહે છે કે 'મારા હિન્દુ ભાઈઓ, ધર્મ

શ્રીકૃષ્ણજન્માષ્ટમી

શ્રીકૃષ્ણનો જન્મોત્સવ હિન્દુસ્તાનના સર્વ ભાગના લોક બહુ જ આનંદથી દરેક વર્ષે શ્રાવણ વદ આઠમને દિવસે પાળે છે. શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત્ર અત્યંત આનંદ આપનારૂં અને પાવન કરનારૂં છે એમ પ્રાચીન કાળથી હિન્દુ લોકો માનતા આવેલા છે. મહાભારત, હરિવંશ, ભાગવત અને જૈમિની અશ્વમેધમાં એ ચરિત્ર મળે છે. તે અહીં વિગતવાર આપવું શક્ય નથી, એટલે શ્રીકૃષ્ણચરિત્રની મહત્ત્વની વાતો ટુંકામાં નીચે આપીએ છીએ.

શ્રીરામચંદ્રના વખતમાં યમુના નદીના દક્ષિણ ભાગમાં મધુવન નામનો એક અત્યંત રમણીય અને રસપૂર્ણ મુલક શત્રુઘ્ને કબજે કર્યો હતો. તેને શૂરસેન દેશ કહેતા હતા. પહેલાં મધુ નામના એક રાક્ષસે તે દેશમાં વસાહત કરીને રાજધાનીનું જે શહેર સ્થાપ્યું હતું તેને મધુપુરી અથવા મધુરા કહેતા

પથ્થર પર પછાડીને મારી નાખ્યાં. સાતમા વખતે બીકને લીધે દેવકીનો ગર્ભ સરકી પડ્યો. વસુદેવને રોહિણી નામની બીજી સ્ત્રી હતી. તે દેવકી કરતાં મોટી હતી. તે એ વખતે ગર્ભવતી હોવાને લીધે વસુદેવે કંસની બીકથી તેને પોતાના મિત્ર નંદને ઘેર મોકલી દીધી. તેને જે છોકરો થયો. તેનું નામ સંકર્ષણ રાખવામાં આવ્યું. પાછળથી તેને બલરામના નામથી ઓળખવાના હતા. દેવકી આઠમે વખતે ગર્ભવતી થઈ કે તરત જ તેને અને વસુદેવને કંસે પણ બંદીખાનામાં રાખ્યાં. આ છોકરાનો તેને વિશેષ ભય હતો, કારણ કે તેના હાથથી કંસનો નાશ થશે એવું નારદે ભવિષ્ય ભાખ્યું હતું. કર્મધર્મસંયોગે આઠમા મહિનામાં દેવકીને પ્રસવ થયો. શ્રાવણ વદ આઠમને દિવસ મધરાતે જોરમાં વરસાદ પડતો હતો તે વખતે શ્રીકૃષ્ણનો જન્મ થયો. આ છોકરાને કોઈ પણ રીતે બચાવવાનો વસુદેવે નિશ્ચય કર્યો હતો, તેથી પહેરગીરોને ભરઊંઘમાં પોઢેલા જોઈને તે બાળકને લઈને બંદીખાનામાંથી બહાર નીકળ્યા અને યમુના નદી ઓળંગીને નંદને ઘેર જઈ પહોંચ્યા. તે વખતે નંદની પત્ની યશોદા પણ વખત જ પ્રસૂતા થઈ હતી, અને તેને ઘેર કન્યાનો જન્મ થયો હતો. પોતાના કુંવર બાળકને ત્યાં મૂકીને નંદની છોકરીને લઈને તે પાછા પોતાના મહેલમાં આવીને હાજર થયા. બીજે દિવસે કંસ કારાગૃહમાં આવ્યો અને દેવકીની આજીજીઓને ધ્યાનમાં નહિ લેતાં તે છોકરીને પથ્થર પર પછાડી જેવી તૈયારી કરી. તે વખતે કંસને ભાન થયું કે એક તેજઃપુંજ દિવ્ય શક્તિ તે કન્યામાંથી નીકળી અને તેણે કંસને કહ્યું કે તારાં [illegible] વરસ પૂરાં થઈ રહેવા આવ્યાં છે. નંદની એ જ કન્યાને શક્તિ તરીકે માનવામાં આવી અને તે ભગવતી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે.

તે વખતે કૃષ્ણની ઉમર આશરે ચૌદ વરસની હતી. બળરામ તેનાથી પાંચ છ મહિને મોટા હતા. તે બન્ને ગાયો ચારવાનો ધંધો બહુ આનંદથી કરવા લાગ્યા. કૃષ્ણ મોરલી વગાડવામાં બહુ હુશિયાર હતા. તેની મનોહર રાગિણીઓથી પશુપક્ષીઓ પણ તલ્લીન થતાં હતાં તો પછી ગોપગોપીઓ તે મધુર મોરલીના સુરાવટથી તલ્લીન થાય તેમાં શી નવાઈ? ગોવાળીયાઓની સોબતમાં રહેવાથી આ બન્ને બાઇઓને કુસ્તી કરવાની ટેવ પડી. બન્ને જણા મલ્લવિદ્યામાં હુશિયાર થયા. દૂધઘીના જેવો સાત્વિક આહાર, નિર્મળ હવા અને પ્રેમળ તથા શુદ્ધ વિચારની કેળવણીને લીધે તે ઘણા જ શક્તિમાન થયા. તેમનું સૌન્દર્ય જોઇને વ્રજવાસી સ્ત્રીપુરૂષો મોહિત થવા લાગ્યા.

એ વ્રજની પાસે જ ગાયોને પાણી પાવાનો એક મોટો ધરો હતો. નાગ નામનો એક ઉન્મત્ત માણસ તે ધરામાં ઝેર નાંખતો હતો તેથી ત્યાં પાણી પીનારા ઢોરો મરણ પામતાં હતાં. કૃષ્ણે તે નાગને વશ કર્યો અને તેને ત્યાંથી હાંકી કાઢ્યો. તે જ અરસામાં ધેનુકાસુર અને પ્રલંબ નામના બે દૈત્યો ગાયોનાં ટોળાંમાં જઇને તેમને ચોરી જવાની ખટપટ કરવા લાગ્યા. તેમને પણ તે પરાક્રમી બાઇઓએ મારી નાખ્યા. આ ઉપરથી કૃષ્ણના બાઇ સંકર્ષણના બળદેવ, બળરામ અને પ્રલંબઘ્ન એવાં નામો પડ્યાં. શરદ ઋતુના પ્રારંભમાં ગોવાળીયાઓ ઇન્દ્ર નામથી ઉત્સવ કરતા હતા. પરંતુ કૃષ્ણની સૂચનાથી તે ઓચ્છવ કરવાનો વિચાર માંડી વાળીને જે ગોવર્ધન પર્વતને લીધે ગાયોને ભરપૂર ચારો મળતો તેનો ઉત્સવ ઉજવ્યો. આથી ઇન્દ્રે ગુસ્સો કર્યો અને તેણે વ્રજ ઉપર સાત દિવસ સુધી ભયંકર વૃષ્ટિ કરી બધાને હેરાન કરવાનો

આવવાનો અધિકાર નથી એવું જ્યારે શિશુપાલ વગેરે રાજાઓએ પ્રતિપાદન કર્યું ત્યારે કૃષ્ણના પક્ષ પૈકીના એક રાજાએ પોતાનું અડધું રાજ્ય કૃષ્ણને આપી તેને મુખ્ય અભિષેક પણ કર્યો. આથી વિરુદ્ધપક્ષીઓને રીસ ચડી અને તે પાછા ચાલ્યા ગયા. કૃષ્ણે મિત્રનું રાજ્ય પાછું આપ્યું અને પોતે પણ મથુરા પાછા ગયા. આથી સ્વયંવરનું કામ બંધ રહ્યું. જરાસંધ અને કાલયવને (એ જ કાળિયો નાગ હોવા સંભવ છે) ફરીથી મથુરા પર હુમલો કર્યો. કૃષ્ણે તેને યુક્તિથી બીજાની મારફતે માર મરાવ્યો. પોતાને લીધે ફરી ફરીથી મથુરા ઉપર જુલમ ગુજરે છે એવું ધ્યાનમાં લઈને તે નગરી છોડી જવાનો કૃષ્ણે નિશ્ચય કર્યો અને પશ્ચિમ દ્વારકાબેટ ઉપર પહેલાં નહિ જેવી વસાહત કરી.

દ્વારકાની નગરરચના બહુ જ સુંદર કરવામાં આવી. તે ઠેકાણે યાદવોની સંતતિ અને સંપત્તિ દિવસે દિવસે વધતી ગઈ અને લોકો દ્વારકાને ઇન્દ્રપુરીની ઉપમા આપવા લાગ્યા. કૃષ્ણ દ્વારકામાં આવી રહ્યા પછી રુક્મિણીના વિવાહનો વિચાર ચાલવા લાગ્યો અને તેને રુક્મીની સલાહથી શિશુપાલ સાથે પરણાવવાનું ઠર્યું. કૃષ્ણનો પ્રેમ રુક્મિણી પર અને રુક્મિણીનો પ્રેમ કૃષ્ણ ઉપર હતો. રુક્મિણી તરફથી આ બાબતનો કાગળ કૃષ્ણને મળતાં વાર જ લગ્નસમારંભને વખતે કૃષ્ણે કુંડિનપુરમાં જઈને તેનું યુક્તિથી હરણ કર્યું અને તેને રથમાં બેસાડી દ્વારકા તરફ લઈ ચાલ્યા. તે વખતે કૃષ્ણની ઉમર પચીસ વર્ષની અને રુક્મિણીની ઉમર અઢાર વર્ષની હોવી જોઈએ. સુમુહૂર્ત ઉપર કૃષ્ણરુક્મિણીનાં લગ્ન થયાં. થોડા વખત પછી અત્યંત સુંદર એવો પ્રદ્યુમ્ન તેમને પેટે જન્મ્યો. રુક્મિણી

ફળદ્રુપ પ્રદેશ પોતે રાખીને યમુનાના કાંઠા ઉપરનો જંગલી પ્રદેશ પાંડવોને આપ્યો. કૃષ્ણની સલાહથી પાંડવોએ આ વાત કબુલ રાખી અને ઇંદ્રપ્રસ્થ નામનું રાજધાનીનું શહેર વસાવ્યું. પછી કૃષ્ણ દ્વારકા તરફ પાછા ગયા. દ્રૌપદીને તે બેનની માફક માનવા લાગ્યા. પાંડવોની દિવસે દિવસે ચડતી થવા લાગી. કેટલાક દોષના નિવારણ માટે અર્જુન બાર વરસ સુધી તીર્થયાત્રા કરવા નીકળ્યો હતો. દ્વારકાથી ઘેર પાછા ફરતી વખતે તેણે બળરામની બહેન (કૃષ્ણની ઓરમાન બહેન) સુભદ્રાનું યુક્તિથી હરણ કર્યું; પણ પછી તેમનો વિવાહ યથાવિધિ થયો. કૃષ્ણની સલાહથી પાંડવોએ ખાંડવ વન બાળી ત્યાંનો વિસ્તૃત પ્રદેશ વસાહતને લાયક કર્યો. પાંડવો વૈભવશિખરે પહોંચ્યા પછી મયાસુર નામના કારીગરે પોતાના કળાકૌશલ્યથી ઇંદ્રપ્રસ્થને સ્વર્ગપુરીનું રૂપ આપ્યું. પાંડવોના પરાક્રમની કીર્તિ સર્વ દેશામાં પ્રસરી રહી.

પોતાના કાકાના છોકરાઓને નિર્જન પ્રદેશ આપી પોતે ફળદ્રુપ મુલક રાખ્યા છતાં પાંડવોનો વૈભવ બહુ વધ્યો છે એ જોઈને કૌરવોના અંતઃકરણમાં મત્સર અને દ્વેષ ઉત્પન્ન થયા. તેવામાં પાંડવોએ રાજસૂય યજ્ઞ કરીને દેશદેશના રાજાઓને અને કૌરવોને આમંત્રણ કર્યું તે વખતે તેમની સંપત્તિ જોઈને સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું. પાંડવોની સંપત્તિ કેવી રીતે હરણ કરવી તેનો વિચાર તે વખતથી જ કૌરવો કરવા લાગ્યા. રાજસૂય યજ્ઞ કરવા પહેલાં શ્રીકૃષ્ણે પાંડવોને સલાહ આપી કે યજ્ઞ નિર્વિઘ્ન પાર પડે એટલા માટે દુષ્ટ અને બળિષ્ઠ જરાસંધનો પ્રથમ નાશ કરવો જોઈએ. ત્યારે ધર્મરાજાએ અર્જુન અને ભીમને કૃષ્ણની સાથે જરાસંધના દેશમાં મોકલ્યા. તેમણે જરાસંધને

જાણનારો ગણી કૃષ્ણને શ્રેષ્ઠ ગણતા હો તો પ્રત્યક્ષ વ્યાસ મહર્ષિ એ અહીંઆં હાજર છે તેમના જેટલો વેદવિદ બીજો કોઈ નથી. રાજા તરીકે તમે તેને શ્રેષ્ઠ ગણતા હો તો તેના કરતાં શ્રેષ્ઠ દુર્યોધન, ભીષ્મક, કૃતલક્ષણ, પાંડ્ય, શાલ્વ, શલ્ય, રુક્મી વગેરે મહાન રાજાઓ અહીંઆ છે” આવી રીતે ભાષણ કરીને તેણે કૃષ્ણની ઠેકાણે સભામાં નિર્ભર્ત્સના કરી. ભીષ્મે કૃષ્ણની યોગ્યતા સભાજનોને સમજાવી દઇ આખરે કહ્યું કે, ‘કૃષ્ણ એ જ્ઞાનવૃદ્ધ, બલવૃદ્ધ અને ધનવૃદ્ધ છે. તે સર્વ દ્વિજોમાં શ્રેષ્ઠ છે. વેદવેદાંગો તે જાણે છે અને સત્ત્વબલસંપન્ન એવા જે શ્રીકૃષ્ણ તે બધાના આચાર્ય, પિતા અને ગુરુ છે.’ આ સાંભળતાં જ શિશુપાલ બડબડ કરવા લાગ્યો. થોડી પળમાં જ દ્વંદ્વયુદ્ધના આવાહન સુધી વાત આવી પહોંચી અને કૃષ્ણે ચક્ર ફેંકી તેને જમને ઘેર મોકલી આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણની હિંમત અને પરાક્રમ જોઇને સર્વ સભા વિસ્મિત થઇ ગઇ અને શિશુપાલનો વધ કરવા માટે તેમણે કૃષ્ણની સ્તુતિ કરી. યજ્ઞકાર્ય યોગ્ય વખતે પૂરૂં થયા બાદ બધા પોતપોતાને ઘેર ગયા, પરંતુ આ યજ્ઞ જ મહાભારતના યુદ્ધનું મૂળ રહ્યું હતું.

રાજસૂય યજ્ઞ પછી કૌરવોએ ધર્મ, ભીમ વગેરે બાંધવોને હસ્તિનાપુરમાં બોલાવી કપટથી દ્યૂત (જુગાર) રમવાની અને તેમનું રાજ્ય ખુંચવી લેવાની યુક્તિ કરી. આ કપટકાર્યમાં તેમણે કુશળ એવા શકુનીની મદદ લીધી. ટુંકામાં કહેવાનું કે આ રમતમાં ધર્મે પોતાનું રાજ્ય ગુમાવ્યું, એટલું જ નહિ પણ પોતે પોતાના બાંધવો સહિત હાર ખાધી અને પાંડવોને કૌરવોનું દાસત્વ

તે દિવસે મધ્યરાત્રિને વખતે રોહિણી નક્ષત્ર હોય કે ન હોય પણ તે જ વખતે કૃષ્ણજન્મ થયો એમ પ્રતિપાદન કરે છે. કૃષ્ણનો જન્મ ભલે ગમે ત્યારે થયો, પરંતુ બીજે દિવસે સવારે નંદને ત્યાં તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ એ ઘટનાને જ દિવસને મુખ્ય માનીને કેટલાએક લોકો જન્મોત્સવ કરે છે. આ ઉત્સવને ગોકુળાષ્ટમીનું નામ આપવામાં આવ્યું [illegible]

ચાલુ રૂઢિ

કૃષ્ણ જન્માષ્ટમીનો દિવસ આખા હિન્દુસ્તાનમાં વસનારા લોકો પ્રમાણમાં પ[illegible] આવે છે. ગોકુળ, મથુરા, વૃંદાવન, દ્વારકા વગેરે ઠેકાણે આ ઉત્સવ ઘણી ધામધૂમથી પાળવામાં આવે છે. વૈષ્ણવ મતના પ્રતિપાદક અને પ્રવર્તક એવા કેટલાએક આચાર્ય આ દેશમાં થઈ ગયા તેમને લીધે કૃષ્ણભક્તિનું મહત્ત્વ આ દેશમાં બહુ વધ્યું. કૃષ્ણ એ બુદ્ધ અથવા ખ્રિસ્તની માફક એક વિશિષ્ટ ધર્મ સ્થાપન કરનારો પુરુષ હતો, તેણે ધર્મના હિતને માટે [illegible], એટલું જ નહિ પણ સર્વ પ્રચલિત ધર્મોના અને કાળે કરીને અસ્તિત્વમાં આવનારી અનેક ધર્મપંથના એકવાક્યતા કરી આપીને તે બધા એક જ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી લેવાના જુદા જુદા રસ્તાઓ છે એમ જણાવી આપ્યું. તેટલા માટે પ્રાચીન અને અર્વાચીન લોકો કૃષ્ણને જગદ્ગુરુનું નામ આપે છે. આ દેશમાં જેમને લીધે કૃષ્ણભક્તિ ફેલાઈ એવા અનેક આચાર્ય અને સાધુસંત થઈ ગયા. તેમના સંબંધી વિગતવાર હકીકત ' મહાએકાદશી 'ના તહેવારના વિવેચનમાં જોવી. હાલમાં કૃષ્ણાષ્ટમી પાળવાનો જે રિવાજ ચાલે છે તે ધ્યાનમાં લઈએ તો શ્રીકૃષ્ણના સંબંધમાં તેનો ઉત્સવ રૂઢ થવા માટે જે સત્ય

તે દિવસે મધ્યરાત્રિને વખતે રોહિણી નક્ષત્ર હોય કે ન હોય પણ તે જ વખતે કૃષ્ણજન્મ થયો એમ પ્રતિપાદન કરે છે. કૃષ્ણનો જન્મ મધ્ય રાત્રે મથુરામાં થયો, પરંતુ બીજે દિવસે સવારે ગોકુળમાં તેની પ્રસિદ્ધિ થઈ એ ઉપરથી તે જ દિવસને મુખ્ય માનીને કેટલાએક લોકો જન્મોત્સવ કરે છે. આ ઉત્સવને ગોકુળાષ્ટમીનું નામ આપવામાં આવ્યું છે.

ચાલુ રૂઢિ

કૃષ્ણ જન્માષ્ટમીનો દિવસ આખા હિન્દુસ્તાનમાં વધતા ઓછા પ્રમાણમાં પાળવામાં આવે છે. ગોકુળ, મથુરા, વૃંદાવન, દ્વારકા વગેરે ઠેકાણે આ ઉત્સવ મોટા દમામથી પાળવામાં આવે છે. વૈષ્ણવ મતના પ્રતિપાદક અને પ્રવર્તક એવા કેટલાએક આચાર્યો આ દેશમાં થઈ ગયા તેમને લીધે કૃષ્ણભક્તિનું મહત્ત્વ આ દેશમાં બહુ વધ્યું. કૃષ્ણ એ બુદ્ધ અથવા ખ્રિસ્તની માફક એક વિશિષ્ટ ધર્મ સ્થાપન કરનારો પુરુષ હતો, તેણે ધર્મની દિશા દેખાડી આપી, એટલું જ નહિ પણ સર્વ પ્રચલિત ધર્મોની અને દાખે કરીને અસ્તિત્વમાં આવવાનેગી અનેક ધર્મપંથની એકવાક્યતા કરી આપીને તે બધા એક જ પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરી લેવાના જુદા જુદા રસ્તાઓ છે એમ બતાવી આપ્યું. તેટલા માટે પ્રાચીન અને અર્વાચીન લોકો કૃષ્ણને જગદ્‌ગુરુનું નામ આપે છે. આ દેશમાં જેમને લીધે કૃષ્ણભક્તિ ફેલાય એવા અનેક આચાર્ય અને સાધુસંત થઈ ગયા. તેમના સંબંધી વિગતવાર હકીકત 'મહાશિવરાત્રી'ના તહેવારના વિવેચનમાં જોવી. હાલમાં કૃષ્ણદિન પાળવાનો જે રિવાજ ચાલે છે તે ધ્યાનમાં લઈએ તો ઘણુંખરા સંબંધમાં તેનો ઉત્સવ રૂઢ થવા માટે જે સત્ય

એટલી વાર માગ્યો કે 'તમે મારા પતિ થાઓ'. કૃષ્ણે તેની વિનતિ માન્ય કરી અને તેને પોતાને ઘેર લઈ ગયા. જે વનમાં તે રાજનંદિનીએ તપ કર્યું તેનું નામ વૃન્દાવન પડ્યું. શ્રીકૃષ્ણના સમયથી વૃન્દાવનની ખ્યાતિ વધતી ગઈ. મથુરા નગરીથી આગળ યમુનાને પેલે પાર ગોકુળ નામનું ગામડું છે. તે દેશમાં વ્રજના ઢોરો ચરવામાં આવતા હતા. ગોકુળની પાસે જે જગ્યાએ ઢોરો ચરતા હતા તે જગાનું વૃન્દ-વન (મહાવન) નામ છે. પ્રાચીન લેખો ઉપરથી જણાય છે કે ગોવર્ધન ટેકરી સુધી મથુરાનો વિસ્તાર હતો અને ત્યાં ઢોરોને ચારવા માટે શ્રીકૃષ્ણ બાળ ગોવાળીઆ સાથે જતા હતા. વ્રજ ઉપર મુસળધાર વરસાદ પડીને જ્યારે ગોવાળીઆની ઝુપડીઓ જમીનદોસ્ત થઈ અને તેઓ ભયભીત થયા ત્યારે તેમને લઈને કૃષ્ણ ગોવર્ધનને આશરે ગયા અને તેમનું રક્ષણ કર્યું; તે ઉપરથી પણ ગોવર્ધન પાસે હતો એમ સિદ્ધ થાય છે. યમુના નદી પણ તે ટેકરી પાસે વહેતી હતી એવું જૂના લેખો ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. પરંતુ હાલે ફરીને યમુનાનો પ્રવાહ બીજી તરફ વળવાથી વૃન્દાવન તથા ગોવર્ધન પાસેથી તે દૂર થઈ અને હાલ તે બેની વચમાં ચૌદ માઈલનું અંતર પડેલું છે. વૃન્દા-વનમાં ગોવર્ધનગિરિ છે એવો ઉલ્લેખ સ્કંદપુરાણમાં મળે છે. વૃન્દાવનનો વિસ્તાર પાંચ યોજન (વીસ કોસ) હોવાનું તેમાં જણાવેલું છે. એ જ પ્રદેશમાં નિંબવન નામના સ્થળમાં મહર્ષિ અરુણનો પુત્ર આરુણિ નામનો એક નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારી તપશ્ચર્યા કરતો હતો. નિંબવનને નિંબગ્રામ પણ કહે છે. કૃષ્ણે ગોકુળ છોડ્યા બાદ વૃન્દાવનમાં ગોવર્ધનની પાસે આરુણિ મહર્ષિએ મુકામ કર્યો; તે પ્રદેશનું પણ નિંબગ્રામ એ જ નામ

ગુજરને આપી હતી, અર્થાત્ હેજકુંમો સાથે પારસીઓનો સંબંધ હતો, તેમનું સાંપત્તિક (સ્થિતિ) પારસીઓની સ્થિતિ સારી નહોતી. તે સ્ત્રીઓ, વણકરી અને એવા હલકા ધંધા વેપારમાં હતાં હતી તેમના ચારિત્ર્ય ગુણો તેનામાં એટલે વિકાસ પામ્યા. ઉન વિકસિત વિચાર ધરાવતા લેખકોએ માટે તેવા અંધકારયુગમાં આવું જીવન હેઠળ, તેમના વિકાસ કરાયો સર્વ દેશોમાં અમદ્બુદ્ધિ પ્રવર્તિત હતી છે તેથી સ્વાર્થત્યાગીઓ અનુભવ કરેલ અનુભવમાં જીવન હતું છે. પોતાના સ્વાર્થ ન જોતા એકત્વ કે મદદના હાથો ધર્યા છે એવું બહુ કામનું એમણે એક ગરીબ લોકાગ્રહોમાં તેઓ આપેલું ભાષણ છે. હિંદુસ્તાન ઉપર નિરક્ષર રૈયત અને નિરક્ષર લોકાગ્રહોમાં બેઠા રહેવા દુઃખ પડોશમાંથી પ્રેમ કરેલા ગામબંધને. ઉત્સાહ કેળવે અને તે પોતાની ધારણાને વળગી રહે અને આરોગ્ય વિજયી વહાલો લેના કરતાં એક સ્વાર્થત્યાગ કર્યા હોય? ઇત્યાદિ, ભગવાનજી, ગુલાબ વગેરે કેટલાએક આપણી સમાજના લોકોએ જનતાને પ્રોત્સાહન આપી તેમના હાથમાં પર પોતાનું સ્વામિત્વ સ્થાપન કરવાનો વિચાર જ તેને આવ્યો નથી. એટલું જ નહિ પણ તે લોકો તેઓ યોગ્ય રસ્તાએ વળાવે કર્યા. જે પારસીઓમાં દેવું આગળ નહું તેમના મુખ ઉપર કુટુંબ વાળીને તેમની સાંપત્તિક સ્થિતિ સુધારવાનો તેઓ યત્ન કર્યો. વખત જતાં પારસી ધનાઢ્ય થયા અને તેની ગરીબ નગરી ઉત્તરોત્તર આગળ બની. જ્યારે ગરીબ જુલમો તેની ભારી નહેરાવલીને વખતે મગજ માટે આવ્યો ત્યારે કેટલાએક આધુનિક ધનવાન ઉદ્યમીની મારફત કરાવેથી તેને પાછો ન કાઢતાં અનેક

તત્ત્વજ્ઞાન ઉપરથી, કૃષ્ણ પછી ઘણો વખત વીત્યા બાદ ગૌતમ, કણાદ, કપિલ, પતંજલિ, જૈમિનિ અને વ્યાસ એમણે અનુક્રમે ન્યાય, વૈશેષિક, સાંખ્ય, યોગ, મીમાંસા અને વેદાંત એ શાસ્ત્રો રચ્યાં. આ શાસ્ત્રોને ષડ્શાસ્ત્ર કહે છે. શ્રી કૃષ્ણે તે સમયના તત્ત્વજ્ઞાન વિષયક વિભાગોમાં યોગ, સાંખ્ય અને વેદાંતમાં જે ઐક્ય રહેલું છે તે બતાવીને અને તેમનો એકબીજા ઉપરનો આધાર સિદ્ધ કરીને સમાજનો ભ્રમ દૂર કર્યો. તેમ જ તત્ત્વજ્ઞાન સાથે ભક્તિનો મેળ કરી આપવાથી સર્વ વર્ણના લોકોને ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો માર્ગ સુગમ થયો. માયાવાદમાં ફસાઈ જવાથી કર્તવ્યશૂન્ય બનેલા સમાજને શ્રીકૃષ્ણે ઐહિક અને પારલૌકિક કર્તવ્યકર્મનો યોગ્ય દિશા બતાવી. કર્મ, ઉપાસના અને જ્ઞાન એ ત્રણની મદદથી આ ભયંકર દેખાતો ભવસાગર નરનારી દરેક જણ સુરક્ષિત રીતે પેલે પાર જઈ શકે છે, અને નર્યું સ્વાતંત્ર્ય પરાર્થનું આધિકરણ જે બ્રહ્મસ્વરૂપ તેમાં ભળી જઈ જન્મમરણના અસંખ્ય ફેરામાંથી છૂટી શકે છે એ શ્રીકૃષ્ણે જગતને બતાવ્યું માટે જ તેને જગદ્ગુરુ ગણેલા છે.

નરદેહનું મહત્ત્વ

ધ્યાનમાં લેવા માટે શ્રીકૃષ્ણે કહેલો ઉપદેશ દરેક મનુષ્યે હૃદયપર કોતરી રાખવો જોઈએ. તે ઉપદેશનો મુદ્દો ધ્યાનમાં લઈને પોતાનું આચરણ શુદ્ધ રાખવું એ જ તરણોપાય છે.

देहो देवालयः प्रोक्तः जीवो देवः सनातनः।
त्यजेदज्ञाननिर्माल्यं सोऽहंभावेन पूजयेत्॥

આ માનવદેહ એ દેવાલય છે અને તેની અંદરનો રહેવાસી જીવ એ દેવ છે. અજ્ઞાનરૂપી નિર્માલ્યનું વિસર્જન કરીને

માટે રાગ અને તેની પ્રબળ પરંપરા ઉઠીને આનંદ આવે છે
આ બધા કરતાં વેદાંતનું ધ્યેય એક પગલું આગળ વધેલું છે.
આખી માનવજાતિને એક કરવા અને જાતિ, ધર્મ, પંથ, ભાષા
અને દેશને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા કૃત્રિમ ભેદભાવને દૂર
કરવાનો વેદાંત પ્રયત્ન કરે છે. તેમ કરવાને વેદાંત જ સમર્થ
છે. વેદાંત એ સાર્વલૌકિક ધર્મ અને વિજ્ઞાનાશ્રિત નીતિ
છે. સુખદુઃખના ઝઘડામાં સપડાયેલા અને સદાના દુઃખ
સહેનારા જીવને વેદાંત સચ્ચિદાનંદની ઓળખાણ કરાવી આપે
છે. જગતના ઉદ્ધાર માટે શ્રીકૃષ્ણે નાંખેલી ગીતા એ વેદાંતનો
શુભ સંદેશો છે. જેમને શ્રીકૃષ્ણને માટે પૂજ્યબુદ્ધિ છે તેમણે
ગીતામાં કહેલા સન્માર્ગ પ્રમાણે ચાલીને પોતાનો ઉદ્ધાર કરી
લેવો એમ આ જન્માષ્ટમીનો તહેવાર સૂચન કરે છે. પ્રેમ,
ઐક્ય અને જ્ઞાનની વૃદ્ધિ શ્રીકૃષ્ણની કૃપાથી થશે એવી
પ્રાર્થના દરેક મનુષ્યે દરરોજ કરવી અને શ્રીકૃષ્ણમાં લીન
થવાનો પ્રયત્ન કરવો.

[illegible]
કર્યું એમ દર્શાવ્યું છે.

[illegible]

[illegible]

તેમણે દેવ તરીકે સ્વીકાર્યા અને તેમનાં પરાક્રમોનું અનેક રીતે વર્ણન કર્યું. તેમને માટે યજ્ઞયાગાદિક કરીને અગ્નિ દ્વારા તેમને સંતુષ્ટ કરવાનો ક્રમ આરંભ્યો. આ દેશના અસલના જે લોકો હતા તેમના આચારવિચાર ભિન્ન પ્રકારના હોવાથી આર્યોને તેઓ અનેક રીતે ત્રાસ આપતા. આથી પોતાને યુદ્ધમાં વિજય મળે અને શત્રુઓનો નાશ થાય એટલા માટે આર્યોના આગેવાનો અને તેમના વંશજોએ પોતાના પૂર્વજોની પ્રાર્થના માટે સૂક્તો રચ્યાં અને તેમની સહાયતા માટે પ્રાર્થના કરી. તે લોકો વિશ્વનાં મહાન્ તત્ત્વો—જેવાં કે પૃથ્વી, તેજ, વાયુ, પાણી વગેરે—ને પોતાના પૂર્વજો માનતા હતા; માટે તેમની બહુ જ દિવ્ય અને ભવ્ય ભાષામાં તેમણે પ્રાર્થના કરી. આ પ્રમાણે જ્યાં સુધી આર્યો અને અનાર્યોનું યુદ્ધ ચાલુ રહ્યું ત્યાં સુધી પ્રાર્થનાદિક અર્થપૂર્ણ વચનો રચાતાં જ રહ્યાં. આ પ્રાર્થનાના સંગ્રહોને 'વેદ' કહે છે. વેદ એટલે જ્ઞાન. વેદને કેટલાક શ્રુતિ * શબ્દ પણ વાપરેલા છે.

* વેદ અપૌરુષેય છે અને તેમને આપેલું 'શ્રુતિ' એ નામ યથાર્થ કહેવાય છે. અપૌરુષેય કહેવાનું કારણ કે એની રચના માટે રચાયા ને સર્વ દેવ છે એમ માનવામાં આવે છે, અને તે કોઈ ...વા એ કહેવું શક્ય નથી એવી માન્યતા છે. તે જમાને લેખનકળા ...વિદ્વત્વના આવી ન હતી માટે વેદનું રક્ષણ શ્રવણ દ્વારા કરવામાં ...વ્યું. તેથી જ તેમને શ્રુતિનું નામ આપવામાં આવ્યું હશે. પારસી ...ના દેવાધિદેવ અહુરમઝદ (અસુર મહત્) જરથુસ્તનો કહેલો ... જે ઝંદ અવસ્તા નામના ધર્મગ્રંથમાં છે તેને 'શ્રોશ' કહે છે. ...નો અર્થ શ્રુતિ એવો થાય છે. ઝંદનો અર્થ પણ છંદસ વેદ ...ય જ્ઞાન એવો થાય છે. એ ઉપરથી જણાય છે કે પ્રાચીન કાળની

પુરાણકારોએ આપેલાં છે. દાખલા તરીકે નારદમુનિની ગણના દેવર્ષિઓમાં અને વસિષ્ઠ ઇત્યાદિની બ્રહ્મર્ષિઓમાં કરવામાં આવી છે. જે પ્રમાણે પૂર્વ કાળમાં અનેક ઋષિઓ થઇ ગયા તે પ્રમાણે આધુનિક કાળમાં પણ આપણા દેશમાં અનેક પુરુષ આ પદવીને યોગ્ય થઇ ગયા. દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, માધવરાવ રાનડે, ગોપાળ કૃષ્ણ ગોખલે, સ્વામી વિવેકાનંદ અને તેમના જેવા કેટલાએક સત્પુરુષો ચાલુ જમાનામાં ઋષિપદે પહોંચ્યા છે. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર, ડૉક્ટર ભાંડારકર જેવા જ્ઞાનનિષ્ઠ આર્ય ઋષિઓ હજી જીવે છે. ઋષિઓની આ પરંપરા આપણા દેશમાં અવ્યાહત ચાલુ છે. તેના તરફ નજર નાખી આશાપૂર્ણ દૃષ્ટિથી આપણે ભવિષ્ય કાળ તરફ જોવું જોઇએ. જે આર્ય-પુત્રોએ અને પુત્રીઓએ આપણા ધર્મનું કામ પ્રવર્તને રક્ષણ કરીને આપણી યોજના અને આપણું જીવન ઘડ્યું તેમની પ્રીત્યર્થે આ

ઋષિપંચમીનો દિવસ

સર્વ વર્ણ અને વૃદ્ધોએ, સ્ત્રીઓએ અને પુરુષોએ પાળવો જોઇએ. તે દિવસે કથાકીર્તન, નાટકો અને વ્યાખ્યાનો કરીને ધાર્મિક મહર્ષિઓનું સ્મરણ આર્યપ્રજાના પુત્રોએ વાર દઇ એવું કરવું જોઇએ. દેહાભિમાનનો ત્યાગ કરીને સત્ય, શાશ્વત અને સુખદાયક ધ્યેયનો વિચાર દરેક જણે કરવો જોઇએ એમ આ તહેવાર સૂચવે છે. ઋષિઓના ગુણાનુવાદ ગાઇને અને તેમને જ આપણા આદર્શ માનીને ચાલીએ તો આપણું કલ્યાણ થયા વગર રહેશે નહિ. આર્ય મહિલાઓ! અજ્ઞાનને દૂર કરીને જ્ઞાનના સામ્રાજ્યમાં દાખલ થાઓ. ઋષિપંચમીના વ્રત વિષે જે કથા ઉપર આપી છે તેનો પૂર્ણ વિચાર કરો

દૂર કરવામાં આવશે તો સહેજે તેમની આંખો ઉઘડશે અને તેઓ ઠેકાણે આવશે. માટે વિદ્યાપ્રચારની પાછળ પડેલા લોકોને ખરો પ્રગતિનો માર્ગ કયો છે તે સમજાવી દઇશું એટલે વ્યાખ્યાનોની આવશ્યકતા નહિ રહે.

વિચારથી દેવોએ તે કામ માટે અદિતિના પુત્ર વામનની યોજના કરી. તેણે બ્રહ્મચારીનો વેશ ધારણ કર્યો અને બલિના યજ્ઞ વખતે યજ્ઞસમારંભમાં હાજર રહી પોતાની વિદ્વત્તાથી તેણે રાજાને ચકિત કર્યો. રાજાએ સંતુષ્ટ થઈને તેને પૂછ્યું કે " તારે જે જોઈએ તે માગ." ત્યારે વામને માત્ર ત્રણ પગલાં ભૂમિની યાચના કરી! બલિના પુરોહિત શુક્રાચાર્ય વામનનું કપટ જાણી ગયા અને ભૂમિનું દાન ન આપવા માટે તેમણે બલિને સૂચના કરી. પરંતુ તે પહેલાં જ બલિએ દાન આપવાનું કબૂલ કરેલું હોવાથી તેને પોતાનું વચન પાછું ખેંચી લેવું ગમ્યું નહિ. પછી ભૂમિદાન આપવા માટે વામનના હાથ ઉપર પાણી રેડતાં જ વામને પોતાનું ખરું વિશ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું અને બે પગલામાં જ તેણે ભૂમિ અને સ્વર્ગ વ્યાપી દીધાં. હવે ત્રીજું પગલું ક્યાં મૂકવું તે માટે તેણે બલિને સવાલ કર્યો, ત્યારે બલિએ પોતાનું શિર નમાવ્યું ને વામને તેના મસ્તક ઉપર પગ મૂકીને તેને પાતાળમાં પહોંચાડી દીધો. બલિનું શીલ, તેનું દાન, વીરતા અને સદ્વર્તન જોઈને વામનને સંતોષ થયો અને 'હું તારો દ્વારપાળ થઈને રહીશ' એવું તેણે તેને વચન આપ્યું. એ વચન પ્રમાણે આજ સુધી તેઓ તેના દ્વારપાળ તરીકે ઉભા છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

ભાદરવા સુદ એકાદશીને દિવસે ઉપવાસ કરવો. બપોરને વખતે વામનની પૂજા કરવી, રાત્રે તેની કથા વાંચવી અને આખો દિવસ હરિકીર્તન, વિષ્ણુનામસ્મરણ, તથા ભજનકીર્તન કરવાં. આખી રાત ઉજાગરો કરી દ્વાદશીને દિવસે તેની પૂજા કરવી અને બ્રાહ્મણોને દાન આપવું. દહીં અને દૂધ ભરીને

કરી રાખડી* બાંધે છે. આ રક્ષાબંધનનો વિધિ રોગથી સુરક્ષિત રહેવા માટે થાય છે. નદીપરથી ઘેર આવ્યા બાદ બ્રાહ્મણોને પણ રાખડી બાંધવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં શ્રાવણી, પોવતી પૂનમ અને વામનદ્વાદશી એ ત્રણ તહેવારોનો થોડો થોડો ભાગ ગુજરાતના બળેવના તહેવારમાં જોવામાં આવે છે. ખરી રીતે જોઈએ તો આ દિવસને કોઈ તહેવાર તરીકે ગણવું નથી. પુરાણો અસ્તિત્વમાં આવ્યા પછી અનેક

પ્રાચીન ઐતિહાસિક વાતોનું રૂપાંતર

કેવી રીતે થયું તે સમજવા માટે વામનાવતારની વાત એક ઉત્તમ દાખલો છે. આ કથાનો ખરો અને સરળ અર્થ એવો છે કે દેવોની વતી વામને આવીને તેમનું બધું રાજ્ય પચાવી બેઠેલા બલિ પાસે થોડી જમીન માગી. બલિ ઉદાર હૃદયનો હોવાથી તેણે દેવોની વિનંતિ માન્ય કરીને તેમને પોતાના રાજ્યમાં આશ્રય આપ્યો. પરંતુ તેનું પરિણામ એ થયું કે દેવોએ ધીમે ધીમે તેનું આખું રાજ્ય કબજે કરી લીધું. દેવ અને દૈત્ય અથવા સુર અને અસુરોની વચ્ચે વારંવાર લડાઈઓ થતી હતી. (તેનું વર્ણન નૃસિંહાવતારની કથામાં આવેલું જ છે.) બલિ ધર્મનિષ્ઠ હોવાથી તેની પ્રજા પણ સંતુષ્ટ અને રાજનિષ્ઠ હતી. તેથી તરવારના જોર પર તેને હરાવવો એ દેવોને માટે અશક્ય હતું. તેથી રાજનીતિશાસ્ત્રના ચતુર્વિધ માર્ગમાંનો જે કપટનો ઉપાય તે યોજી દેવોએ બલિને છેતર્યો અને કાબૂ કરીને પોતાનો હેતુ સિદ્ધ કરી લીધો. આ વેદકાળ પહેલાંની વાત છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં

* નકલી મોતી, રેશમી ફુલ વગેરેને રેશમના અથવા સુતરના દોરામાં પરોવે છે તેને રાખડી કહે છે.

જ્ઞાની જન તથા સર્વ મદદો મળ્યા છે. એ જ માટે આપણે આપોએ પણ જવું જોઈએ. આપણે આ વામનદાદાના વહેવાર ઉપરથી આટલું શીખીયે તોપણ આ વહેવાર રદ થવાનું સાર્થક થશે.

કરીને નિષ્કામ બુદ્ધિથી જગતના સર્વ વ્યવહાર કરવા એવું કહેનાર શ્રીકૃષ્ણ, જગતનાં સુખદુઃખ તરફ નિરપેક્ષ દૃષ્ટિથી જોનારા ધર્મરાજ પાસે આ વ્રત કરાવે એ સંભવનીય નથી. મહાભારતમાં ઘણો ભાગ પ્રક્ષિપ્ત છે. તેમાંનો જ આ અનંતવ્રત વિષેનો ભાગ છે એવો વિદ્વાન શોધકોનો મત છે. કેવળ વ્રતાચરણથી મનકામના સિદ્ધ થતી હોત તો સાત અક્ષૌહિણી સૈન્યની મદદથી પોતે સારથીપણું સ્વીકારીને પાંડવોની વતી સમરાંગણ પર જવાની વરદી શ્રીકૃષ્ણે લીધી ન હોત. હાલના કાળમાં અસ્તિત્વમાં આવેલા સત્યનારાયણ, સત્યવિનાયક વગેરે વ્રતોના જેવું જ અનંત વ્રત છે અને તેના ઉત્પત્તિ કર્તાઓએ જેમ તેનો સંબંધ પુરાણકાળ સાથે જોડ્યો તેમ અનંતવ્રતનો સંબંધ શ્રીકૃષ્ણની સાથે જોડી દીધો હશે એ નિર્વિવાદ છે. આવાં વ્રતો કેટલેક અંશે ઇશ્વર ઉપરની શ્રદ્ધા ઓછી કરવાને અને મનુષ્યને નાહિંમત કરવાને કારણભૂત થાય છે; કારણ કે માનતા પ્રમાણે કાર્યસિદ્ધિ ન થાય તો મનુષ્ય ઇશ્વરની શક્તિ વિષે સાશંક બને છે, એટલું જ નહિ પણ તે દૈવવાદી બનીને દઢ પ્રયત્નનું મહત્ત્વ ભૂલી જાય છે. આર્ય કહેવડાવનારાઓએ ધર્મની બાબતમાં નિષ્કામ બુદ્ધિ કરવા તરફ અને મન ઇશ્વરમય કરવા તરફ ધ્યાન આપવું જોઇએ. ઉપલી કથામાં સર્વ અસંબદ્ધ અને પ્રાચીન તત્ત્વજ્ઞાન સાથે મેળ ન ખાય એવાં જે વિધાનો છે તે ઉપરથી આ વ્રતની કથા રચનારને કોઇ પણ ઉપાયે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી તેનું મહત્ત્વ વધારવાનો વિચાર હતો એવું સિદ્ધ થાય છે. પુનર્જન્મના વિધાન મુજબ કોઇ પણ જીવ આપોઆપ સરોવર થઈને પુનર્જન્મ પામે એ અશક્ય છે. તેનો જન્મ પ્રાણીઓમાં જ

મહાલય પક્ષ

દરેક આવતા ભાદરવા મહિનાનો કૃષ્ણપક્ષ પિતૃકાર્યને માટે અલગ રાખેલ છે એવું શાસ્ત્રકારોએ કહ્યું છે. લોકમાં તે 'પિતૃપક્ષ' અથવા 'મહાલય પક્ષ'ના નામથી ઓળખાય છે. હિન્દુ ધર્મની રચના પિતૃભક્તિના પાયા ઉપર રચેલી છે અને તેની રચના ઋષિમુનિઓએ ખૂબ વિચારપૂર્વક આપેલું કર્મ-કર્મની ક્રિયા સારી રૂડી છે જેથી આત્મા સ્વસ્થ અને નિર્ભય આત્માની શક્તિ અને અન્ય પ્રેતોની સ્થિતિની કલ્પના ઉપર અનેક સંસ્કાર અસ્તિત્વમાં આવેલા છે. હિન્દુ અને પારસી ધર્મમાં પ્રચલિત મરણોત્તર ક્રિયાઓ, જેવી કે મરણ પછી કરવામાં આવતી ક્રિયા, શ્રાદ્ધકર્મ વગેરે વર્ષ પૂરું કરવાથી જ પૂરું થયા છે. આવા રીતે આત્મા છે જ નહિ એવું ધર્મનું

જ પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે. આ બે માર્ગનો સ્વીકાર કરવાથી ભિન્ન ફળ પ્રાપ્ત થાય છે. બ્રહ્મની ઉપાસના કરવાથી દેવયાન માર્ગની પ્રાપ્તિ થાય છે અને તે પગલે પગલે અપનાવવો પડે છે. અગ્નિ, તેજ, દિવસ, શુક્લપક્ષ, ઉત્તરાયણના છ મહિના, દેવલોક, આદિત્યલોક, ચંદ્રલોક, વિદ્યુલ્લોક અને છેવટે બ્રહ્મલોક એ પ્રમાણે દેવયાનના મુકામો છે. છેક પરમધામે પહોંચેલો બ્રહ્મજ્ઞાની પુરુષ પુનર્જન્મ પામતો નથી. પિતૃયાન માર્ગનો સ્વીકાર કરનારા લોકો ધૂમલોક, રાત્રિ, કૃષ્ણપક્ષ, દક્ષિણાયનના છ મહિના, પિતૃલોક, આકાશ અને છેવટે ચંદ્રલોકમાં જઈને પહોંચે છે. જીવાત્માઓ ચંદ્રલોકમાં પહોંચ્યા પછી ત્યાંથી સ્વર્ગલોકમાં જાય છે. ત્યાં પુણ્ય ખૂટે કે તરત નીચે ઉતરતાં ઉતરતાં સ્વર્ગમાંથી ચંદ્રલોક, ત્યાંથી આકાશ, વાયુલોક, મેઘ, વૃષ્ટિ, વનસ્પતિ, અન્ન અને ત્યાંથી પિતારૂપે પુનર્જન્મ પામે છે; એવો આ પ્રવૃત્તિમાર્ગ છે. તે લોકના નામ જુદાં જુદાં જાતનાં હોય છે; તોપણ સામાન્ય રીતે ઉપરનું વર્ણન વિશેષ માન્ય થયેલું દેખાય છે. ચંદ્રલોકમાં પિતરો પહોંચ્યા પછી ત્યાં તેઓ અમૃતાન્નનું ગ્રહણ કરીને નિવાસ કરે છે. આ અમૃતાન્ન ચંદ્રકળાની સાથે કૃષ્ણપક્ષમાં ઓછું થતું જાય છે. માટે કૃષ્ણપક્ષના આરંભથી તેમના વંશજોએ અન્ન પહોંચાડવું જોઈએ, અને એટલા માટે જ શ્રાદ્ધની અને પિંડદાનની યોજના કરી છે. અમાવસ્યાને દિવસે તો પિતૃકાર્ય અવશ્ય કરવું જોઈએ એવું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે. મનુષ્ય મરી ગયા પછી એક વરસે ચંદ્રલોકમાં જઈ પહોંચે છે. ત્યાં સુધી જીવાત્માને ખોરાક પહોંચાડવા માટે મૃતના નામથી શ્રાદ્ધ કરવું જોઈએ. (ગરુડ પુરાણ) એક વર્ષ પછી મૃત જીવ પિતૃસ્વરૂપ થાય છે.

આસો મહિનો

[illegible]

[illegible]

માતકી જય ' એવા જયજયકારથી આકાશ ગાજી ઉઠે છે. ઢોલ અને નગારાંના અવાજને લીધે અજાણ્યા આવનારા માણસને તો એમ જ લાગે કે આખું ગામ જાણે રણુકસ્થોલમાં રોકાઈ ગયું ન હોય ! આ ઉત્સવને પ્રસંગે ઉચ્ચનીચ ભાવના રહેતી નથી. નાનાંમોટાં, સ્ત્રીઓ અને પુરુષો, રાજા અને રંક, બ્રાહ્મણ અને ઢેડ એ બધા એક જ કાલિમાતાનાં બાળકો હોવે એમ માનીને દેવી સામે પોતાનું શિર નમાવે છે. આ ઓચ્છવમાં જે હિંસાનો અને અનાચારનો રિવાજ દાખલ થયેલો છે તે કાઢી નાખીને દેવીને લેનું ખરું જગજ્જનનીનું સૌમ્ય અને પ્રેમળ સ્વરૂપ આપવામાં આવે તો કેટલું સારું થાય ? દુર્ગાના પૂજન પછી તરત જ એટલે પૂર્ણિમાને દિવસે કાલિપૂજન અથવા શ્યામાપૂજનનો ઉત્સવ થાય છે. આ દેવીનું રૂપ અત્યંત ભયંકર હોય છે. તેને રૂધિરપ્રિયા સમજીને તે દિવસે જુદા જુદા પશુઓના બળિ તેને અર્પણ કરવામાં આવે છે. મદ્યમાંસની રેલછેલ હોય છે. બીજે દિવસે કાલિની મૂર્તિ જળમાં વિસર્જન કરવામાં આવે છે. શ્યામાપૂજન પછી આઠમે દશ દિવસે દુર્ગાપ્રીત્યર્થ જગદ્ધાત્રીપૂજન કરવામાં આવે છે. જગતની પોષક શક્તિ છે માટે તેને જગદ્ધાત્રી એ નામ મળ્યું. લાલ વસ્ત્રો ધારણ કરેલી આ સિંહારૂઢ દેવી સામે અનેક નૃત્ય, ગીત ચાલે છે. મૂર્તિ સામે નગ્ન નાચવાથી સંતાનપ્રાપ્તિ થાય છે એમ બાલિક હિન્દુઓની માન્યતા હોવાથી એવું બિભત્સ નૃત્ય ત્યાં ચાલે છે એમ કહેવાય છે. જગદ્ધાત્રીના પૂજનનું ફળ ચતુર્વિધ પુરુષાર્થપ્રાપ્તિ છે એવો બાલિક જનોનો મત છે. પૌર્ણિમાને દિવસે લક્ષ્મીપૂજનનો ઉત્સવ થાય છે અને તે દિવસને કોજાગરી પોર્ણિમા કહે છે. દક્ષિણ હિન્દુસ્તાનમાં લક્ષ્મીપૂજન આશ્વિન

બલિપ્રતિપદા

પ્રગટ પ્રતાપી દૈત્યાધિપતિ બલિને મહાત કરવા પ્રભુએ જે વામને બટુ વેશ ધારણ કર્યો તેનું આધિદૈવિક વિવેચન વામન દ્વાદશીના પ્રકરણ નીચે આપેલું છે. વામને ત્રીજું પગલું બલિના મસ્તક ઉપર મૂકી તેને પાતાળમાં દાબી દેતાં પહેલાં બલિની વિનંતિથી તેને વરદાન આપ્યું: "જો કે મેં તને પાતાળદાન કર્યો છે, તોપણ તારી ભક્તિને વશ થયો છું. તને એવું વરદાન આપું છું કે તારું સ્મરણ સર્વત્ર અને નિરંતર રહે તેટલા માટે કાર્તક શુદ પ્રતિપદાને દિવસે તારા નામે લોકો આનંદોત્સવ કરશે. તારી વિનંતિને માન આપીને હું એવી આજ્ઞા કરું છું, કે તે દિવસે લોકોએ સુરાપાન અથવા બીજા અનાચાર કરવા નહિ. કાર્તિક શુદ પ્રતિપદાને બલિપ્રતિપદા માનીને તેની પૂજાઅર્ચા દરેક ગૃહસ્થાશ્રમીએ કરવી." આ પ્રમાણે બલિને આશીર્વાદ આપ્યા તેથી દિવાળી અને બલિપ્રતિ

વરસથી માન મેળવવા માટે દરેક વર્ષે પોતાનું શરીરસામર્થ્ય વધારવાનો યત્ન કરતો હતો એમ માનવાને કારણ નથી. ચાલુ જમાનામાં સમાજના આગેવાનો તરફથી અખિલવિધ તહેવારોને દિવસે જુદા જુદા પ્રકારની ખેલોની યોજના કરીને, કસરતમાં જય સંપાદન કરનારાઓને ઉત્તેજન આપવાની ખાતર મેળાવડા ભરી તેમાં ઇનામ આપવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવે તો ઠીક થાય. એકાદો ખેલ રાષ્ટ્રીય ઠરાવી તેમાં નાનામોટાઓએ પ્રવિણ થવાનું જોઈએ. એમ કરવાથી ઘણો ફાયદો થશે. પ્રાચીન કાળમાં અત્યંત ઊંચ પદવીએ પહોંચેલી મલ્લવિદ્યાનો જીર્ણોદ્ધાર કરવા તરફ પણ સમાજસુધારકોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ા કામાદિ અસુરોને ગગનમાંથી (અવ્યાકૃતમાંથી
ળગમાંથી) નીચે પાડ્યા. કામક્રોધાદિને
દિવ દાસો એવો આ તહેવારનો આરંભ હોવાથી ।
ણ થયો એમાં દોષ જણાય સરખો નથી.

માગશર મહિનો

મહત્વનો માનવાનું બીજું કારણ એ લાગે છે કે તે દિવસે દક્ષિણ દેશમાં 'નામ્મલ્વર' નામના એક સાધુએ સંત તુકારામની માફક મનુષ્યદેહે વૈકુંઠગમન કર્યું. તે પ્રસંગે તેનાં દર્શન કરવા દેવતાઓ સ્વર્ગમાંથી નીચે ઉતરી આવેલા એવી ત્યાંના લોકોની માન્યતા છે. એ પરથી તે દિવસને મુક્કોટી અથવા વૈકુંઠએકાદશી કહે છે 'મુક્કોટી' એ 'મુપ્પટ્ટી મુક્કોટી' નું સંક્ષિપ્ત છે અને તેનો અર્થ તેત્રીસ કરોડ એવો થાય છે નામ્મલ્વર સાધુનું સ્વર્ગારોહણ જોવા માટે પૃથ્વી ઉપર ઉતરેલા દેવોની સંખ્યા ઉપરથી મુક્કોટી શબ્દ આ મહાએકાદશીને જોડવામાં આવેલો છે. પંઢરપુરની માફક શ્રીરંગમાં પણ આ એકાદશીના દસ દિવસ અમાસથી ત્રણ અઠવાડીયા સુધી મોટી જાત્રા ભરાય છે. તે વખતે હજારો લોકો ત્યાં ભેગા થાય છે. માગશર મહિનામાં મહત્વનો એોચ્છવ શ્રીદત્તજયંતિનો છે.

ગુજરાતમાં ચંપાષષ્ઠી અને દત્તજયંતિના તહેવારો પ્રચારમાં નથી. ક્ષત્રિય મરાઠાઓનું કુલદૈવત મલ્હારી માર્તંન્ડ હોવાને લીધે આ દિવસ ત્યાં ખૂબ પવિત્ર માનવામાં આવે છે.

'મલ્હારી મ્હાળસાકાન્ત' કહે છે. તેમના ભક્તોમાં કેટલાએક મલ્હારીને તો કેટલાએક મ્હાળસાને પોતાનું કુળદૈવત માને છે. 'મલ્હારી-માર્તંડ' એ દેવતા મરાઠા જેવા ક્ષત્રિય ખવાસના લોકોમાં વિશેષ પૂજ્ય છે. વેદ અને પુરાણોમાં શિવ વિષે જે માહિતી આપેલી છે તેમાં આ ખંડોબાનો બિલકુલ ઉલ્લેખ નથી, એટલુંજ નહિ પણ આર્યાવર્તમાં મહારાષ્ટ્રના થોડા ભાગ સિવાય બીજે કોઇ પણ ઠેકાણે આ દેવના ઉપાસકો નથી. આ દેવને વાઘા અને મુરળીઓ અર્પણ કરવાનો ખોટો રિવાજ, તેના ઓગણવની વખતે થનારાં કેટલાએક અભાગ્ય કૃત્યો અને તેના ભક્તો મુખ્યત્વે કરીને નીચલા વર્ગના લોક છે એ બધું જોતાં ખંડોબા નામના કોઇ સાહસી કૃત્યો કરનાર મનુષ્યને દેવપણું પ્રાપ્ત થયું હશે એવું અનુમાન કાઢી શકાય છે.

કોઇ અસાધારણ શક્તિવાળો માણસ જોવામાં આવે તો તેને શંકર અથવા વિષ્ણુ.ના એકાદનો અવતાર માનવા તરફ પ્રાચીન કાળથી હિન્દુઓનું વલણ છે. તે પ્રમાણે આ ખંડોબાને પણ શંકરાંશ એટલે શંકરના અવતાર તરીકે પાછળથી માનવા લાગ્યા હશે. આમ મહાપુરુષમાંથી દેવત્વની કોટિએ પહોંચેલા એવા કેટલાએક પુરુષો મળી આવે છે. સુપ્રસિદ્ધ છત્રપતિ શિવાજી મહારાજને પણ શંકરનો અવતાર માનવા તરફ કેટલાકનું વલણ છે. મલબારમાં તિરુપતી નામનું એક ભવ્ય દેવાલય છે તે બાલાજી નામની એક પ્રખ્યાત વ્યક્તિના માન ખાતર બાંધવામાં આવ્યું હતું અને ત્યાં દર સાલ મોટી જાત્રા ભરાય છે. વહાડમાં પણ દેવત્વને પહોંચેલા કેટલાએક પુરુષોનાં દેવાલયો છે એ વિષે સર એ. સી. લિયલે એશીયાટિક સ્ટડીઝમાં કરેલી ચર્ચા વાંચવાલાયક છે.

કલ્પનારી અને નિમૂલનનારી એવા બને. પાટવામા આવેલા છે. ખરેખરા તેમાંનો આવેશવાળી દેવો એમ. સર્વસંગ પરિત્યાગ કરી નિખીલાના તેવા વીર પુરૂષની ભવામા પોતાને અર્પણ કરવાના જૂના રિવાજ પછી હજાર વર્ષો 'બાપા મુરલી' ની મંડળી હાલમા અધોગતિએ પહોંચેલી છે. એમને સુધારવાનો પ્રયત્ન હાલમા ચાલી રહેલા છે અને નીચલા વર્ગોમાં જેમ જેમ વિદ્યાનો પ્રચાર થતો જશે તેમ તેમ એ રિવાજનો પણ નાશ થશે જરૂર

દેવગોવાની અમાનુષ પદ્ધતિ

આ નઠારા માટે દાખલા એવી વિધિ નથી. મામકર શુદ્ધ પાણાથી દુરાગ્રહ પુરૂષ બહારકાઢવાના, સુવાસિની-મોહન વગેરે પ્રકાર સાથે છે. થોડા વખત પહેલાં આ ઓન્ધ્રમાં 'બગાડ' કરવાનો રિવાજ હતો. 'બગાડ' એટલે પથ્થરના વિશાળ મોટા ગાડાની વચ્ચોવચ્ચ એક મોટો થાંભલો ઉભો કરી તેને એક મોટો ખીલો આડો ઠોકવામાં આવતો અને જે માણસે માનતા કરી હોય તે માણસની પીઠ-મા તે ખીલો ભોંકી તેને લટકાવવામા આવતો. હજારો માણસો જોતા થઇ એક બીજા રૂપ- બેલણહારો (ખાંડેલી હજાર) દોરડી તે ગાડું ચલાવતા તે ગાડાને આથી ચાર સુધી બજાર જોઇવામા આવતા તે વખતે માનતા કરનારા માણસને કેટલું દુઃખ થતું હશે તેની કલ્પના વાચકે પોતે જ કરી લેવી. માનતા પુરી કરવાનો આ ક્રૂર રિવાજ ઓછાવત્તા પ્રમાણમા સમગ્ર આખા હિન્દુસ્તાનમાં હતો. દેવીના મન્દિર સામે પડેલા થાંભલા અને પૈડા તેની સાક્ષી પુરે છે. કર્ણાટકમાં (બડી હલ) માંડીજ્યા નામનો ઓન્ધ્ર કારતક માસથી વૈશાખ માસ સુધી

તેનું આ.પણું આપો; તેમાં શાપ તો કેવું શાનું ? નિર્મળો વંશ દૈવીના નામથી પ્રખ્યાત થયો. (મત્સ્યપુરાણ અ ૪ અને દેવીભાગવત સ્કંદ ૪ અ ૧૧) દત્તનો જન્મ સાધુ અનસૂ-યાની કરુણાનમાં પ્રથમ પર્વના ત્રેતાયુગમાં થયો તે પરમ બ્રહ્મનિષ્ઠ હતો. અલર્ક, પ્રહ્લાદ, યદુ અને સહસ્રાર્જુન એમણે તેના શિષ્ય થઈ તેના પાસેથી બ્રહ્મવિદ્યા સંપાદન કરી હતી એવું વર્ણન પણ મળી આવે છે. નદીના ક્રમ ગુજરાત ના આમ ગર્ભવાસ ભોગવી માગશર મહિનાની પૂનમે અનસૂયાને પેટે દત્તનો જન્મ થયો એવો ઉલ્લેખ નરસિંહપુરાણમાં છે. અથ-ર્વણ વેદોપનિષદને દત્તાત્રેય એવું નામ આપ્યું છે.

શાસ્ત્રોક્ત વિધિ અને રૂઢિ

દત્તભક્તિના ઓચ્છવ પાળવા માટે ખાસ કંઈ શાસ્ત્રોક્ત વિધિ નથી. તે ઓચ્છવને સાત દિવસ પહેલાં ગુરુચરિત્રનું પારાયણ કરવાનો રિવાજ છે. આને જ ' ગુરુચરિત્ર સપ્તાહ ' કહે છે. ભજન, પૂજન અને મુખ્યત્વે કરીને કીર્તન વગેરે ભક્તિના પ્રકાર પ્રચારમાં છે. ક. સોર અને પંઢરપુર આમ બધાં ઠેકાણે દત્તનાં દેવાલય હોય છે. મહારાષ્ટ્ર સિવાય હિન્દુસ્તાનના બીજા ભાગમાં દત્તના પૂજક બહુ જોવામાં નથી આવતા. મહારાષ્ટ્રમાં શ્રીપાદયતિ, નૃસિંહયતિ અને નરહરિયતિ-દત્તસંપ્ર-દાયના આ ત્રણ યતીઓએ દત્તભક્તિનો ઘણો પ્રચાર કર્યો છે. સર્વ વર્ણના ભાવિક હિન્દુ લોકો ગુરુચરિત્રનું વાચન, પાન અને મનન ભક્તિથી કરે છે. ગુરુચરિત્ર, ઔદુંબર વૃક્ષ (ઉમરો) અને ત્રિમૂર્તિ દત્તદેવની દરરોજ અને મુખ્યત્વે કરીને ગુરુવારે પૂજા કરવામાં આવે છે. મહારાષ્ટ્રમાં ગાણગાપુર,

પોષ મહિનો

મકરસંક્રમણ

સંક્રમણનો અર્થ ઓળંગીને જવું એવો થાય છે. એટલે
નામની નક્ષત્રરાશીમાં સૂર્યનો પ્રવેશ થાય છે તેને જ
સંક્રમણ કહે છે. પૃથ્વી લંબવર્તુલાકાર માર્ગ પર સૂર્યની
પાસ પ્રદક્ષિણા કરે છે એ જોકે ખરૂં છે, તોપણ તે
ર છે અને સૂર્ય જ તેની આસપાસ ફરે છે એવો ભાસ
ણને થાય છે. સૂર્યના ફરવાના કાલ્પનિક માર્ગને
તિવૃત્ત' એ નામ આપવામાં આવેલું છે. આરંભસ્થાનથી
ક્રાંતિવૃત્તના એકસરખા ૧૨ ભાગ કલ્પેલા છે. આ બાર
માં આવેલાં નક્ષત્રોના સ્થિર જથ્થાઓના આકાર કલ્પી
તે આકારોને મળતાં આવે એવા નામ તેમને આપેલાં છે.
તિષની ભાષામાં તેમને રાશી કહે છે. ૧ મેષ (મેંઢો),
ૃષભ (બળદ), ૩ મિથુન (જોડું), ૪ કર્ક (કરચલો), ૫
હ, ૬ કન્યા, ૭ તુલા (ત્રાજવું), ૮ વૃશ્ચિક (વીંછી), ૯

અહોરાત્ર કહે છે) એવું વેદ પછીના કાળના જ્યોતિષમાં પ્રસિદ્ધ છે. આથી પણ ઉપલા તર્કને આધાર મળે છે. ૭ મહિનાની ઘોર રાત્રિ પુરી થયા પછી શ્રી સૂર્યનારાયણનું પ્રથમ કિરણ જ્યારે ઉત્તરાયણના પ્રારંભમાં પૃથ્વી પર પડતું ત્યારે બધા ખુશ ખુશ થઇ જતા. આ આનંદને માટે જે ઓચ્છવ કરવામાં આવતો તે જ હાલ મકરસંક્રાંતિના તહેવાર તરીકે પાળવામાં આવે છે. એ ઉપરથી એ દિવસ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી કેટલો મહત્વનો છે તે જણાઇ આવશે. કેટલાએક વિદ્વાનોનું એમ કહેવું છે કે ઉત્તરાયણનો પ્રારંભ એ જ અસલના વખતમાં વર્ષારંભનો દિવસ હતો. કારણ કે એ મુહૂર્ત ઉપર શિશિર ઋતુનો આરંભ થાય છે અને પ્રાચીન ગ્રંથોમાં ઋતુઓ વિષે ऋतवः शिशिरादयः (અશ્વમેધ પર્વ અ. ૪) એમ કહેલું છે. હાલે કરીને અનેક કારણોને લીધે વસંતાદિ ઋતુઓ માનવામાં આવી અને વર્ષારંભના દિવસો પણ જુદા ઠરાવવામાં આવ્યા. (પાના ૧૮ થી ૨૪ અને ૩૫ જુઓ). જ્યોતિષ ગણિત મુજબ મકરસંક્રમણ પોષ માસમાં (જાન્યુઆરીની ૧૧ થી ૧૪ તારીખની દરમીયાન) થાય છે. ખરી રીતે મકરસંક્રમણ ૨૨ મી ડિસેંબરે થવું જોઇતું હતું. કારણ કે તે દિવસે રાત બધા કરતાં મોટી હોય છે. તે પછી તે ઓછી થતી જાય છે અને દિવસ મોટો થતો જાય છે. તા. ૨૩ મી માર્ચને રોજ દિવસ અને રાત બંને એકસરખાં હોય છે. પછી દિવસ વધતો વધતો તા. ૨૩ મી જુનને દિવસે તે બધામાં મોટો હોય છે. પછી દિવસ ઘટતો જાય છે અને તા. ૨૩ સપ્ટેંબરને રોજ દિવસ અને રાત ફરીને સરખાં થાય છે. કર્ક અને મકર રાશી ઉપર સૂર્ય આવતાં જેવું જણાય છે ત્યારથી અંતરમાનમાં ૪૨૬ પડતો

માન્યતાથી ફલજ્યોતિષશાસ્ત્ર રચવામાં આવ્યું છે. એટલે આ શાસ્ત્ર. જ્યોતિષશાસ્ત્ર અને ફળ વિષેની કેટલીક ચર્ચા એ ગ્રંથનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. પ્રાચીન કાળથી મનાતા આવેલા મંગળ, બુધ, ગુરુ, શુક્ર અને શનિ એ પાંચ ગ્રહોમાં સૂર્ય અને ચંદ્રને પણ ઉમેરવામાં આવ્યા તે ઉપરાંત રાહુ અને કેતુ. નામના બે કાલ્પનિક ગ્રહો પણ નિર્માણ કરવામાં આવ્યા. આમ એકંદરે નવ ગ્રહો મનુષ્યના ભાગ્યના કારણભૂત છે એવું જ્યોતિષશાસ્ત્રનું કહેવું છે. યુરોપના જ્યોતિષીઓ જુદી રીતે પણ એનું અસ્તિત્વ સાચું છે એવા ગ્રહો પરથી ખગોળશાસ્ત્રના ગણિતના હિસાબ પ્રમાણે ભવિષ્ય નક્કી કરે છે. પણ આપણે ત્યાંના જ્યોતિષીઓ તો પુરાણકાળમાં એનું અસ્તિત્વ હતું પણ આજ તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ ઉપલબ્ધ નથી હતો એવી નિરૂપણ પદ્ધતિથી ગણતરી કરે છે. આ વિષે ચોક્કસ મત મળી આવે છે પણ કોઈ કોના મતનો મેળ ખાતો નથી. મનુષ્યના જન્મને સમયે સૂર્ય જે રાશિમાં હોય છે તેને લગ્ન કહેવામાં આવે છે. બાકીની જુદી જુદી દિશાઓમાં બાકી બધા ગ્રહોની સ્થાપના કરવામાં આવે છે. જન્મકાળ પરથી ભવિષ્ય નક્કી કરવાની પદ્ધતિને 'હોરાશાસ્ત્ર' અથવા 'જાતક' કહે છે. આ બાબતની એક કુંડળી બનાવી તેમાં જન્મ સમયે આકાશમાં ગ્રહોની કેવી સ્થિતિ હતી તે બતાવી જુદી જુદી દિશાઓમાં જુદે જુદે સ્થળે તે તે ગ્રહોની સ્થાપના કરીને બતાવવામાં આવે છે. એ સ્થળોને અનુક્રમે તનુ, ધન, સહજ, સુહૃત, સુત, રિપુ, જાયા, મૃત્યુ, ધર્મ, કર્મ, આય અને વ્યય એવાં નામો છે. આ નામોથી સૂચિત થનારી અને તે વિષેની બીજી બધી વાતોનો વિચાર તે તે રાશીના ગ્રહ પરથી અને બીજા ગ્રહોને.

ઊભો પાડે છે. પછી તે ખીરનો નૈવેદ્ય ગણપતિને ધરાવે છે,
થોડી ગાયને ખવડાવે છે અને બાકીની ઘરનાં માણસો ખાય
છે. 'પોંગલ' શબ્દ તેલગૂ ભાષાના 'પોંગલી' અને તામિલ
ભાષાના 'પોંગૂ' શબ્દ ઉપરથી આવેલો છે અને તેનો અર્થ
'રાંધવું' એવો થાય છે, અર્થાત્ પોંગલ એક જાતનો
'પાકોત્સવ' છે એમ કહી શકાય. ત્રીજે દિવસે મટ્ટુપોંગલ નામનો
ગાયોનો પોંગલ થાય છે. તે વખતે ઢોર, ઘોડા વગેરે પશુઓની
પૂજા કરવામાં આવે છે અને તેમને વાજતેગાજતે ગામમાં
ફેરવવામાં આવે છે. મદુરા અને તિંવલીમાં આ તહેવાર મોટા
ઠાઠમાઠથી ઉજવવામાં આવે છે. તે દિવસે ' તીળગૂળ ઘ્યા
આણિ ગોડ ગોડ બોલા ' એમ કહેતા કહેતા તીળગૂળ વહેંચવાનો
રિવાજ મહારાષ્ટ્રમાં છે. 'ખીર તૈયાર થઈ કે?' એમ પૂછવાનો
રિવાજ દ્રવિડ દેશમાં છે. ગુજરાતમાં તીળગૂળ આપવાનો કે
સ્ત્રીઓએ હળદર કંકુ આપવાનો કે પુરુષોએ શ્રાદ્ધ કરવાનો
રિવાજ નથી, પરન્તુ ત્યાં બધી જાતોમાં દાનપુન્ય કરવાનો રિવાજ
છે. 'ઋષિપંચમીને' દિવસે 'પજુસણ' નામનો જૈનધર્મનો
તહેવાર હોય છે તે દિવસે તે ધર્મના લોકો એકબીજાને
મળીને એકબીજા પ્રત્યે કરેલા અપરાધોની ક્ષમા માગે છે. તેથી
કેટલાએક શત્રુઓ પણ મિત્ર થવાનો સંભવ છે. એ સંક્રાન્તિના
સંબંધમાં તલનું મહત્ત્વ વિશેષ ગાયું છે.

तिलस्नायी तिलोद्वर्ती तिलहोमी तिलोदकी ।
तिलभुक्तिलदाता च षट् तिलाः पापनाशनाः ॥

એટલે તલના પાણીમાં સ્નાન કરવું, તલ વાટીને શરીરે ચોપડવા,
તલનો હોમ કરવો, પિતરોને તલનું પાણી આપવું, તલ
ખાવા અને તિલદાન કરવું એ અત્યન્ત પુણ્યદાયક છે એવું

અને —" મિત્ર, વરુણ અને અગ્નિના ચક્ષુરૂપ એવી દેવોની આશ્ચર્યકારક મૂર્તિને. દેખ ઉગ્યો છે; સ્થાવર અને જંગમ વસ્તુઓનો આત્મા એવો આ સૂર્ય પૃથ્વી, અંતરિક્ષ અને આકાશને વ્યાપી રહેલો છે.' આ સૂક્તો દરેક રોજ બ્રાહ્મણો સવારે અવશ્ય ગાય છે. તેના ગ્રંથમાં જ એક છે: એક બ્રાહ્મણ. કોઈ ખાસ સવારનું તેજ નિશ્ચય કરવામાં કરે છે અને સાથે તેની [illegible] છે. [illegible] ગણ ગ્રંથોમાં કોઈ ઉપકરણના સૂર્યને અર્થે [illegible] [illegible] અને [illegible] નહિ માનીને તેની પૂજા કરે છે. ગ્રંથોના [illegible] એ વિષ્ણુ [illegible] [illegible] સૂર્યને ત્રિમૂર્તિ નહિ માને કે તે ગ્રંથના કેટલાએક લોકો બ્રહ્મા અને [illegible] [illegible] એમ એકનું કરતા નથી. બીજા ગ્રંથના કોઈ સૂર્યના [illegible] મૂળ તત્ત્વોને [illegible] [illegible] તેને. [illegible] છે અને [illegible] એ [illegible] [illegible] છે, અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] અનુસારી એવો કરી એમ પ્રતિપાદન કરે છે કે તે જનો સૂર્યની ઉપાસના કરે છે.

[illegible] અને [illegible] [illegible] સૂર્યના સ્વતંત્ર મન્દિરો [illegible] ત્યાં તેની [illegible] કરવામાં આવતી એવું દેખાય છે. પાછી પુરાણકાળમાં આવે મૂર્તિ [illegible] પ્રચલિત થઈ ત્યારે સૂર્યની પ્રતિમા કેવી હોવી જોઈએ તે વિષે પુરાણકારોએ અનેક નવું [illegible] [illegible] [illegible]. 'સ્વર્ગમંદિર' નામનો એક મહાન જ્યોતિષ ગ્રંથ. સૂર્યની મૂર્તિ કેવી બનાવવી એ તેણે કહેલું છે. [illegible] ગ્રંથમાં મહા શુદ્ધ [illegible] દિવસે મન્દિરની અંદરની સૂર્યપ્રતિમાની પૂજા કરવી એવું કહેલું છે. એ ઉપરથી

મહત્વ હાલમાં જો કે ઘટ્યું છે તોપણ સૂર્યનારાયણની
ત્રિકાલ કરતી એ વૈદિક ધર્મનું એક અંગ થઇ
ઋગ્વેદની (મંડળ ૩, સૂક્ત ૬૨-૧૦) નીચેની ઋચા
શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવે છેઃ—

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो योनः प्रचोद

અર્થઃ—"આખા જગતને પ્રેરનારો જે ભગવાન તેનું
અત્યંત પ્રિય લાગે એવું જે શ્રેષ્ઠ એક તેજ છે તેનું
ધ્યાન ધરીયે છીયે. તે જ ભગવાન્ (સૂર્ય) અમારી
અને ધ્યાનશક્તિને શુભ પ્રેરણા કરશે." દિલગીરીની
તો એ છે કે આ પ્રાર્થનાનો અર્થ હાલના બ્રાહ્મણો સમ
નથી તો પછી તેમના કૃત્યો ઉપર અથવા વિચારો ઉપર
પરિણામ ક્યાંથી થાય ? આ ગાયત્રીમંત્ર જુના વખ
કેટલો બધો શ્રેષ્ઠ માનવામાં આવતો તે આ મંત્ર પર છ
વગેરે ઉપનિષદો ઉપરાંત સ્વતંત્ર ગાયત્રીરામાયણાદિક એ
બત્રીસ ગ્રંથો રચાયા છે તે ઉપરથી જણાઇ આવશે. આ
વર્તમાં વેદકાળથી સૂર્યોપાસના ચાલુ હતી તોપણ બદામ
દેશોમાં તો તેનો પ્રચાર

પરધર્મના અને પરદેશના લોકો

ઘણો જ થયો એવું ભવિષ્યપુરાણમાના વિગતવાર વર્ણન
ઉપરથી જણાશે. ઐતિહાસિક ગ્રંથ લખવા માટે અધિકારયુક્ત
અને પૂરી હકીકત ન મળવાથી તે વખતે મળી આવેલા સાધનો
પર આધાર રાખી આ પુરાણલેખકોએ દંતકથાઓનો
આધાર લીધો અને ઇતિહાસમ અલૌકિક ચમત્કારોનો ઉમેરો
કર્યો એ વાત ખરી છે, તોપણ સૂક્ષ્મદૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં એનું

સાંબ તેમને આ દેશમાં લઇ આવ્યા એવું કહેલું છે. આર્મેનીઓએ આ દેશમાં આવ્યા પછી મગને જોયા અને તેઓ ઇરાની મગોના વંશજ છે એવો પોતાનો અભિપ્રાય તેણે દર્શાવ્યો છે. વખત જતાં મગન. વંશજોનો વિસ્તાર થયો અને રજપૂતાના, બંગાળ અને પશ્ચિમ હિન્દુસ્તાનના કેટલાએક ભાગમાં તેઓ ફેલાયા. એ મગ લોકોની બુદ્ધિ તીવ્ર હતી એવી તેમની ખ્યાતિ છે અને તેમનામાં કેટલાએક નામાંકિત કવિઓ થઈ ગયા છે.

મગની અને આર્યધર્મની તુલના. ટેવ શાકદ્વીપ અને ભાના મૂળના રહેવાસી મગ લોકોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. હિન્દુસ્તાન બહારના બીજા ધર્મવાળા લોકોને શક કહેવાનો રિવાજ હતો. ભવિષ્યપુરાણમાંનું શાકદ્વીપ હાલ ઇરાનના નામથી પ્રસિદ્ધ છે અને ત્યાં મગ નામની કોમ હોવાનું ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે. મનુએ તેમને પલ્હવ (પારસી) કહેલા છે. ડૉ. હૉગ જેવા સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસસંશોધકે પારસી ધર્મગ્રંથોનો શ્રદ્ધાપૂર્વક અભ્યાસ કરી એવું સિદ્ધ કર્યું છે કે હિન્દુ લોકો પ્રાચીન સમયમાં ઇરાનની સરહદમાં વસતા હતા. ત્યાં કેટલાએક કુટુંબોમાં ભાઈભાઈઓમાં કલહ જાગ્યો અને જે થોડા લોકો દેશત્યાગ કરીને પૂર્વ તરફ ગયા તેમણે પંજાબમાં વસાહત કરી. આ આર્યોના અંતઃકરણમાં દેવ અને ધર્મને વિષે શ્રદ્ધા હતી, એટલે તેમણે ધર્મ વિષે જ ઘણું કાર્ય કર્યું. આર્યોના મુખ્ય ધર્મગ્રંથને વેદ કહે છે અને તેમના ઇરાની ભાઈઓએ પૂજ્ય માનેલા ગ્રંથને અવસ્તા અથવા ઝંદ અવસ્તા* કહે છે. આ બંને ગ્રંથોમાં વર્ણન કરેલા દેવતાઓ ઘણે ભાગે એક જ

---

* ઝંદ ભાષા જૂની સંસ્કૃત ભાષા સાથે મળતી આવે છે.

ત્યારે અસુરો તરીકે પારસીઓને પૂજ્ય થયા. વેદગાયકોએ પારસીઓના પૂજ્ય દેવાધિદેવ અહુર (અસુર) ને માટે તિરસ્કાર બતાવ્યો ત્યારે પારસીઓએ દેવને ભૂતમાં ગણ્યા.

વેદ અપૌરુષેય છે એવો આર્યોનો મત છે. અવસ્તા ધર્મગ્રંથ પણ જરથુસ્તને પ્રત્યક્ષ ઈશ્વર તરફથી મળ્યો, અને મનમાં ધર્મસંબંધી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થયા પછી બહ્મન દેવતાની મારફત અહુરમઝદને જરથુસ્તે કેટલાએક પ્રશ્ન પૂછ્યા તેના જવાબ તે દેવાધિદેવ અને દેવદૂતની મારફત આપ્યા એવું પારસીઓ માને છે. જે પ્રમાણે મનુ આર્યોનો મોટો નીતિશાસ્ત્રજ્ઞ થઈ ગયો એમ હિન્દુઓ માને છે તે પ્રમાણે મનુશ્ચેહર (મનુશ્ચેહ્ર) પારસીઓનો મોટો સ્મૃતિકાર થઈ ગયો એવું તેઓ માને છે હિન્દુઓએ બ્રહ્મને બધી વસ્તુઓનું આદિકારણ માન્યું ત્યારે ઇરાનમાના તેમના ભાઈઓએ તેનો (બહ્મનો) બહ્મન એટલે 'સારૂં મન' એવો અર્થ કર્યો. આર્યોએ પુનર્જન્મથી છૂટવાનો ઉપાય શોધ્યો ત્યારે પારસીઓએ પોતાનું મૃત શરીર ફરીથી સજીવન* થશે એમ માનીને દેહાભવાદને છાજે એવી રીતે અમરત્વ (અમરતત્) અને અજેયપણું માગી લીધું. પારસીઓના મુખ્ય ધર્મગ્રંથ ઝંદ અવસ્તા, ગાથા, વેંદિદાદ, યજ્નેને અથવા યસ્ન એટલા છે. પહેલો ગ્રંથ જરથુસ્તે પોતે અને તેના શિષ્યોએ લખ્યો. 'ગૈ' એટલે ગાવું એ ઉપરથી આવેલા ગાથાગ્રંથમાં દેવોની પ્રાર્થના છે. વેંદિદાદ અથવા વિદેવાદાદ (વિ એટલે વિરુદ્ધ અને દેવો એટલે દેવોની) મા આર્યોના દેવોની નિંદા છે. યજ્નેને

* ખ્રિસ્તી લોકોની પુનરુત્થાપના (Resurrection) ની કલ્પના આ કલ્પના સાથે મળતી આવે છે.

માનવજાતિ અને પદાર્થમાત્રને ઓળખે છે તેને અનેક નામ હોવા છતાં તે પોતે એક જ છે. (ઋક્ ૧૦-૮૨) જેણે આપણને જીવ અને શક્તિ આપેલાં છે, જેની આજ્ઞાનું સર્વ દેવો પાલન કરે છે, જેનો પડછાયો એ જ મૃત્યુ છે, જેનું તેજ એ જ અમરત્વ છે, જે જડ ચેતન પદાર્થોનો માલિક છે, જેના પરાક્રમથી આ હિમાલય પર્વત, આ પૃથ્વી અને આ સાગર નિર્માણ થયા અને જેના હાથ આકાશમંડળમાં પસરાયેલા છે તે એક પરમેશ્વર સિવાય અને બીજા કોનું પૂજન કરીયે ? "
(ઋક્ ૧૦-૧૨૧)

સત્પુરુષોને પણ આવી જ રીતે પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો. સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ, તારા, મહાસાગર વગેરેથી પરમેશ્વરના મહત્ત્વની કલ્પના થાય છે અને તેની ઉપાસનાથી પરમપદને પ્રાપ્ત કરી લેવાનો પંથ બહુ વિશાળ છે. રથસપ્તમી જેવા ઉત્સવો આપણને પ્રાચીન આર્યોનું સ્મરણ કરાવે છે અને તેમના વંશજ તરીકે આપણું જે ધાર્મિક કર્તવ્ય છે તે અંતઃકરણમાં જાગૃત કરે છે, માટે આજના જમાનામાં આ તહેવારોનું ભલે એટલું સારું નરસું રૂપાન્તર થયું હોય તોપણ તેમના ઉપાસકોની અમે સ્તુતિ જ કરીયે છીયે. શ્રીસૂર્યનારાયણ બધાને સુખ અને જ્ઞાન આપજો.

જરૂરી હોવાથી તે વિષેની માહિતી અહીં આપીએ છીએ.

ઋગ્વેદમાં શિવોપાસના

ચાર વેદમાંનો મુખ્ય જે ઋગ્વેદ તેમાં શિવના સ્વરૂપનું અને તેના મહિમાનું વર્ણન રુદ્રની સંજ્ઞાથી કરેલું છે. આ વિશ્વ જેટલું આનંદજનક અને હિતકારક છે તેટલું જ તે ભયપ્રદ અને અહિત છે એમ વિચાર કરતાં જણાશે. વર્ષાઋતુમાં થનારી મેઘની ગર્જના, પવનના તોફાનથી પૃથ્વી અને સમુદ્રમાં થતા મોટા ખળભળાટ, વિજળીના પડવાથી થતો અનર્થ, ધરતીકંપ અને તારાઓનું ખરવું વગેરે બનાવો મનમાં બીક ઉપજાવનારા છે. આવા અનર્થોને પરિણામે અન્તે વિશ્વની પ્રગતિ જ થાય છે એ ખરું છે તોપણ તાત્કાલિક પરિણામને જોઈ જે પ્રચંડ સંહારક શક્તિને લીધે આ બનાવો બને છે તેનું ચિંતન કરવા તરફ મનુષ્ય માત્ર પ્રેરાય છે. આપણા આર્ય ઋષિઓએ આ ભયાનક શક્તિને રુદ્રનું નામ આપી અનેક રીતે તેની પાસે દયાની યાચના કરી છે. અન્નપાણીથી આપણું ભરણપોષણ કરનારી જગજ્જનનીને પદે પહોંચેલા શ્રીવિષ્ણુદેવ પ્રાચીન આર્યોને જેટલા પૂજ્ય હતા તેટલા જ બલ્કે તેનાથીયે વિશેષ પૂજ્ય વિશ્વનો પ્રલય કરનાર આ દેવ થયા છે. એટલે કે વિષ્ણુની પૂજાનો ઉદય જેમ તેના વિષેના પ્રેમને લીધે થયો તેમ રુદ્ર-પૂજાનો ઉદય તેના વિષેની બીકને લીધે થયો એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ રુદ્રની સ્તુતિ અનેક પ્રકારે કરેલી જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદના પહેલા મંડળના ૧૨૪ મા સૂક્તમાં નીચેનું વર્ણન છે.

" જે પ્રત્યક્ષ પરાક્રમ જ છે, જેને માથે જટાનો મુકુટ છે અને સર્વ યોદ્ધાઓ જેને. આશ્રય લે છે એવા રુદ્રને અમે

ભારી રેવાથી તે વિષ્ણુની ભક્તિની ભારી આપીને જાશે.

ઋગ્વેદમાં વિષ્ણુપાસના

ઋ૦ વેદમાંનો મુખ્ય જે ઋગ્વેદ તેમાં વિષ્ણુના સ્વરૂપનું અને તેના મહિમાનું વર્ણન કરતાં મંત્રોથી કહેલું છે. આ વિષ્ણુ જેટલું જ પ્રેમ વિસ્તાર કરનારો છે તેટલું જ તે અદ્ભુત અને અવિ[illegible] ... ઋગ્વેદમાં જેમ[illegible] પવનના તેજથી પૃથ્વી અને સમુદ્રમાં થતા મોટા ભયંકર વિલીન થવાથી થતો આનંદ, પર્વતો અને તારાઓનું અનુપમ પરિણામ અને વિષ્ણુની પ્રકૃતિ જ [illegible] છે એ દૃષ્ટિને લીધે આ [illegible] તેનું ચિંતન કરતાં [illegible] અનુપમ ભાવ પ્રગટ થાય છે. આ ઋગ્વેદના ઋષિઓએ આ દૃષ્ટિને જેનું નામ આપી અનેક રીતે તેની પાસે રૂપની કલ્પના કરી છે. આ ભાવનાથી આપણું અનુભવ કરનારી અનુભવનિને પરે પહોંચતા શ્રીવિષ્ણુદેવ પ્રાચીન આર્યોને જેટલા પૂજ્ય હતા તેટલા જ આજે તેનાથીય વિશેષ પૂજ્ય વિષ્ણુનો પ્રભાવ કરનાર આ દેવ થયા છે એટલે કે વિષ્ણુની પૂજાનો ફેલાવો જેમ તેના વિષ્ણુના પ્રેમને લીધે થયો તેમ રૂદ્રનો ઉદય તેના વિષ્ણુની ભક્તિને લીધે થયો એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ રૂદ્રની સ્તુતિ અનેક પ્રકારે કરેલી જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદના પહેલા મંડળના ૧૨૪ મા સૂક્તમાં નીચેનું વર્ણન છે

" જે તેજસ્વી પરાક્રમ જ છે, જેને મહિમાનો મુકુટ છે અને સર્વ દિશાઓ જેનો આશ્રય લે છે એવા રૂદ્રને અમે

જરૂરી હોવાથી તે વિષેની માહિતી અહીં આપીયે છીયે.

ઋગ્વેદમાં શિવોપાસના

ચાર વેદમાંનો મુખ્ય જે ઋગ્વેદ તેમાં શિવના સ્વરૂપનું અને તેના મહિમાનું વર્ણન રુદ્રની સંજ્ઞાથી કરેલું છે. આ વિશ્વ જેટલું આનંદજનક અને શિવકારક છે તેટલું જ તે ભયપ્રદ અને અશિવ છે એમ વિચાર કરતા જણાશે. વર્ષાઋતુમાં થનારી મેઘની ગર્જના, પવનના તોફાનથી પૃથ્વી અને સમુદ્રમાં થતા મોટા ખળભળાટ, વિજળીના પડવાથી થતો અનર્થ, ધરતીકંપ અને તારાઓનું ખરવું વગેરે બનાવો મનમાં બીક ઉપજાવનારા છે. આવા અનર્થોને પરિણામે અન્તે વિશ્વની પ્રગતિ જ થાય છે એ ખરું છે તોપણ તાત્કાલિક પરિણામને જોઇ જે પ્રચંડ સંહારક શક્તિને લીધે આ [illegible] છે તેનું ચિંતન કરવા તરફ મનુષ્ય માત્ર પ્રેરાય છે. આપણા આર્ય ઋષિઓએ આ ભયાનક શક્તિને રુદ્રનું નામ આપી અનેક રીતે તેની પાસે દયાની યાચના કરી છે. અન્નપાણીથી આપણું ભરણપોષણ કરનારી જગજ્જનનિને પદે પહોંચેલા શ્રીવિષ્ણુદેવ પ્રાચીન આર્યોને જેટલા પૂજ્ય હતા તેટલા જ બલ્કે તેનાથીયે વિશેષ પૂજ્ય વિશ્વનો પ્રલય કરનાર આ દેવ થયા છે. એટલે કે વિષ્ણુની પૂજાનો ઉદય જેમ તેના વિષેના પ્રેમને લીધે થયો તેમ રુદ્રનો ઉદય તેના વિષેની બીકને લીધે થયો એમ કહેવામા હરકત નથી. આ રુદ્રની સ્તુતિ અનેક પ્રકારે કરેલી જોવામા આવે છે. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદના પહેલા મંડળના ૧૨૪ મા સૂક્તમાં નીચેનું વર્ણન છે:

" જે પ્રત્યક્ષ પરાક્રમ જ છે, જેને માથે જટાનો મુકુટ છે અને સર્વ યોદ્ધાઓ જેનો આશ્રય લે છે એવા રુદ્રને અમે

જરૂરી હોવાથી તે વિષેની માહિતી અહીં આપીએ છીએ.

ઋગ્વેદમાં શિવોપાસના

ચાર વેદમાંનો મુખ્ય જે ઋગ્વેદ તેમાં શિવના સ્વરૂપનું અને તેના મહિમાનું વર્ણન રુદ્રની સંજ્ઞાથી કરેલું છે. આ વિશ્વ જેટલું આનંદજનક અને હિતકારક છે તેટલું જ તે ભયપ્રદ અને અહિત છે એમ વિચાર કરતાં જણાશે. વર્ષાઋતુમાં થનારી મેઘની ગર્જના, પવનના તોફાનથી પૃથ્વી અને સમુદ્રમાં થતા મોટા ખળભળાટ, વિજળીના પડવાથી થતો અનર્થ, ધરતીકંપ અને તારાઓનું ખરવું વગેરે બનાવો મનમાં બીક ઉપજાવનારા છે. આવા અનર્થોને પરિણામે અન્તે વિશ્વની પ્રગતિ જ થાય છે એ ખરું છે તોપણ તાત્કાલિક પરિણામને જોઈ જે પ્રચંડ સંહારક શક્તિને લીધે આ ફેરફારો બને છે તેનું ચિંતન કરવા તરફ મનુષ્ય માત્ર પ્રેરાય છે. આપણા આર્ય ઋષિઓએ આ ભયાનક શક્તિને રુદ્રનું નામ આપી અનેક રીતે તેની પાસે દયાની યાચના કરી છે. અમપાણીથી આપણું ભરણપોષણ કરનારી જગજ્જનનીને પદે પહોંચેલા શ્રીવિષ્ણુદેવ પ્રાચીન આર્યોને જેટલા પૂજ્ય હતા તેટલા જ બલ્કે તેનાથીયે વિશેષ પૂજ્ય વિશ્વનો પ્રલય કરનાર આ દેવ થયા છે. એટલે કે વિષ્ણુની પૂજાનો ઉદય જેમ તેના વિષેના પ્રેમને લીધે થયો તેમ રુદ્રપૂજાનો ઉદય તેના વિષેની બીકને લીધે થયો એમ કહેવામાં હરકત નથી. આ રુદ્રની સ્તુતિ અનેક પ્રકારે કરેલી જોવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ઋગ્વેદના પહેલા મંડળના ૧૨૪ મા સૂક્તમાં નીચેનું વર્ણન છે:

"જે પ્રત્યક્ષ પરાક્રમ જ છે, જેને માથે જટાનો મુકુટ છે અને સર્વ યોદ્ધાઓ જેનો આશ્રય લે છે એવા રુદ્રને અમે

તેને પોતાની માફક મૃગચર્મધારી બનાવીને તેને કિરાતોનો અધિપતિ બનાવ્યો. એ પરથી તેને 'કૃત્તિમ્ વાસસ' એટલે મૃગચર્મધારી એવું નામ પ્રાપ્ત થયું. ગામના સીમાડા પર અને જંગલની અંદરના મસાણમાં પણ રુદ્રનું સ્વામિત્વ છે એમ માનીને તે ચિતાભસ્મધારી રુંડમાળાધર છે વગેરે કલ્પનાઓ ઉત્પન્ન થઈ. બીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી એ છે કે આ દેવતાના નિષાધ ઉપાસકોને ગણ કહેવામાં આવતા તેમ કુંભાર, સુતાર વગેરે કારીગરો પણ તેને ભજતા હતા અને તેઓ ગણ તરીકે ઓળખાતા હતા. તેમનો નાયક ગણપતિ તે રુદ્ર દેવતાના જમણા હાથ જેવો હતો. (ગણપતિ વિષેનું વિવેચન જુઓ.) એ પ્રમાણે આર્ય અને અનાર્ય, સુશિક્ષિત અને અશિક્ષિત એ બધા રુદ્રભક્તિનું મહત્ત્વ સ્વીકારવા લાગ્યા.

ઉપનિષદમાં શિવ

યજુર્વેદકાળમાં રુદ્રનું મહત્ત્વ વધવાથી તેનું પરિણામ ઉપનિષત્કારો પર પણ થયું. શતરુદ્રીમાં રુદ્રને વિશ્વનું આદિકારણ, દેવોની ઉત્પત્તિ અને વર્ધન કરનારો મહાયોગી કહેલો છે. એ જ અર્થના કેટલાએક ફકરા શ્વેતાશ્વતરોપનિષદમાં મળે છે. રુદ્રને હર, ઈશાન અને શિવ એ નામો આપેલા છે અને તેનામાં અલૌકિક શક્તિ છે એવું વર્ણન કરેલું છે. તે પ્રાણિમાત્રના હૃદયમાં વસનાર અને વિશ્વને વ્યાપી રહેલો છે. તેનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાથી મનુષ્ય અમરત્વને પામે છે વગેરે જે ઉપ-નિષદમાં કહેલું છે તે પરથી જેને પાછળથી બ્રહ્મ એ સંજ્ઞા આપવામાં આવી એ બ્રહ્મ એટલે રુદ્ર જ છે એવો મત ઉપનિષદ્કાળમાં બાંધવામાં આવ્યો હશે. અથર્વશીર્ષ ઉપનિષદમાં રુદ્રનું ખૂબ મહત્ત્વ વર્ણવવામાં આવેલું છે. તે

ભક્તિરસનાં ગાયન ગાનારા અને એકાદ છોકરાને ગધાનો વેશ આપીને તેની પાસેથી કૃષ્ણલીલાના ગાયન ગવડાવનારા મેળા જ્યારે ચાલતા હોય ત્યારે પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન પેલા નાના બાળકો તરફ છે એમ જોતાં આ ઉત્સવમાં સામેલ થનારા ભાવિ નાગરિકોના ભાવિ કાર્યક્રમ વિષે મનમાં જાતજાતની કલ્પનાઓ ઉભી થાય છે. કેટલાંએક શહેરો અને ગામડાંઓમાં હલકા વર્ણની સ્ત્રીઓ અને છોકરીઓ પોતપોતાની ટોળીઓ બનાવી ઘેર ઘેર જાય છે અને ગુજરાતી સ્ત્રીઓની જેમ ગરબા ગાની ગાની મોજ કરે છે. ઉત્સવમાં સામેલ થનારા આ બધા લોકોનો હેતુ કેવળ પૈસા મેળવવા એ હોય છે. તેઓ બૂહે-ત્રુો પણ સત્કાર્ય કરતા નથી. કર્ણાટકમાં ધન જ્યુગી, ધાટી વગેરે લોકો જેઓ હોળીનો તહેવાર મોટા ઉત્સાહથી ઉજવે છે તેઓ દારૂ નથી પીતા કે ભૂંડાં ગાયન નથી ગાતા. તેઓ મેળવેલા પૈસાનો ઉપયોગ દેવકાર્ય માટે કરે છે એ આનંદની વાત છે.

ઐતિહાસિક માહિતી

હિન્દુ ગ્રન્થો વસંતપંચમીથી વસંતઋતુ પૂરી થતા સુધીના પખવાડા દિવસ તહેવાર તરીકે ગાળતા હતા, તેના કેટલાએક ઐતિહાસિક દાખલા મળી આવે છે. કર્નલ ટોડે રજપૂતોની રીતભાતોનું વર્ણન જે સરસ રીતે કરેલું છે તે ઉપરથી દેખાય છે કે વસંતપંચમીથી ચાળીસ દિવસ એટલે ફાગણની પૂનમ સુધી રજપુત લોકો ઉદેપુરમાં કાવે તેનું વર્ણન કરવા જેવું અને કનિષ્ઠ વર્ગના લોક બીભત્સ ગાયન ગાતાં બરાડવા કરવા લાગે, અફીણ અને કેફી પદાર્થવાળી મિઠાઈ ખાઈ અને દારૂ પીને મસ્ત બની હલકી જાતના લોક ઉદેપુરમાં

પરિણામે આખી સૃષ્ટિ રૂપેરી થાય છે અને ઠંડીની જડ-તાનો નાશ થાય છે. વસંતાગમનની સાથે વિશ્વના પ્રાણિ-માત્ર અને વનસ્પતિમાં નવું તેજ, નવો પ્રાણ, નિસર્ગદત્ત ચેતના જોવામાં આવે છે. આ તહેવાર એ સંક્રમણ સ્થિતિનો સૂચક છે એ સિદ્ધ કરવાને નવસર્ગનું વર્ણન કરનારું ભવિષ્યપુરાણનું નીચલું એક જ વાક્ય બસ છે.

> अद्य पंचदशी शुक्ल फाल्गुनस्य नराधिप ।
> शीतकालो विनिष्क्रान्त प्रातर्ग्रीष्मो भविष्यति ॥ १३२-२४

અર્થાત્ "હે રાજન, આજે ફાગણ શુદ પુનમ છે. હવે ઠંડીના દિવસ પૂરા થયા ને ગ્રીષ્મ ઋતુ બેસશે." આ ફાગણની હોળી એટલે ઠંડીના ત્રાસદાયક દિવસો પૂરા થયા વિશેનો એક આનંદદર્શક સાર્વજનિક દિવસ એવું સિદ્ધ થાય છે. જુદા જુદા સંપ્રદાયના પુરાણકારોએ આ તહેવારના સંબંધ પોતાના ઇષ્ટ દેવો સાથે સમાડીને કોઇએ તે શિવવિષયક તો કોઇએ તે કૃષ્ણવિષયક છે એવું પ્રતિપાદન કર્યું. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં પણ એ જ ઘટના બની. યુરોપમાં જૂના વખતમાં અનેક દેવતાઓની પૂજા ચાલતી. ખ્રિસ્તી ધર્મને લીધે અનેક દેવતની રૂઢિ નાશ પામી એ ખરે છે ખરું છે, તોપણ તે દેવતાઓના જે અનેક તહેવારો ચાલુ હતા તેમને ખ્રિસ્તી સાધુઓ ([illegible]) સાથે જોડવામાં આવ્યા. એંગ્લો સેક્સન લોકો જૂના વખતમાં જાન્યુઆરીની ૮મી તારીખે વર્ષારંભ અગ્નિને દિવસ લાંબો થવાના આનંદમાં હોળી સળગાવતા. હાલ પણ ક્રિસમસ (નાતાલ)ને વખતે આવી રીતે હોળી સળગાવવામાં આવે છે. આનંદનો ઉભરો દર્શાવવા માટે હોળી

કેટલાક વખતથી જાહેર રીતે ચાલતા આવેલા આ નિંદ્ય વર્તનનું પરિણામ સમાજ ઉપર કેટલું અનિષ્ટ થયું છે તે જાણવા માટે આપણા લોકોને જે અપશબ્દો બોલવાની ટેવ પડી ગઇ છે તે બસ છે. આ સ્થિતિ શું દિલગીર થવા જેવી નથી ? દુર્યોધન, દુઃશાસન વગેરે આસુરી સ્વભાવના આર્યોએ સાધ્વી દ્રૌપદીને સભામાં બેઇજ્જત કરી તેના માનભંગનો જે અનિષ્ટ નિંદ્ય પ્રયત્ન કર્યો તેને માટે શ્રીકૃષ્ણે આખા કૌરવ કુળનો અને તેમના આશ્રિતોનો નાશ કર્યો. તે જ શ્રીકૃષ્ણના નામથી અનેક અસભ્ય લીલા યોજીને આપણી ભગિની અને માતા સમાન માનેલી સ્ત્રીઓની અનેક પ્રકારે વિટંબના કરનારા આર્તીઓ ભગવંતના પ્રખર કોપના ભોગ થાય છે અને તેની જ અનુકંપાથી તેઓ અધોગતિને પામે છે એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નહિ થાય. આ તહેવારથી જનસમાજના આર્યોનો અધઃપાત મનમાં કલેશ ઉત્પન્ન કરનારો છે આ રિવાજ અનુચિત અવૈદિક અને સાધર્મભાવ છે એવું કહીએ તો અયોગ્ય ગણાય નહિ. દરરોજ દાન પુણ્ય ધ્યાન ભજન નમસ્કાર આદિ કરનારો ગરબો વગર વિચારે પોતાને હાથે જ પોતાનું ગળું કાપવાનું અઘોર કર્મ કરે છે બુદ્ધિમાન, પ્રજાહિતના, અનાચાર અને અનારોગ્યના કારણભૂત આ અસભ્ય વિચારોને ત્યાગી પછી તામસના તરંગો અપકારમાં અધોગતિ પામ્યા વિના કેવી રીતે રહેશે ? સમાજની અધોગતિ ન થાય એવું જેમને લાગતું હોય તેમણે આ અધઃપાતમાંથી લોકોને બચાવવા માટે સતત મહેનત કરવી જોઇએ. આવા તહેવારોથી અળગા રહેવાથી પોતાનું કર્તવ્ય પૂરું થયું એમ કોઇએ સમજવું નહિ. હાલમાં આ સમ્બન્ધમાં ચળવળ થતા

ઉપલા ત્રણ હેતુઓને પુષ્ટિકારક આ તહેવારોનો ઇતિહાસ લખતી વખતે અમે પણ જમાનાએ કરેલી સૂચનાઓનો વિચાર કર્યાએ કરેલ: અને ઉપલા હેતુ પાર પાડવા માટે અને ઉપર જણાવ્યા છે તે અથવા બીજા પસંદ પડે તેવા ઉપાય યોજવા જોઇએ. લોકસમુદાયમાં પ્રેમસંબન્ધ વધે ને સંપ થાય તે માટે તહેવારો જેવો ઉત્તમ ગમવાળો પ્રકાર એકેય નથી. સદ્ગૃહસ્થોએ. અને ગામડીયાઓના ઉત્સાહવર્ધક તહેવારો જેવા જ જોઇએ; પરન્તુ તેમનામાંથી અનીતિ અને અનાચાર કાઢી નાખીને તેમને શુદ્ધ સ્વરૂપ આપવાને માટે શુભ માણસોએ કમર કસવી જોઇએ. આપણા ગૃહસંસાર શુદ્ધ થયા, તહેવારોમાંનો મેલ કાઢી નાખવામાં આવ્યો, ભ્રાતૃભાવનાનો વિકાસ થયો અને પરમાત્માની ઓળખાણ થવા લાગી એટલે આપણે ઉન્નતિપથે ચઢવા એમ કહેવામાં હરકત નથી. ઉપદેશામૃતથી બધી રીતે આપણી કાયિક, વાચિક અને માનસિક પ્રગતિ થાય એટલો જ આપણી કથાઓ, કીર્તનો, મેળા, પુસ્તકસમારંભ, પ્રવચનો વગેરેનો હેતુ છે.

આર્યભૂમિમાં જન્મીને તેના અનાજથી જેમનું પોષણ થયું છે એવા આર્યઋષિઓના વંશજો ! ચાલો આપણે એકમાતનું દિન સાધવા તૈયાર થઇએ. આપણા મતભેદ, પંથભેદ, વર્ણભેદ, જાતિભેદ વગેરે બધી જાતના ભેદોને ધીરે ઉત્પન્ન થતાંજ ઈશ્વરભાવને હિન્દમાતાના ચરણ પાસેના મહાસાગરમાં કાયમની જલસમાધિ આપીએ અને દેશની ઉન્નતિ માટે પ્રયત્ન કરીએ. પુરુષના યજ્ઞથી વિશ્વ નિર્માણ થયું એવું આપણે માનીએ છીએ તો આત્મોન્નતિ અને દેશોન્નતિ માટે આપણા ક્ષણભંગુર સુખદુઃખોને. યજ્ઞ કરવાને માટે ચાલો